

ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ

ՀԱՆԴԵՍ

ԵՌԱՄՍԵԱՅ, ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ

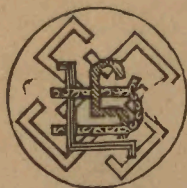
ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՄԲ

ԵՐՈՒԱՆԴ ԼԱԼԱՅԵԱՆԻ

ՏԱՄՆՈՒՅԻՆԳԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

XXIV ԳԻՐԲ

1913 թ. № 1.

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս.

Էլէկտրօնային «Հայկերան» Ելիզաւե. փողոց. № 17.

1 9 1 3

ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ

ՀԱՆԴԵՍ

ԵՌԱՄՍԵԱՅ, ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ

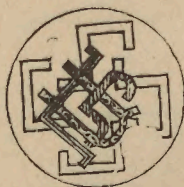
ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՄԲ

ԵՐՈՒԱՆԴ ԼԱԼԱՅԵԱՆԻ

ՏԱՍՆԵԻՅԻՆԳԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

XXIV ԳԻՐՔ

1913 թ. № 1.

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

ՏՊԱՐԱՆ ՄՆ. ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆՑԻ, ՊՈԽԵԿԻՆԵԱՆ ՓՈՂՈՑ № 3.

1913

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

LIBRARY

U. of C.

PHYSICS DEPARTMENT

PHYSICS

PHYSICS

PHYSICS

PHYSICS

PHYSICS

PHYSICS

PHYSICS

PHYSICS

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ.

	Երես.
ՀԻՆ ՀԱՅ ԻՐԱՒՈՒՆՔԸ—Ա. Ղլտչեանի.	5—50
ՆՈՐ-ԲԱՅԱԶԷՏԻ ԳԱՒԱՌԻ ՎԱՆՔԵՐԸ—Ե. Լալայեանի.	51—59
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՆՐԱՆԿԱՐՆԵՐ—Մեսրոպ Կալիսկոպոս Տէր-Մովսիսեանի.	60—82
ՀԱՅ ԹԱԳԱՒՈՐՆԵՐԻ ԵՒ ՔԱՂԱՔՆԵՐԻ ԴՐԱՄՆԵՐԸ— Ա. տրպեաի.	83—88
ՔԱՒՈՐ—Գ. Իփաղեանի.	89—112
Գ. ԵՊ. ՍՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆԻ ԵՐԿԵՐԸ—Ա. Շահնազարեանի.	112—116
ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ԲԱՆԱՒՈՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԻՑ—Ե. Լալայեանի.	117—180
ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ԱՍՈՐԻՆԵՐԸ—Ե. Լալայեանի.	181—232
ԳՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ. «Բառ եւ քան» Ս. Ամատունու— Մ. Վրդ. Մաքսուտեանի.	232—236
ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.	

Azgagrakan Handess

Revue Ethnographique

trimestrielle, illustrée, publiée par

La Société Ethnographique Arménienne.

XV année.

1913.

S O M M A I R E.

Droit des anciens arméniens, par D. A. Kiledjian.

Les miniatures arméniennes, par Mesrop évêque Ter Movsissian.

Les monnaies des rois arméniens, par Atrpet. Compère, par G. Ipakian.

L'épopées populaires de vilayet de Van (Turquie d'Asie), par E. Lalayan.

Les aïssores de vilayèt de Van, par E. Lalayan.

Bibliographie «Բառ և բան», par M. Maxoutian.

ՀԱՅ ՀԻՆ ԻՐԱԴՈՒՆՔԸ

Ա. ՂԼՏՁԵԱՆԻ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍ

ԱՄՈՒՍՆԱԿԱՆ ԻՐԱԴՈՒՆՔ

ՉՈՐՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

§ 11.

ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Արիական ազգերի իրաւաւմբռնողութեամբ ամուսնութիւնը մարդու և կնոջ մէջ ցկեանս կազմած մի դաշնադրութիւն է: Թէ հայկական ընտանեկան կազմակերպութեան նախընթաց շարա-
յարութիւնը և թէ հայ ժողովրդական հետեւեալ առաջւածը թէ «մի բարձի ծերանաք» գալիս են ապացուցելու, որ հայերի իրա-
ւաւմբռնողութեամբ էլ ամուսնութիւնը մարդու և կնոջ ցկեանս դաշնադրութիւն է: Ամեն դաշն պիտի կայանայ որոշ ձեւականու-
թիւնների կերառմամբ, որոնք այդ իրաւական ինստիտուտին տալիս են ոչ միայն կայունութիւն և հաստատութիւն, այլ նաև ծառայում են իբր միջոց նրան-կապած դաշին-հրապարակելու, ամենքին յայտնի կացնելու: Ամուսնութեան դաշնը կապելու հա-
մար անյայտ դարհրից սկսած ի կեանս են հրաւիրել տրիական ազգերը բազմաթիւ իրաւական նորմեր, ձէսեր և սովորոյթներ, առանց որի մի ամուսնութիւն իբր այդպիսին չի կարող ձա-
նաչել: Հնդկական հին աղբիւրները լիքն են այդպիսի ցուցում-
ներով: Շատ բնական է, որ հայերի մօտ էլ նոյնը լինէր, որ հա-
յերն էլ ամուսնութեան դաշնը ոչ այլ կերպ կապւած համարէին, քան այն պարտադիր կանոնների և սովորոյթների համաձայն, որ ժամանակի ընթացքում ազգը սահմանել է յատկապէս դրա համար: Ասել է, հայերի մօտն էլ ամուսնութիւնը օրինական է, իբր նա հայրենի իրաւանորմերի ճիշտ կերառմամբ է տեղի ու-
նեցել:

Հստ երևոյթին մի հակասութիւն է, որ միւս բոլոր արիական ազգերի հետ հայ ազգն էլ այդ խիստ շեշտած իրաւաբանական կողմին համբերում է մի այլ նորից զօրեղ կերպով շեշտած իրաւաբանական կողմին:—Պօքս ցկեանս կազմած այդ դաշնի լուծիլի լինելուն է վերաբերում: Բայց դա պարզ հետեանք է ամուսնութեան գլխաւոր նպատակներից մէկի—ժառանգ յարուցանելու և դրա միջոցով ցեղը շարունակելու ըմբռնողութեան: Այսպէս էր մտածում հին մարդը, եթէ ամուսնութիւնը ամուլ, անպտուղ է, դա խանգարում է այդ հիմնական նպատակի իրագործւելը, ուստի և այդպիսի ամուսնութիւնը լուծելի է:

Բոլոր արիական ազգերի մէջ ինչպէս և նոցա թոււմ հայերի մօտ ինչքան էլ որ ամուսնութիւնը մի քաղաքացիական ակտ է եղել ու նրա կապելն ու քանդելը զուտ աշխարհիկ բնոյթ ունեցել ըստ էութեան, այնուամենայնիւ ըստ ձևի, ըստ արտաքին ծիսակատարութիւնների, նա կապւած է եղել հոգևոր-կրօնական սովորութիւնների և հիմնարկութեանց հետ: Կրօնական-սրբազան արարողութիւններ պակասել չեն հեթանոսական ժամանակներում իսկ ամուսնական դաշնը կռելիս:

Քրիստոնէութեան առաջին դարերին իսկ եկեղեցին ձգտել է ամուսնութեան ինստիտուտն իր իրաւասութեան ենթարկել, աշխատելով այն դարձնել զուտ կրօնա-գաւառական մի ակտ: Նամանաւանդ կաթոլիկ եկեղեցին այդ խնդրում գնաց խիստ առաջ. նա ամուսնութիւնն իր յարակից խնդիրներով ոչ միայն իր իրաւասութեան ենթարկեց, այլ նաև ամուսնութեան անլուծելիութեան սկզբունքը ընդունեց և դարերից ի վեր, իբր մի քարացած դոգմա պարտաւորիչ դարձրեց կաթոլիկ աշխարհին: Դա պարզ հետեանքն էր ամուսնութեան իրրև եկեղեցու խորհուրդ (Sacrament) ճանաչելու փաստի: Դա մի ամբողջ վարդապետութիւն է, գաւառաբանական քարացած մի սկզբունք, որին, բարեբախտաբար չէ հետևել հայ եկեղեցին: Բայց հայ եկեղեցին մի բան արել է. նա էլ միւս եկեղեցիների նման ամուսնութիւնը ճանաչել է կրօնա-եկեղեցական մի ակտ ու ձգտել լիովին իր իրաւասութեան ենթարկել: Հակառակ ոչ միայն այդ ձգտման, այլ նաև այն հանգամանքի, որ մեր մէջ ամուսնութիւնն իրօք որ եկեղեցու իրաւասութեանն է յանձնւած, հայ ամուսնութիւնը պահել է աշխարհիկ կամ քաղաքացիական ամուսնութեան շատ զօրեղ գծեր. օրինակ, ամուսնութեան լուծելիութիւնը:

Անշահ չէ սրան մի քանի խորհրդածութիւններ էլ կցել, որոնք իրրև նորութիւն, կարող են մասնագէտների—եթէ այդպիսի

սիք կան—ոչ միայն հետաքրքրութիւնը շարժել, այլ նաև նոցա հարցասիրութեան առարկայ լինել:—

Հայոց եկեղեցական իրաւունքի իմ ուսումնասիրութիւններս, որ յենւած են այդ իրաւունքի բոլոր հնարաւոր աղբիւրների հետազոտութեան վրայ, բերին ինձ այն համոզման, որ ըստ հայ եկեղեցու դաւանութեան, ամուսնութիւնը խորհուրդ չէ: Հայ եկեղեցու իրաւարմբունդութեամբ և դաւանութեամբ, որ այնքան պարզ կերպով արտայայտւել է Շահապիւմանի ժողովի (447 թ.) կանոնների (3,4,5) մէջ, ամուսնութիւնը՝ եկեղեցու պսակի միջոցով սրբազործւած՝ մարդու և կնոջ ցկեանս մի միութիւն է: Նոյն կանոնները ցոյց են տալիս, որ եկեղեցական պսակը հինգերորդ դարում արդէն պարտաւորականի ընդթ է ունեցել: Ըստ այդմ, եկեղեցու պսակը ոչ միայն սրբազործւած էր մարդու և կնոջ այդ միութիւնը, այլ նաև Աստուծային օրհնութիւնն էր բերում այդ նոր զոյգի վրայ: Իսկ մենք գիտենք, որ պսակի ժամանակ կատարւած զոհերն ու երբեմն խիստ խորհրդաւոր ծէսերը հայերի, ինչպէս և միւս արիւնքի, մօտ ունէին հեթանոսութեան ժամանակ նոյն միտքն ու նշանակութիւնը: Քրիստոնէութեան ժամանակի ընթացքում եկեղեցական ծէսերով և պսակով: հին ծէսը տեղի տւեց նորին, հին կրօնը փոխարինւեց նորով, իսկ այդ նորի ըմբռնողութեամբ ամուսնութիւնը վերուստ-Աստուծանից սահմանւած մի միութիւն էր:

Ամուսնութեան, աւելի շուտ պսակի մասին մեր եկեղեցու յիշածս դաւանարմբունդութեամբ եկեղեցու ձեռքով կատարւած պսակն իսկապէս չպէտք է լուծելի լինէր: Հին իրաւարմբունդութեամբ էլ ամուսնութիւնը ցկեանս էր կապւում: Սակայն հին այդ դոգման մի քաբացած ըմբռնողութիւն չէր, նա ի հարկին տեղի էր տալիս մի այլ իրաւարմբունդութեան: «Զոր Աստուծ զուգեաց մարդ մի մեկնեցէ» ի վրայ յենւող՝ ամուսնութեան անլուծելիութեան դոգման, որ կրօնա-եկեղեցական մի ըմբռնողութիւն էր (և է), չէր համապատասխանում հայ ժողովրդի ազատ ոգուն, հայ-ժողովրդի աշխարհիկ-ազգային իրաւունքի նորմերին: Ամուսնութեան մասին հոգեւոր-կրօնական ըմբռնողութիւնը որքան և զօրեղ կերպով շեշտւել է առաջ բերածս կանոնների մէջ, այնուամենայնիւ Շահապիւմանի օրէնսդիրը, ղեկավարւելով ազգային-աշխարհիկ ոգու տրամադրութեամբ, սահմանել է ամուսնութեան կապի լուծելիութիւնը:—Հոգեւոր-եկեղեցական ըմբռնողութիւնը նահանջել է աշխարհիկ-ազգային իրաւարմբունդութեան առաջ: Շահապիւմանի օրէնսդրի կամքը ձեւաւորւած մի իրաւա-

նորմով դառնում է այդպիսով պարտաւորական նաև ազգային եկեղեցու և նրա վարչութեան համար:

Հայաստանի նաճողները, ինչպէս այդ տեսանք, նամանաւանդ ամուսնական խնդիրների ամբողջ կարգաւորումը թողել էին Հայոց հոգևոր իշխանութեան իրաւասութեանն ու կարգադրութեանը: Դեռ այժմ էլ թէ Ռուսաց թէ Պարսից և թէ Թուրքաց պետական օրէնքներով հայ եկեղեցին իրաւատէր է ճանաչւած ամուսնական — պսակի և ամուսնալուծութեան — խնդիրների նկատմամբ: Հայ եկեղեցու կողմից ամուսնութեան նկատմամբ ձեռք բերած քայարձակ այս իշխանութիւնը, սակայն, չի կարելի պնդել, որ միշտ հարթ կերպով է գործադրել կեանքի մէջ: Չի կարելի ասել, որ ժամանակի ընթացքում այդ խնդիրների շուրջը ծագած վէճերը միշտ մի հետևողութեամբ և արդարութեան նոյն կշռով են լուծուին ստացել: Ընդհակառակը, սխալ չի լինիլ ասել, որ յաճախ հոգևոր իշխանութեան զանազան ներկայացուցիչներ պատմութեան ընթացքում դուրս են եկել ժողովներով ¹⁾ սահմանւած կարգերից և անձնական իշխանութեամբ և հայեցողութեամբ կարգադրել ամուսնական հասուհիների և ամուսնալուծութեան խնդիրները: Շատ բնական է, որ գործառնութեան տարբեր եղանակները հայ եկեղեցու կեանքի մէջ առաջ բերէին կամայականութիւնների մի ամբողջ սիստեմ:

Այսպէս թէ այնպէս, եկեղեցին մեր մօտ ձեռք է բերել ամուսնական խնդիրների նկատմամբ այդ իշխանութիւնը: Ինչքան և եկեղեցական տարբեր հայրեր հակառակ լինէին ժողովով սահմանւած կարգերին և թոյլ չտային, որ նոքա կեանքի մէջ կիրաււէին, այնուամենայնիւ հնարաւոր չէ եղել գոյութիւն ունեցող այդ սահմանումները արմատախիլ անել: Ճշմարիտ է, միջին դարերի երկրորդ կիսում ու նոր դարի և նորագոյն ժամանակների նոյնիսկ շեմքում — մեզ շատ մօտ նոյնիսկ ժամանակներում — մուսուլմանութեան են մատնւած եղել հայ ժողովների կանոնները, ձեռնարկներ են եղել եկեղեցա-կրօնական իրաւաւարձողութիւնը:

¹⁾ Պատմական մի իրողութիւն է, որ թէ պետական և թէ եկեղեցական կանոններ սահմանելու իրաւունքը պատկանել է հայ ժողովրդին իրեն և ի դէմս նորա ազգային ժողովին: Հայ անցեալում ժողովը եղել է մի զօրեղ ինստիտուտ: Դրա համար էլ, երբ գործել է ժողովը, նրա վճիռները համապատասխանել են — ամուսնական խնդիրներում — աշխարհիկ իրաւաւարձողութեան. իսկ երբ նոքա դադարել են գործելուց, նրա տեղը բռնել է այս ու այն հոգևոր հօր բարեհայեցողութիւնը: Իրաւունքը քնել է, կամայականութիւնը գործել:

վերջնականապէս օրէնք դարձնել կեանքի մէջ, սակայն, տպարգիւն: Վերջին տասնամեակների պատմութիւնը ցոյց է տալիս, որ ամուսնական հասուչհասի և ամուսնալուծական խնդիրների լուծումը բռնել է ազգային ժողովների սահմանումների համապատասխանելու ճանապարհը: Աշխարհիկ իրաւաւմբռնողութիւնն ու աշխարհայեցողութիւնը մի անգամ էլ շեշտում են եկեղեցու իրաւասութեան ենթակայ խնդիրների կարգաւորման գործում: Ամուսնութեան լուծելի լինելու գաղափարը տանում է յաղթանակը վերջնականապէս: Դրա դէմ անցեալ դարի 80-ական թւականներին յարուցած բայց ուշացած հալածանքը յաջորդ տասնամեակում յետ է մղում անդառնալի կերպով. ինչպէս և թեթեւանում են հաս ու չհասի արգելքները:

Այս բոլորից մնում է իբր մի անխախտ սկզբունք—ամուսնութիւնը հայերի մօտ եղել է և կայ իբր եկեղեցական-կրօնական մի ակտ, որբան և նրա մէջ աշխարհիկ իրաւաւմբռնողութեան զօրեղ հետքեր իր մէջ պարունակի: Եկեղեցին է պսակողը, եկեղեցու պսակն է օրինականն ու վաւերականը. առանց եկեղեցու տեղի եկած ամուսնութիւնը կենակցութիւն է միայն, նա իրանից չի հետեցնում իրաւաւմբռնողութիւններ. ոչ մարդու և կնոջ և ոչ էլ նրանցից ծագած սերունդի մէջ չեն կարող իրաւական յարաբերութիւններ առաջ գալ. որոնք ծագում են օրինական ամուսնութիւնից ու նրա տեղի ունենալով են պայմանաւորւում:

§ 12.

ՀԱՅԵՐԻ ՄԻԱԿԻՆ ԼԻՆԵԼՆ ՈՒ ԲԱԶՄԱԿՆՈՒԹԵԱՆ ՍՈՎՈՐՈՅԹՆԵՐԸ

Ամուսնութիւնը կենսարանական և սօցիալական երևոյթ լինելուց ջոկ նաև մի իրաւաւմբռնողութիւն է: Իբր այդպիսին նա կարող է լինել միակին (Monagam) և բազմակին (polygam). միակին է կոչւում այն ամուսնութիւնը ուր նա կազմւած է մի կնոջից և մի մարդուց: Բազմակին է այն ամուսնութիւնը, ուր մի մարդը մի քանի կին ունի. բայց այս դէպքում ամուսնութիւնը բնորոշողն այն չէ յատկապէս, թէ մի մարդ քանի կին ունի, կամ քանի կին է առել, այլ այն թէ այդ ամուսնութեան մէջ ի՞նչ իրաւական յարաբերութիւն կայ մարդու և նրա ունեցած կանանց մէջ: Եթէ մարդու յարաբերութիւնը ա. կնոջ հետ նոյնն է ինչպէս և բ, գ, դ և այլն կանանց հետ, որից հաւասար իրաւական դրութիւններ են ծագում, հապա այդ ամուսնութիւնը բազմակին

է: Բայց սա զեռ բաւական չէ. մարդու իրաւական յարաբերութիւնից դէպի իր առանձին կանայք պէտք է առաջ բերեն ընտանիքի մէջ նաև հաւասար իրաւական զրութիւն այդ տարրեր կանանցից ծագած սիրունդների մէջ: Եթէ մի բազմակին ամուսնութեան մէջ իրաւական այս հաւասարութիւնը գոյութիւն չունի, այսինքն եթէ օրինաւոր պսակով ծագումն առած, բայց զանազան մայրերից ծնած բոլոր զաւակները հաւասար իրաւական դիրք չեն ստանձնում ընտանիքի մէջ, օրինակ հօրը ժառանգելու խնդրում, ապա այդ ամուսնութիւնը բազմակին չէ: Այս բոլորից պարզ է, որ ընտանիքի բազմակին բնիլը որոշում է այն իրաւական յարաբերութիւնը, որ կայ մի կողմից մարդու և կանանց մէջ և միւս կողմից հօր և նրա կանանցից ծագած զաւակների մէջ: Բազմակին ամուսնութեան մէջ բոլոր զաւակները ժառանգում են իրենց հօրն այնպէս, ինչպէս որ միակին ամուսնութեան մէջ մի կնոջից ծագած զաւակները: Երկու դէպքումն էլ գործում է միևնոյն իրաւաւմբոնողութիւնը — օրինաւոր ամուսնութիւնից ծագած զաւակները ժառանգում են իրենց հօրը հաւասար իրաւունքներով: Ընթերցողը թող միշտ ի նկատ ունենայ, որ մենք ամուսնութիւնն իբր մի իրաւական ինստիտուտ ենք հարցատիբութեան խնդիր դարձնում:

Այսպէս ուրեմն, մի ամուսնութեան միակին և բազմակին լինելը որոշում է այն իրաւական յարաբերութիւնը, որ կայ մարդու և կնոջ (կամ կանանց) և հօր ու զաւակների մէջ: Թւի թէ այս բացատրութիւնը բաւ լինի միակին և բազմակին ամուսնութեան էութիւնը հասկանալու համար:

Հայ իրաւունքի պատմութիւնը պարզ ցոյց է տալիս, որ հայ ընտանիքը հիմնապէս միակին է: Հայկական ամուսնութեան իրաւունքի հետազօտողն եթէ ծանօթ է արիական միւս ազգերի նոյն հիմնարկութեան էութեան հետ, նա կտեսնի, որ դոցա հետ և հայկական ամուսնութեան ինստիտուտը զեկաւարւում են հիմնական միևնոյն իրաւաւմբոնողութիւններով: Հայ ընտանիքն էլ նոյն հիմնազգեւորքն է միակին, ինչպէս այդ տեսնում ենք միւս արիական ազգերի մօտ, սկսած հին հնդիկներից մինչև հին յոյներն ու հռոմայեցիք: Չնայած այս հանգամանքին և արիական ազգերի մօտ իշխող այդ հիմնական իրաւաւմբոնողութեանը, նոյն արինքի մօտ, դոցա թւում նաև հայերի մօտ գոյութիւն ունին, այսպէս ասած, բազմակնական սովորութիւններ: Սրա էութիւնը կայանում է նրանում, որ օրինաւոր կնոջ կողքին թոյլատրելի էր նաև այլ կանայք պահել, բայց որոնք, սակայն, հարձեր են, ու օրինաւոր կնոջ աստիճանին չեն հասնում: Դոցանից ծագած սե-

րունդը պատկանում է օճաղին, սակայն տան անդամ չէ, նա չի կարող տանուտէրին ժառանգել: Հարճերի (konkubine) քանակը չի փոխում և ոչ մի հանգամանք, իբր ամուսին ճանաչում է միայն օրինաւոր ամուսնութեամբ ձեռք բերած կինը: Հին հնդիկները միակին էին, սակայն նոցա դատաստանագիրքերը թոյլատրում էին օրինաւոր կնոջ մօտ պահել նաև հարճեր. նոյնպիսի միակին էին յոյներն ու հռոմայեցիք, բայց նոքա էին միևնոյն ժամանակ բազմակին այն մտքով, որ թոյլատրելի էր պահել հարճեր. սակայն կինը մէկն էր, ու միայն օրինաւոր այդ կնոջից ծագած ժառանգն էր շարունակողը հօր տանուտիրութեան: Նոյնն ենք տեսնում նաև հայերի մօտ, նամանաւանդ հայկական իշխանական տների մէջ, ուր մի օրինաւոր կնոջ մօտ պահւում էին նաև հարճեր: Բազմակնական այդ սովորութիւններն իրենց զգալ են տալիս նոյն իսկ մեր օրերում: Նոր Բայազիտի և Սիւնեաց գաւառներում ինչպէս և այլ տեղեր, անսովոր բան չէ, երբ արդէն ամուսնացած մի մարդ իր օրինաւոր կնոջ կողքին պահում է, առանց պսակի իհարկէ, նաև մի երկրորդը: Դէպքերի մի որոշ տոկոսն իրենց հիմքն ունեն օրինաւոր կնոջ ամուլութիւնը: Սխալ կլինէր բազմակնական այս սովորութիւնները մահմեդականութեան ազդեցութեամբ բացատրել, քանի որ մեղանում, նախ քան մահմեդական տիրապետութիւնը, նոյնպիսի սովորութիւնների գոյութիւնը պատմական իրողութիւն է:

Բերենք պատմական մի քանի տեղեկութիւններ, որոնք, թէկուզ իրենց գրեւիւ ժամանակի համար, կարող են որոշ ըմբռնողութիւնների ապացոյցներ նկատուել:—

ա. «Զի չուեաց խաղաց գնաց Հայկն 'ի Բարիւոնէ կնան և որդւովք և ամենայն աղիւիւն հանդերձ» Սիրէոս, հրեա 3.

բ. «Եւ Շամիրամ կինն Ասորւոց արքային Նինոսի ...կամեցաւ առնել ընդ նմա (Արա Գեղեցկի մասին է խօսքը) բարեկամութիւն, որպէսզի կատարեսցէ զկամս նորա պոռնկութեամբ: ... Իսկ Արայն ոչ զպատարագն նորա ընկալաւ և ոչ յանձն առնուել թալ 'ի Նինուէ առ Շամիրամ»... Անդ հրեա 5.

Քրիստոնէութեան ժամանակայ պատմական տեղեկութիւնները, Փաւստոսի և այլոց մօտ, թողնենք, նոքա մի աւելորդ անգամ էլ ապացուցում են, որ քրիստոնեայ հայերի մօտ բազմակնային սովորութիւնները յաճախ կրկնւող երևոյթներ են հղել: Դառնանք առաջ բերած պատմական քաղաքներին:

Ըստ հնադարեան աւանդութեան, Հայկը ճանաչւում է հայ ժողովրդի նախահայրը: Էականն այն չէ, թէ արդե՞ծք Հայկը մի պատմական անձնաւորութիւն է, այլ այն, որ նա ըստ այդ աւան-

դուժեան միակին է եղել, նոյնն է եղել և Արա Գեղեցիկը: Արայի մասին եղած այդ տեղեկութիւնն ասում է, որ վաւաշոտ Շամիրամը ցանկացել է Արային, իսկ վերջինս չի համաձայնել նրա կամքը կատարել, որից ծագել է Արայի համար ողբերգական վախճան ունեցող պատերազմը: Ըստ նոյն աւանդութեան Շամիրամը Հայաստանի կառավարիչ է նշանակում Արայի սիրելի կնոջ Նւարդից եղած որդուն՝ Արայեան Արային: Այս ամբողջ պատմութիւնը կարելի է մերժել, բայց մի ըմբռնողութիւն կմնայ միշտ անժելատելի.—որ հայ ցեղապետը, որ արդէն մի սիրելի կին ունի, չի ցանկալ աշխարհի և ոչ մի կնոջ, եթէ այդ կինը նոյնիսկ հզօր, աշխարհներ իշխող մի թագուհի լինի, մի ամենազօր Շամիրամ: Եթէ Սեբէոսի այդ կտորը վերցւած ժողովրդական աւանդութիւնից, հայ ժողովրդի «բան ու խօսից» հապա ուրիմն նրա մէջ պատկերաւորել և արտացոլել է նոյն այդ ժողովրդի աշխարհայեացքն ամուսնութեան մասին:

Պատմագիրները այս տւեալները քրիստոնէութեան ազդեցութեամբ բացատրելն անտեղի կլինէր, քանի որ նոյն պատմագիրների մօտ գտնում ենք նաև բազմակնութեան սովորութիւնների տւեալներ: Բերենք հայերի ոչ քրիստոնեայ շրջանի, բայց քրիստոնեայ մի պատմագրից մի փաղաճք.—

դ. «Սա (Սաթենիկ) առաջի եղեալ ի կանանցն Արտաշիսի՝ ծնանի նմա զԱրտաւազդ և այլս բազումս»... Մ. Խորեն. II. 50. 180 երես: Բնագրից երևում է բաց որոշ կերպով, որ Արտաշէսը (62—107 Ն. ք. Ք) բազմակին է, նրա առաջին կինը—Տիկնանց տիկինը: Յետագայ պատմութիւնը ցոյց է տալիս, որ Արտաշէսին յաջորդում են Սաթենիկից ծնած որդիքը—Արտաւազդն ու իւր եղբայրները. (Մ. Խոր. II. 62): Այստեղ հարկաւոր է յիշել, որ թէ հայ Արշակունիները և թէ իշխանական տները նոյն ձևի միակին էին, ինչպէս և բոլոր Արիները—հնդիկները, յոյները, հռոմէացիք, և այլն: Այսինքն, մի օրինաւոր կին-տանտիկին, տիկնանց տիկին-ունենալուց յետոյ, նրա կողքին ունեցել են նաև այլ կանայք, որոնք, սակայն, ինչպէս և նոցանից սերած սերունդը նոյն իրաւական յարաբերութեան մէջ չէին դէպի ընտանիքի հայրն ու տանուտէրն, ինչպիսի իրաւական յարաբերութիւն որ կար վերջինս և նրա տիկնոջ-տանտիկնոջ և այդ տիկնոջից սերած զաւակների մէջ. Միայն տանտիկինն էր ստանձնում ամուսնու և տանտիրուհու պարտաւորութիւններն ու իրաւունքները:

Հայոց հին գրականութիւնը մեզ պահել է զանազան տեխնիքական անւանումներ, որ չեմ վարանիլ այստեղ առաջ բերել: Կանանոց—կանանց բաժանմունք. նաժիշտ, աղախին, հարճ, վար-

ձակ: նաժիշտ և աղախին ունեն կին ծառայի նշանակութիւն, աղախին կարող է և կին նշանակել, ամենահաւանօրէն նաև այն կինը, որ օրինաւոր կնոջից ջոկ ունէր տանուտէրն իր տան մէջ: Հարձ և վարձակ կարող ենք անւանել konkubine. նաժիշտ և աղախին տան անդամ էին այնպէս, ինչպէս տան ու տեղի մէջ մտնող արժէք. հայ աղջկերք ստանում էին իբր ըստինք նաև նաժիշտ ու աղախին: Հարձն ու վարձակն ստորին աստիճանի կանայք էին, ոչ նոցանից և ոչ էլ աղախնուց յարուցած զաւակները կարող էին յարուցանողի հարազատ զաւակները կոչւել ու վերջիններս վերապահւած իրաւունքներով օգտւել: Նոքա պատկանում էին տանը, ենթարկւում էին տանուտիրոջ իրաւասութեանը, բայց նոքա—ոչ օրինաւոր կանսնցից ծագած այդ զաւակները—չէին կարող նրա տանիւտիրութիւնը շարունակողները լինել:

§ 13.

ԱՌԵՒԱՆԳՄԱՆ ՄԻՋՈՑՈՎ ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆ

Ամուսնութեան ծագման պատմութիւնը այդ ինստիտուտի առաջ գալու շատ պատճառներ է ճանաչում, նայելով թէ, ով ինչ տեսակէտով է մօտենում նրան: Ամուսնութիւնն անպայման մի կենսաբանական (բիոլոգիական) երևոյթ է՝ իր ամենատարրական ձևով՝ էգի և որձի կենսակցութեան հանգամանքով: Նա մի սոցիալական երևոյթ է, երբ նրան վերցնում ենք իբր մի ընկերակցութիւն, երբ նրան նայում ենք իբր մարդու և կնոջ համախմբւելու ընկերակցելու բարձր գիտակցութեան արդիւնքի վրայ: Նա կիսանքի մի իրաւական (կամ իրաւական-սոցիալական) խոշոր երևոյթ է, երբ նրան նայում ենք իրաւական յարաբերութեանց պրիզմայով, որոնք գոյութիւն ունին մի գոյգ կազմած մարդու և կնոջ մէջ: Ամուսնութեան մէջ առաջին մոմենտն անպայման կերպով կենսաբանական է, բայց այնուամենայնիւ դա շատ ու շատ քիչ բան է բացատրում. այդ մոմենտից մինչևի ամուսնութեան ինստիտուտը շատ հեռու է: Սոցիալական մոմենտի մէջ մտցնում է և տնտեսական խոշոր մոմենտը, բայց տնտեսական մոմենտն առանձին վերցրած, չի ասում ու բացատրում այն բոլորն, ինչ որ ասում է մեզ ամուսնութիւնն իր ամբողջական ըմբռնողութեամբ: Ամուսնութեան հիմքում կայ նաև մի խոշոր մոմենտ, դա իրաւականն է: Էլ չիմ ասում, որ ամուսնութիւնն իբր ընտանիք իր նշանակութեամբ պայմանաւորւում է տնտեսական, իրաւական և մտաւոր-բարոյական մոմենտների համագործակցութեամբ:

Բայց թողնենք մեր մտքերի շարայարութեան այդ ուղին և դառնանք խնդրի նկարագրութեան անմիջական թելին և աշխատենք ցոյց տալ, թէ ինչ ամենամերձաւոր մոմենտներ առթիւ են ամուսնութեան ինստիտուտի երևան գալը:

Թէ տնտեսական, թէ իրաւական և թէ այլ երևոյթները իրենց սաղմնային վիճակում կարող էին կեանքի մէջ գոյութիւն ունենալ և մարդկանց խմբակցութեան մէջ գործել, առանց որ այդ խմբակցութեան մէջ ամուսնութիւնը գոյութիւն ունենար: Վերջնենք օրինակ մարդկային կուլտուրայի այն աստիճանը, երբ սերումը կատարուում է մի ընտանիքի—մարդկային մի խմբակցութեան մէջ: Այդտեղ ամուսններ չկան, այլ կան էգեր և որձեր, որոնք բոլորն իրար են պատկանում: Ամուսնութիւն չկայ նաև այն դէպքում, երբ հրկու հարեան խմբերի էգերն ու որձերն են իրար հետ զուգորդուում, առանց որ մի խմբի էգ միւս խմբի մի որոշեալ որձի պատկանէր: Կենակցութիւնների այս ձևի հակառակ, ամուսնութիւնն ենթադրում է մի որոշեալ էգի միայն մի որձի պատկանելը, այսինքն մի կնոջ մի տղամարդու պատկանելը: Արդ, երբ հասաւ նախկին մարդն այդ գիտակցութեան, թէ մի տղամարդ պիտի տէրը լինի իր կնոջ: Ե՞րբ ծագեց այդ «իմը» սեփականութեան իրաւունքի այդ հիմքը: Չէ՞ որ, մարդկային միտքը մինչև չստեղծէր «իմ» և «քո» ըմբռնողութիւնները, չհասնէր մարդն այն գիտակցութեանը, թէ սա «իմն» է և սա «քոնը», չէր էլ մարմնանայ առհասարակ սեփականութեան իրաւամբռնողութիւնը, որ այնպէս անխորտակելի կուռք է դառել ներկայումս:

Առաջին մարդը, որ առեւանգման միջոցով ձեռք բերեց մի կին, նա էլ հիմը դրեց ամուսնութեան ինստիտուտի: Ուսումնասիրելով մարդկային կուլտուրայի ստորին աստիճանները, հասարակագիտութեան հիմունքները, բայց յատկապէս ամուսնութեան և ընտանիքի ծագման պատմութիւնը, հստակացանք, որ առաջ բերածս ֆորմուլան ամենահամոզիչներիցն է: Ուզում եմ ասել, որ այն բոլոր հիմունքները, որոնք ամուսնութեան և ընտանիքի ծագման իրր պատճառներ են ճանաչւած, դոցա մէջ նախապատուութիւնն առևանգման կողմն է: Մի տնտեսութեան շուրջը կարող էր մարդկային մի խմբակցութիւն կազմել. այդ խմբակցութիւնն ինքնին մի սօցիալական երևոյթ է, և որքան էլ նա նախնական լինի, այնուամենայնիւ նրա մէջ կնկատւէին նաև իրաւական և մտաւոր-բարոյական ըմբռնողութիւնների սաղմեր: Վեստերմարկի և այլոց մօտ կարող ենք կարգաւ, որ զոյգերով ապրելը կենդանական աշխարհի մէջ մի խիստ նկատուած երևոյթ է, մարդն էլ իբր այդպիսին, կազմել է զոյգեր: Որքան և համո-

զիչ լինի այս տեսութիւնն, այնուամենայնիւ նոյնպէս նկատւած երևոյթ է, որ կան կենդանիներ, որոնք զոյգերով չեն ապրում, և այն էլ համեմատաբար բարձր զարգացման հասած կենդանիներ, օրինակ, շունը, ձին, և այլն: Այն էլ է փաստւած, որ մարդկային կոլտուրայի սկզբնական աստիճաններում սերումը կատարուում է մի խմբակցութեան անդամների մէջ: Մարդկային կոլտուրայի աւելի բարձր աստիճաններում, երբ ծագել է, այսպէս ասած, սեռական ամօթի զգացումը, մի զգացումն, որ ծնունդ է սարսափի և հրկիւղի զգացումների, մարդը որոնել է իր համար կինը զրոյսում: Սրանից առաջ է եկել առեանգելու սովորութիւնը. մեծ վտանգներով ձեռք բերւած կինն սկսել է մնալ սեփականութիւն այն մարդու, որն և առեանգել է կնոջը: Այն օրից, երբ առեանգւած կինը վերապահել է առեանգողին, այն օրից էլ հիմն է դրւել ընտանիքի և ամուսնութեան: Այսպիսի մի խնդրի լուծման համար հարկաւոր էր, որ մենք կանգ առնէինք աւելի երկար, որ մենք մանրամասն վերլուծութեան ենթարկէինք յարակից շատ երևոյթներ և խնդիրներ. բայց այդ բանը մեզ շատ հեռուն կտանէր: Սա ամուսնութեան իրաւունքի ընդհանուր խնդիրներից մէկն է, ուստի և հայկական ամուսնական իրաւունքի մէջ աւելի ընդարձակ տեղ չի կարող գրաւել. դա չի թոյլ տալիս և ներկայ աշխատութեան ծաւալը:

Այսպէս ուրեմն՝ առեանգումը ճանաչենք ամուսնութեան և ընտանիքի առաջ գալու, գլխաւոր գոնէ, հիմունքներից մէկը. և այդ նաև այն գլխաւոր պատճառով, որ մարդն առեանգման միջոցով է որոշ իրաւունքներ իր փախցրած կնոջ վրայ ձեռք բերում: Այդ իրաւունքն իր սահմանային վիճակումն իսկ ամփոփւած է հետեւեալ խօսքերի մէջ.—այս կինն իմն է:

Դառնանք հայ իրաւունքի խնդիրներին.—

Հին Հայաստանում, ինչպէս և միւս արիւնքի մօտ, առեանգման միջոցով ամուսնանալը շատ սովորական երևոյթ է եղել, դրա մնացորդները դեռ մինչի այժմս էլ գոյութիւն ունին հայ ժողովրդի մէջ: Առեանգման միջոցով կին ձեռք բերելն եղել է հայի համար պարծանքի մի բան, մի քաջութիւն, իսկ հայրենի իրաւական նորմերի տեսակէտից նաև ամուսնանալու համար ճանաչւած մի միջոց: Փախցնելու ահտը կատարւելուց յետոյ, կայացած ամուսնութիւնը հաշոււ է լիապէս օրինական: Առեանգման միջոցով, առեանգւած աղջիկը դառնում է տանտիկին ու ամուսին: Գնման միջոցով կին ձեռք բերելու սովորութիւնը ծնունդ առնելուց յետոյ առեանգման սովորութիւնն սկսում է թուլանալ, թէև դեռ այսօր էլ ամուսնանալու այդ երկու ձևերն էլ կողք կողքի շարու-

Նախկում են գործել: Մինչ հասարակ դասի մէջ գործում էր առեւանգման միջոցով կին ձեռք բերելու միջոցը, բարձր դասի մէջ նա անհետացել էր, դառել էր աւելի գոհնիկ միջոց՝ կին ձեռք բերելու համար: Որքան և բարձր դասի համար ոսկին էր ամուսնութեան խնդիրը լուծում, ով տոհմիկ էր նա էլ տոհմի պատւին համապատասխան աւելի մեծ գին էր տալիս աղջկան, այնուամենայնիւ իւրաքանչիւր պսակւող հայրենի հին կարգերին վայել հարկը պէտք է տար: Հայ տոհմիկն եթէ խրատում էր իր հարսնացուն փախցնելու միջոցով ձեռք բերել, նա, այնուամենայնիւ, հայրենի հին կարգերին հաւատարիմ, ձեռնհաս էր մի առևանգում: Դրա ապացոյցը մենք գտնում ենք պատմական հետեւեալ տւեալի մէջ. —

«Հեծաւ արի արքայն Արտաշէս ի սեան գեղեցիկ, և հանեալ զոսկէօղ շիկափոկ պարանն, և անցեալ որպէս զարծուի սրաթեւ ընդ գետն, և ձգեալ զոսկէօղ շիկափոկ պարանն՝ ընկեց ի մէջը օրիորդին Ալանաց, և շատ ցաւեցոյց զմէջը փափուկ օրիորդին, արագ հասուցանելով ի բանակն իւր»։ Խորենացի II. 50.

Այստեղ ի նկատ ունենանք, որ Արտաշէսը հաւանում է Ալանների օրիորդին, խնամախօս է ուղարկում նրա հօր բանակը, և «մորթ կարմիր, լայքայշատ և ոսկի բազում տուեալ ի վարձան», առնու զտիկին օրիորդն Սաթենիկ» անդ. II 50. Ինչպէս տեսնում էք, սա մի պարզ ամուսնութիւն է՝ գնման միջոցով: Ժողովրդական երգի այն մնացորդով, Արտաշէսը առևանգում է իր հարսնացուն. բայց իրօք, Արտաշէսը միայն ձեռք բերել է այդ առևանգումը: Այդտեղ նկարագրւած է մի հարսնառ. արդէն հարսնառն ինքնին առևանգման հետքեր է իր մէջ պարունակում: Խորենացու նոյն գլխում վերջընթեր մի կտորից իմանում ենք, որ հարսնառը հարսի հօր տնից գնում է «ի դուռն տաճարին», ինչպէս այժմ եկեղեցի, և ապա փեսի տունն անշուշտ:

Աւելորդ եմ համարում ոչ միայն նկարագրել, թէ ինչպէս են աղջիկ փախցնում, այլ նաև փաստեր բերել առևանգման ներկայումս դեռ գոյութիւն ունենալու համար: Այսքանը միայն ասեմ, որ աջողւած առևանգումը մի կողմից ամօթանք է բերում փախած կամ փախցրած աղջկայ ազգականութեանը, միւս կողմից, սակայն, փառք ու պատիւ է վաստակում փախցնողը. նրա արածը նկատուում է իբր մի տղամարդութիւն:

Շատ բնական էր, որ հայ ժողովուրդը քաղաքակրթութեան աւելի բարձր աստիճանների վրայ դէմ լինէր առևանգման միջոցով ամուսնանալու սովորութեանն, ու իր արգելքները որոշ իրաւանորմերի վերածէր: Այդ խնդրով զբաղւել է Շահապիվանի

ազգային ժողովը ու իր 7-րդ կանոնով սահմանել է հետևեալը. ա. փախցրած առևանգողից պէտք է վերցնել փախցրած աղջիկն ու յանձնել իր ծնողաց. բ. թէ փախցնողն և թէ նրա օժանդակողները պէտք է տուգանւին դրամով. գ. աղջկայ ծնողները, որ իրենց աղջկան հսկելու պարտաւորութիւնն ունին, չեն տուգանւի եթէ աղջիկն իր կամքով է փախել. վերջին դէպքում պէտք է տուգանել աղջիկն ու նրան փախցնողը: Որքան և պարզ ու մեկին են այս արգելքն ու պատիժները, այնուամենայնիւ նոքա ոչ մի կամ շատ քիչ ազդեցութիւն են ունեցել առևանգման հին սովորութիւնն արմատախիլ տնկու գործում:

Այստեղ հետևեալն էլ կուզէի հարցասիրել. — ընտանիքի և տանուտեղի մէջ կիսն ունի իրեն ոչ միայն յատուկ տեղն, այլ նա տան տնտեսութեան մէջ իր որոշ դերն ու նշանակութիւնը: Առևանգման միջոցով ամեն մի տղամարդ ձեռք է բերում 'ի դէմս մի կնոջ նա և մի աշխատաւոր ձեռք, որ հարկաւոր է մարդուն և տանը և նոյն իսկ կալի և դաշտային աշխատանքների համար: Ասենք նաև, որ համայնական հողատիրութեան ժամանակ, երբ հողը տրւում է գիւղական ամբողջ համայնքին, իւրաքանչիւր ընտանիք հող է ստանում տան անդամների թւի համապատասխան: Ամուսնութեան միջոցով, լինի դա առևանգման թէ գնման ձեւերով, աւելանում է տան անդամների թիւը. որն և ինկատ կտռուի նոր հողաբաժանութեան ժամանակ: Այս բանը դեռ գոյութիւն ունի Շիրակի և Ղարսի նահանգի գիւղերում, ուր պետական հողերը գիւղական համայնքների ձեռքն է, համայնական հողատիրութեան հիմունքներով:

Ներկայումս աղջիկ փախցնելն ունի գիւղերում նաև տնտեսական մի պատճառ, այդպէս է եղել և անցեալում՝ գնման ձևով ամուսնութեան գործելու ընթացքում: Աղջիկ փախցնող տղան ազատւում է այն ծախքերից, որ անելու էր գնման ձևով ամուսնանալիս: Փախցնելու դէպքում մի կողմից տղէն ազատւում է աղջկայ համար նրա հօրը գլխագին վճարելուց, նշանի և հարսանեաց ծախքերից, բայց միւս կողմից էլ նրա փախցրած աղջիկը զրկւում է բաժինքից: Ինչ և լինի, գիւղական կեանքում երբեմն մի քանի հարիւր բուբու հասնող գլխագինը միշտ էլ ծանր է վճարել, էլ չասենք հարսանեաց շատ ծախքեր: Այս բոլորն 'ի մի հաւաքած, բոլոր պայմաններումն էլ տղայի անելիք ծախքերը առանց այլևայլութեան գերակշռում են աղջկայ բերած բաժինքին:

§ 14.

ԳՆՄԱՆ ՄԻՋՈՑՈՎ ԵՒ ԴԱՍԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆ

1. Գնման միջոցով ամուսնութիւն.—Այս ամուսնութեան էութիւնը նրանումն է, որ տղամարդն իր կինը ձեռք է բերում որոշ վճարով, որ գլխագին, անձին գին կամ վարձանք է կոչւում. ժողովրդական լեզուով բաշղ (գլխագին): Այս սովորութիւնն այժմ միայն գիւղերում է գործում և այն էլ շատ թույլ կերպով. կարելի է ասել, որ նա իր անհետացման շրջանն է ապրում: Ինչպէս և անհետանալու վրայ է նաև աղջիկ փախցնելը: Ինչպէս մենք նշանադրութեան նկարագրութեան մէջ կտեսնենք, գնման միջոցով կին ձեռք բերելու սկզբնական-գնման-ակտը պարզ առևտուրի բնոյթ ունի. և ինչպէս իւրաքանչիւր տուր և առ, այդ գնման ակտն կատարւում է առանց աչքի զարնող ձեականութիւնների: Գնման նշաններն են երկու կողմերի իրար ձեռք թոթուելը, գինի կամ օղի խմելն ու «տալիս եմ» բանաձևի արտասանելը: Սոքա առևտրի գլուխ գալու ոչ միայն նշաններն են, այլ նաև նրան կնքող, հաստատողներն են:

Թողնում եմ գլխագնի որոշման և քանակի մասի հետ նաև այլ մանրամասնութիւններ այստեղ յիշել. Հին սովորութիւնների մէջ աղջկան բարձր գին տալու մի պատմական տեւալ արդէն առաջ եմ բերել, դա Արտաշէս թագաւորի տւած գլխագինն է Ալանների թագաւորի աղջկան առնելու համար: Որքան և գնման ձեռք վերացնում է առևանգումն, ու ներկայ նշանադրութեան (քաղաքներում) սովորութիւնները գնման միջոցով ամուսնութեան սովորութիւններն են գործելուց հանում, այնուամենայնիւ ամուսնանալու ներկայ պարզ ձևի մէջ անգամ մնացել են թէ առևանգման և թէ գնման միջոցով ամուսնանալու սովորութեան հետքեր: Այդ հետքերն են փեսայի կողմից հարսին նշան տալն և հասնաւի ժամանակ աղջկայ հօր տանը աղջկայ ձեռքը վերցնելը, որից յետոյ հարսնաւի զէպի եկեղեցի և զէպի փեսի տուն գնալու հանդիսաւոր, աղմկալից, յայտարար ձևով թափուր-գնացքն է կատարւում: Նոյնն է և բոլոր արիական ազգերի մօտ:

2. Դասակարգային ամուսնութիւն.—Արիական բոլոր ազգերն էլ, բայց նամանաւանդ հնդիկները, հին դարերում խստապէս հետեւել են այս սովորութեանը: Ամեն դասակարգ, միայն իր դասակարգից կարող էր կին վերցնել, կամ մարդ առնել: Նայեցէք ներկայ բարձր իշխանական և արքայական տների տնական բեզլամենտները և կտեսնիք, որ նոքա խստապէս հետևում են դա-

սակարգային ամուսնութեան իրենց ցեղերի մէջ պահպանելուն: Ներկայիս գործող այդ կարգերը ոչ այլ ինչ են, եթէ ոչ հին սովորութիւնների մնացորդներ:

Ինչպէս բոլոր արիւնների մօտ նոցա թւում և հայերի մօտ գործել է դասակարգային ամուսնութիւնը: Ինձ թւում է թէ, հայ ընտանիքի համեմատաբար զօրեղ կերպով շեշտւած ազատական ոգին ի նկատ առած, կարելի է ասել թէ հայերի մօտ կաստայական ամուսնութիւնը քարացած մի օրէնք չէր ու խիստ կերպով չէր պահպանուում: Դասակարգների մէջ խառն ամուսնութիւնը խախտելի չէր և որ աւելի ցածի դասակարգի մի աղջիկ առնելով մի աւելի բարձր դասակարգի մի տղայի, դրանով նա բարձրանում էր իր ամուսնու դասակարգի աստիճանին: Այս առթիւ ի նկատ առնել ստորևում բերւած պատմական տւեալները:

Այն դէպքում, սակայն, երբ աղջիկն էր աւելի բարձր դասի, նա ամուսնութեամբ իր մարդուն չէր կարող և չէր էլ բարձրացնում իր աստիճանին, եթէ մարդը պատկանում էր աւելի ստոր մի դասի: Ներկայ սովորութիւնների մէջ էլ մենք տեսնում ենք, որ տոհմիկն աշխատում է տոհմիկի հետ խնամենալ, հարուստը հարստի հետ. դրա հակառակ չունենորներն ու, այսպէս ասած, ոչ տոհմիկը ձգտում են իրենցից բարձրին աղջիկ տալ առնել: Այսպէս է նոյն իսկ ամենադեմոկրատ երկրներում, նոյն իսկ այն պետութիւնների մէջ, ուր ազնւականութիւնը ոչ միայն իբր արտօնեալ մի դասակարգ չի ճանաչւում, այլ առհասարակ գոյութիւն անգամ չունի օրէնքի առաջ:

Հետեւեալ պատմական տւեալները կարող են որոշ չափով պարզել մեր հարցասիրութեան առարկան. —

ա. «Տրդատ ոմն անուն յազգէն Բագրատունեաց, ...զոր իւր փեսայացոյց արքայ Տիրան ի դուստր իւր յերանհակ: Որ ատեցեալ զայր իւր զՏրդատ, ...իբր թէ չքնաղագեղ ընդ վատակերպոյ և քաջատոհմիկ ընդ վատթարազգւոյ բնակէ: Ընդ որ զայրացեալ Տրդատ, յաւուր միում գանէ զնա սաստկապէս... հրամայէ քարշիլ արտաքս և ընկենուլ ի սենեկէն»: Մ. Խորեն. II. 63.

Բ. «Ղուկեանոս կեսար... յետ մեռանելոյն Պերոզի նուաճեաց զՀայս և արձակեաց զՏիրդատն: Ետ զՌոփի զԿոյս, զմերձաւոր իւր նմա կնութեան, զոր եկեալ ի Հայս ի բաց թողու, և ի նմանէ լեալ պատանիս չորս՝ ազգ սերէ յանուն մօրն իւրեանց... և կարգէ ընդ այլ նախարարութիւնս, զի մի անուանեսցին Արշակունիք»: Անդ. II. 64.

գ. «Եկեալ Տրդատայ յաշխարհս, առաքէ զՍմբատ ասպետ... ածել զԿոյսն Աշխէն՝ դուստր Աշխադարայ՝ իւր ի կնութիւն. որ

դչ ինչ նուազէր կոյսն արքային հասակի: Եւ հրամայէ գրել զնա Արշակունի, և զգեցուցանել ծիրանիս, և թագ կապել, զի հարսնասցի Արքայի»: Անդ. 11. 83.

Աշտիշատի քողովի որոշումներից, որ մենք արդէն գիտենք, կարելի է ենթադրել, որ զեւ IV-րդ դարում Հայաստանում գործում էր դասակարգային ամուսնութեան սովորութիւնը. այսինքն նախարարական տները խնամենում էին իրար հետ և մերձաւոր ազգակցութեան սահմաններում: Խնամենալու. դէպքում ազնւականութիւնն աշխատում էր դասակարգի շրջանից չդուրս գալ:

§ 15.

ԱԶԳԱՅՑՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԽՆԱՄՈՒԹԻՒՆ

ա. Ազգակցութիւն. — Որովհետեւ հայ ընտանեկան կազմակերպութիւնը արեւակցական է, ուստի և նա արեւակցական ազգականութիւնը մինչի մի որոշ աստիճանում պիտի ճանաչի իբր մերձաւոր: Այդպէս է հին հնդիկների մօտ նոցա սրբազան գրքերի տւեալներով, այդպէս է և միւս արիւնքի մօտ: Արեւակցական կապն երկար չի կարող շարունակւել, այսպէս է եղել արիւնքի իրաւամբոնողութիւնը: Զանազան ազգերի մօտ ընդհատման աստիճանը տարբեր է եղել, վեց բայց նամանաւանդ հօթն աստիճանները ճանաչւել են իբր վերջին սահման. այդտեղ ընդհարւած է եղել արեւան մերձաւորութիւնը, կապը: Հայը ճանաչել է արեւակցական կապի ընդհատման սահմանն հօթը (օխտը) պորտը: Այս աստիճանները պէտք է հաշւել հօթն իրար յաջորդող ծնունդներ՝ սկսած հօրից, ապա որդին, թոռը թոռնորդին, թոռան թոռը, և այլն, մինչի հօթներորդ ծնունդը: Բայց սա, իհարկէ, հաշիւ չունի հաս ու չհասական խնդրի հետ: Այստեղ խնդիրը վերաբերում է արեւակցական կապի տեղութեանը, քանի որ բոլոր արիւնքի մօտ էլ երրորդ աստիճանի ամուսնութիւնները սակաւ դէպքերում իսկ չորրորդ աստիճանի արեւակցական ամուսնութիւնն առհասարակ թոյլատրելի է եղել: Այս աստիճանի պսակների դէմ արգելքներ յարուցւել են քրիստոնէութեան ժամանակ, միջին դարերում:

Ազգակիցներ են ուղիղ գծով դէպի վեր և դէպի վար ծագած բոլոր արեւակիցները: Այսինքն մի կողմից դէպի վեր հայրը, պապը, պապի հայրը, պապի պապը, և այլն, միւս կողմից դէպի վար որդին, թոռը, թոռնորդին, թոռի թոռը, և այլն: Ազգակիցներ են նաև կողմակի՝ թէ աղամարդոց և թէ կանանց

գծերով ծնունդ առած բոլոր սերունդները: Ազգակիցներ են հաշուում, որոշ տարբերութեամբ, նաև տարբեր մայրերից և մի հօրից, ու տարբեր հայրերից ու մի մօրից սերած զաւակները: Բայց որովհետև այս վերջին դէպքերում ծնողներից մէկը խորթ է, ուստի և հայ լեզուն տարբեր տեխնիքական անւանումներ է դրել միևնոյն ծնողից սերած զաւակներին: Մինչ միևնոյն հօրից և մօրից ծագած զաւակները կոչւում են հարազատ, ստիւր, արինակից, միևնոյն հօրից, բայց տարբեր մօրերից և միևնոյն մօրից, բայց տարբեր հայրերից սերած որդիները կոչւում են խորթ: Ինչպէս մի անգամ ասած է, հարազատ հայրն ու մայրը միասին կոչւում են ծնող, նոյնն է և ուսներէնում. այդ բառի միտքն այնպէս է, որ իբր հայրն ու մայր զաւակին միասին են ծնում, երկուսն էլ ծնող են: Սորանից, ինչպէս ասել ենք, ծագում է հօր և մօր հաւասար իրաւունքներն իրենցից սերած որդոց վրայ: Միջին դարերում հայ եկեղեցականի հնարամտութիւնն արեւակցական կապ է գտել նաև մի զոյգ մարդ ու կնոջ նախկին ամուսնութիւնից սերած զաւակների մէջ, ու վերջիններիս ամուսնութիւնն արգելել է արեւակցական խորթութեան պատճառով: Մինչդեռ այդպիսիների մէջ արեւակցութիւն չկայ. այդպիսի հնթադրեալ խորթ քոյր ու եղբայրներն իրար վերաբերմամբ գտնւում են խնամութեան չորրորդ աստիճանում: Աստիճաններ հաշւելու եղանակի մասին իր տեղում, ուր ուշիմ ընթերցողը կտեսնի, որ իւրաքանչիւր ծնունդ մի պորտ կամ աստիճան պէտք է հաշւել: ճիշտ այնպէս, ինչպէս դա ընդունւած է հոռոմէական իրաւունքի մէջ:

Ըստ Հայոց հին և ժողովրդական իրաւունքի որոշւում են նաև հետեւեալ ազգականութիւնները.—կաթնեղբայրութիւն, կրնքահայրութիւն, քաւորութիւն, քոյր ու եղբայրութիւն, ողջում եղբայրութիւն (եկեղեցում, ողջոյնի ժամանակ, ողջոյն տալ առնել և եղբայրանալ), արեւանեղբայրութիւն և հոգեորդութիւն: Կաթնեղբայր են երկու ծծկերներ, որ միաժամանակ մի կնոջ ծիծ են ծծել. դոցանից մէկն անպատճառ ծիծ տւող կնոջ զաւակը պիտի լինի: Քոյր ու եղբայր են դառնում մի համդիսաւոր օր կամ եկեղեցում և կամ որևէ ուխտատեղում, ուր մի այդպիսի զոյգ իրար քոյր ու եղբայրութիւն են ուխտում: Կնքահայրութիւն առաջ է դալիս մէկի զաւակը մկրտելիս, մանկանը դիրկն առնել և հոգեոր խնամակալութիւն խոստանալ արարողութեամբ: Արեւան եղբայրութիւնը ձեռք է բերւում արհեստական միջոցով մարմնի որևէ մասից—սովորաբար թևից—մի քանի կաթ արիւն հոսեցնելով. այս դէպքում կամ թոյլ են տալիս, որ արեւան կաթիւններն

իրար վրայ թափելն և իրար խառնելն, և կամ թեքի վիրաւոր կէտերը դնում են իրար վրայ և այդպիսով են արեան խառնելն ու միաւորելն առաջ բերում: Պատահում է, որ այդ երկու գործողութիւններն էլ միաժամանակ են տեղի ունենում. այսինքն ե՛րարիւն են իրար վրայ կաթեցնում, և վիրաւոր տեղերն են իրար հաղորդել տալիս: Հոգիորդութիւնը կամ հոգեւոր որդիութիւնը չպէտք է շփոթել որդեգրութեան հետ. դոքա իրարից բոլորովին տարբեր են: Արիական հին իրաւունքի մէջ, բայց նամանաւանդ հնդկական սրբազան գրքերի մէջ յիշուած է վարպետ և աշակերտի փոխադարձ յարաբերութիւնն իբր հոգեւոր ծնողի և հոգեւոր որդու յարաբերութիւն: Սոյն իրաւաւմբոնողութիւնը մենք գտնում ենք լիւսլի հայ հին հասկացողութիւնների մէջ, որ պարզ կերպով զրոշմաժ են ձեռագիր յիշատակարանների, հայ մատենագիրների մէջ, և այլն: Այս առթիւ եթէ ցանկայինք պատմական տեւալներ առաջ բերել, հարկ կլինէր երեսներ լցնել: «Հոգեւոր ծնողն եմ», «հոգեւոր հայրն եմ», խիստ յաճախ կրկնող տիւնիքական արտայայտութիւններ են, ու միշտ խօսքը վերաբերում է վարպետի և աշակերտի, ուսուցչի և աշակերտի փոխադարձ յարաբերութեանցը: Ներկայիս միտնող հին սովորութիւնների մէջ էլ, որեւէ արհեստւորի մօտ աշակերտ մտած մէկն իր վարպետի վրայ նայում էր իբր իր հոգեւոր ծնողի, հոգեւոր հօր վրայ:

Հայ եկեղեցու իրաւաւմբոնողութեամբ հոգեւոր ազգակցութիւն առաջ է գալիս մկրտութեան միջոցով կնքահօր և սանիկի մի կողմից և կնքահօր և սանամօր մէջ միւս կողմից: Այդպէս է և պսակի քաւորի և պսակւող զոյգի մէջ, ուստի և ամուսնութիւն քաւորի և սանիկի, քաւորի և սանամօր մէջ և դեռ աւելի հեռաւոր գծերում արգելում է եկեղեցու կողմից:

Հայ հին իրաւունքի ինստիտուտներից մէկն է նաև պսակի քաւորութիւնը: Արիական ազգերի իրաւունքներից օրինակ գերմանականի մէջ յայտնի է ընտրւած խնամակալի (der erkorene Vormund) ինստիտուտը ¹⁾: Այդ խնամակալին, գերմանականի մէջ, ընտրում են պսակւող կողմերը, նոյնը տեսնում ենք և հայկական իրաւունքի մէջ: Ներկայումս գործող սովորութիւնն ասում է, որ քաւորին ընտրում է փեսացուն, բայց քաւորի ով լինելու մասին տեղեկացնում է աղջկայ կողմին: Ըստ ժողովրդական սովորութեան, քաւորը ոչ միայն միջնորդն է երկու պսակւածների մէջ, շատ անգամ նոցա մէջ ծագած գժտութիւնները վերացնելով, այլ նաև որոշ չափով կնոջ շահերի պաշտպանը: Եթէ

¹⁾ Sohm. Das Recht der Eheschliessung S. 72.

որևէ կին իր մարդու վատ վարակցողութեան համար մէկին դիմում է, այդ մէկն ամենից առաջ քաւորն է լինում անշուշտ: Քաւորի անմիջական պարտաւորութիւնն է, ոչ միայն ներկայ լինել պսակին և գործունեայ մասնակցութիւն ցոյց տալ ամբողջ հարսնաւի և հարսանիքի ընթացքում, այլ նաև անհրաժեշտ ներկան և վկան լինել աղջկայ հօր տանը հարսին՝ փեսային յանձնելու գործողութեանը: Ոչ մի հարսնաւ և ոչ մի եկեղեցական պսակ տեղի չի կարող ունենալ առանց քաւորի անմիջական ներկայութեան: Նա պսակի անհրաժեշտ վկան է: Հայկական ըմբռնողութեամբ պսակի ժամանակ կին քաւոր անթոյլատրելի է, և այդ թերևս եկեղեցու ազդեցութեան շնորհիւ:

Բ. Խնամիրութիւն.—

Խնամիրներ են նոքա, որոնք իրար մէջ աղջիկ են աւել աւել, առել է հարսի և փեսի կողմերի բարեկամները: Բայց խոկապէս խնամիրանում են իրար հետ ոչ թէ երկուստեք բարեկամներն, այլ իրար առնող աղջիկն ու տղան: Վերևի տեսակի ըմբռնողութիւնն ազգային եկեղեցու կողմից մի քիչ աւելի խիստ ձեւաւորութիւն է ստացել այն առմամբ, որ երկուստեք խնամիրները ճանաչել են մինչի մի որոշ աստիճանի ազգակիցներ: Այս իրաւամբռնողութիւնը զուտ հայկական է, ու իբր այդպիսին հայ եկեղեցական-կրօնական: Խնամիրների միջի չհասութիւնն օտար է ոչ միայն ազգային իրաւունքին, ոչ միայն միւս եկեղեցիներում և ժողովրդներին մօտ գոյութիւն չունի, այլ նոյն իսկ հայ եկեղեցու կանոնական իրաւունքի մէջ ոչ մի հիմնաւորութիւն չի կարող գտնել: Այդ չհասութիւնը ծնունդ է միջնադարեան, այն էլ նրա ելքի, հոգևոր հայրերի մտածողութեան: Հայ հին իրաւունքն ու հայոց եկեղեցական-ազգային ժողովների կանոնները ճանաչում են խնամեական միայն երկու չհասութիւն, հարսի և տաքեր մէջ ըստ Աշտիշատի 365 թւի ժողովի, և զոքանչի ու փեսի մէջ, ըստ Շահապիվանի ժողովի 12-րդ կանոնի. ինչպէս և չհասութիւն հարսի և սկեսրայրի մէջ, հետևողութեամբ Շահապիվանի յիշածս կանոնի:

Ըստ հայ իրաւունքի խնամութիւնը ծագում է նշանադրութեան մոմենտից: Ամուսնալուծութիւնն այդ խնամիրութիւնը¹⁾ չի վերացնում, քանի որ ամուսնութիւնից ծագած զաւակների համար իրենց ծնողների երկկողմի ազգականները շարունակում են մնալ իբր ազգականներ: Դրա հակառակ, եթէ այդ բաժանւած ամու-

¹⁾ Այդպէս է և գերմանական իրաւունքի մէջ. համեմատել Sohm, das Recht der Eheschliessung. S. 6.

սինները վերստին ամուսնանան ուրիշների հետ, ու այդ ամուսնութիւնից զաւակներ սերւին, այս վերջին զաւակների մէջ ոչ մի ազգակցութիւն առաջ չի գալ: Այդպիսիների մէջ ամուսնութեան ոչ մի արգելք չկայ ոչ կանոնական և ոչ էլ հայ ցեղական իրաւունքի նորմերով: Նման դէպքերում հայ եկեղեցական վարչութիւնը վարւում է շատ տարբեր ձևով, բայց և ոչ մի դէպքում նրա վճիռները չեն յենում հայրենի եկեղեցու սահմանած կանոնների վրայ:

§ 16.

ԸՆՏԱՆԻՔԻ ՄԷՋ ԱՄՈՒՍԻՆՆԵՐԻ ԻՐԱԽԱԿԱՆ ԴԻՐՔԸ

Հնգիկ հայրն իր որդու պսակից յետոյ, երբ հարսնաւոր տուն է մտնում, դառնում է նորահարսին հետեւեալ խօսքերով. «Տուն մտիւր, որպէսզի տանտիկին լինես»¹⁾: Դրանով փեսի հայրն ընդունում է նորահարսին իր տունն ու միաժամանակ նրան տանտիկին յայտարարում, որից յետոյ է միայն մի նոր տուն և տանտիրութիւն հիմնելու խորհրդանշանը վառւում. դա սուրբ կրակի կպցնելն է նորապսակների հայրենի կրակարանից վերցրած կրակով: Նոյնը գտնում ենք լիովին և հայերի մօտ: Հարսնաւորն զիմաւորում է փեսի մայրը տան մուտքի առաջ մի զոհաբերութեամբ. նա մի զոյգ լաւաշ է փռում նորապսակների զլխին, ապա նոքա ներս են մտնում տուն, ուր նրանց զիմաւորում է տան կրակարանի (թորոնի) առաջ փեսի հայրը: Հին հնդկացու նման հայ հայրն էլ զիմում է հարսին աւանդական մի խօսքով, այն է «բարով եկար, ոտքդ բարի լինի, այս օրւանից դէնն այս տունը քոնն է, եղիր բախտաւոր»: Այս տունը քոնն է խօսքերով, սիմբոլիք կերպով շեշտւում է նորահարսի տանտէր և տանտիկին դառնալու հանգամանքը: Թէ հին հնդիկը և թէ հայ հայրն այդ բանաձևի արտասանելով ոչ միայն նոր զոյգին իրենց իրաւունքների և պարտաւորութեանց սահմանի մէջ են մտցնում, այլ դրանով նաև հայրենի իրաւանորմերին պատշաճաւոր հարկն են տալիս, իրենց բերանով իրենց կողքին իրենց հաւասար մի տանտէրի և տանտիրութեան առաջ գալը հրապարակապէս և յայտարարելով և միևնոյն ժամանակ ընդունելով:

Հայ ընտանիքի կազմակերպութեան մէջ, արդէն ասել ենք, որ կինը ամուսնու կողքին՝ նրան հաւասար տեղ է բռնում. այդ

¹⁾ Leist; Graeco—It. Rechtsgeschichte, S. 55.

բանը խորհրդանշում է հարսի և փեսայի կրակներով՝ հարսանիքի միջոցով մի նոր հիմնուած տանուտիրութեան կրակարանի կայցնելովը: Այս մասին այլ ևս չերկարացնենք, անցնենք հարկաւոր խնդիրների շարայարութեանը:

Հայկական ժողովրդական մի ասացած կնոջ մահը համեմատում է տան կրակի հանգելուն¹⁾, իսկ տան կրակի հանգելը մենք գիտենք, որ հին արիների համար մի մեծ դժբախտութեան նշան էր: Մեռնող կնոջ մարդը ողբում է իր կնոջ մահն այս խօսքերով. — «մէկը չունիմ օճաղս վառի, մէկը չունիմ տանս կրակ անի, ճրագ վառի»: Իսկ մենք գիտենք, որ կնոջ վրայ էր ընկնում տան սրբազան կրակի անշէջ պահելու պարտականութիւնը: Եթէ մենք համեմատելու լինինք ժողովրդական այդ ասացածները հնդկական սրբազան գրքերի մէջ նոյն նիւթի մասին եղած հրահանգութիւնների հետ ըստ էութեան, հապա մենք կտեսնենք, որ հայկական ժողովրդագրական այդ նիւթերի մէջ պահպանւած են միևնոյն իրաւաւորմանոցութիւնները:

Կինը ողբում է իր ամուսնու մահն՝ իբր մահն իր թագն ու պսակի, իր տիրոջն ու պահապանի: Իսկ մենք գիտենք, որ մարդու վրայ է ընկնում պահել և պահպանել իր տուն ու տեղն այնպէս, որ նրան ոչ մի բան չվտանգէ և ոչինչ չսպառնայ փնտսել:

Եթէ նոյնիսկ, ներկայ սովորութիւնների մէջ, կինը միայն տու երևոյթ է իր իրաւունքներով հաւասար ամուսնուն՝ տան ընդհանուր գործերը կարգադրելիս, այնուամենայնիւ նա անվիճելի իրաւունքներ ունի ոչ միայն տան ներքին կառավարութեան մէջ, այլ նաև այն ժամանակ, երբ իր աղջիկներից մէկի նշանելուն է խօսքը վերաբերում: Մի աղջիկ նշանելիս, մօր խօսքն ևս պէտք է առնել: Սա էլ ցոյց է տալիս, ինչպէս ասել ենք, որ նշանելիս կամազուրկ աղջիկը պսակի միջոցով իրաւատէր է ցկեանս ընկերակցութեան—*individua vitae consuetudo*—և տանտիրուհու պատուաւոր տեղը գրաւելու, և իրօք գրաւում էլ է:

Իւրաքանչիւր ընտանիքի մէջ, մենք գիտենք այն յարաբերութիւնը, որ կայ զոյգ ամուսինների մէջ. մենք նաև տեսնք, որ բազմանդամ ընտանիքների մէջ նրան բաղկացնող ամուսնացած իւրաքանչիւր զոյգ կազմելով իր համար զատ ընտանիք մեծ ընտանիքի մէջ, նաև պարտաւորութիւններ ունի ղէպի ամբողջը: Սրանից ծագում է մի խոշոր իրաւաւորմանոցութիւն, որ արիական մնացած ազգերի մէջ այնպէս զօրեղ և պարզ չէ շեշտւած, ինչպէս

¹⁾ «Մարդու (որի կինը մեռել է) կրակը մարաւ, մուխը մարաւ, օճաղն անցաւ»:

հայկականի մէջ: Հայ ընտանիքը, ուր միքանի և աւելի պսակած տղաներ կան, իրենից ներկայացնում է մի դաշնակցութիւն: Ընտանիքի բաղկացուցիչ իւրաքանչիւր մասն ինքնավար է իր մէջ, ու ինքնավար այդ բաղկացուցիչ մասերն իրար են միանում հաւասար իրաւունքներով և հաւասար պարտաւորութիւններով դէպի միացած ամբողջը: Հայ իրաւունքի մէջ սա մի աչքի զարնող գիծ է. արժէր որ հայ իրաւունքի ընդհանուր պատկերը տալիս, ակնարկաժա իրաւաւմբռնողութիւնն աւելի մանրամասն հետազոտութեան ենթարկւէր:

Հայ մարդն իր ազգանունը տալիս է և կնոջը, բայց սնփեւան, դրա հակառակ, վերցնում է իր կնոջ հօր ազգանունն իր վրայ, և այդ այն պարզ պատճառով, որ ինքն իր որդոց միջոցով շարունակում է վերջիններիս մօրական պապի սերունդը: Կինը պարտաւոր է հետեւել իր մարդուն և բնակուել այնտեղ, ուր նա է բնակւում: Հայ օրէնսդիրը հոգ է տարել այն մասին, թէ ի՞նչ անել, եթէ կինը փախչի մարդուց և չուզենայ նրա հետ կենակցել: Այս առթիւ Շահապիւլանի ժողովի վեցերորդ կանոնն ասում է, որ եթէ կինը մարդուն թողնի և փախչի, նրան բռնել և մարդուն յանձնել: Այս կանոնն յիշեցնում է հոմէական իրաւունքի յայտնի ֆօրմուլան, որ վերաբերում է մարդու իրաւունքին դէպի կինն ընդդէմ երրորդ անձնաւորութեան. այն է *interdictum de uxore exhibenda et ducenda*.¹⁾ Թէ հայկական կանոնի և թէ հոմէական այդ իրաւաւմբռնողութեան միտքն այն է, որ երրորդ անձնաւորութիւններ, դոցա թւում և կնոջ հայրն ու մայրը, կարող են արգելք լինել, որ մի կին իր ամուսնու հետ կենակցի, ու նրան չեն թողնի, որ իր ամուսնու մօտ գնայ: Գարող է պատահել, որ մարդու մօտից փախած կինը ծնողների կամ երրորդ անձնաւորութեանց կողմից արգելքների հանդիպի ամուսնու մօտ դառնալու: Շահապիւլանի կանոնն ասում է, որ մարդուց հեռացած կինը պէտք է մարդուն տրւի, մարդու դէպի կինն ունեցած — համակենակցութեան — խախտած իրաւունքները վերականգնելու համար: Ասել է, մարդը ոչ միայն բողոքի իրաւունք ունի դէպի իր կինը, այլ որ նաև իրաւունք, իրենից հեռացած կնոջը բռնի կերպով իր հետ կենակցելու հարկադրելու:

Թէ հայ հին իրաւունքի տւեալներով և թէ սովորոյթի իրաւունքով, եթէ կինը ունի օրինական պատճառներ, որոնց հիմամբ իրաւունք ունի իր մարդուն չդառնալու, այն ժամանակ նա կա-

¹⁾ Dernburg, Pandekten III. s. 9. L. 2. D. de liberis exhibendis 43, 30, L. 11. C. de nuptiis 5, 4.

րող է մերժել մարդու այդ պահանջը: Անկասկած, դատաւորին, որին հնթակայ էր այդպիսի խնդիրներ լուծելն, էր մնում քննելու այն պատճառները, որոնց հիման վրայ կինն իրաւատէր էր պնդել մարդուն չդառնալու իր մերժման վրայ: Այդ պատճառները հիմնաւոր կարող էին լինել միայն այն ժամանակ, եթէ նոքա ամուսնալուծութեան հիմք կարող էին ծառայել: Հակառակ դէպքում, ըստ կանոնի, որ պարտաւորական է և ներկայիս համար, կինը պէտք է գնայ իր մարդու հետ կենակցելու ¹⁾:

Օրէնսդիրը նախատեսել է նաև այն դէպքը, երբ կնոջը թողնողը մարդն է. ըստ օրէնսդիր կամքի, մարդուց լքած կինը՝ եթէ նա անմեղ է, իրաւունք ունի բաւարարութիւն պահանջելու: Շահապիվանի ժողովի չորրորդ և հինգերորդ կանոններով այդպիսի լքած կնոջն ամուսինը պարտաւոր է նիւթական բաւարարութիւն տալ, թէ ինքն իսպառ հրաժարւում է նրա հետ կենակցել:

§ 17.

ԿՈՒՍՈՒԹԻՒՆ.

Հին արիւնների կհանքն ուսումնասիրողը նոցա ընտանեկան կազմակերպութեան ըմբռնողութիւնների մէջ կտեսնի մի խիստ աչքի զարնող հանգամանք, որ վերաբերում է կուսութեան պահպանութեանն և կոյս ամուսնանալուն: Այս ըմբռնողութիւնը ցայտուն կերպով արտայայտւած է նամանաւանդ հնդկական սրբազան գրքերի մէջ: Հին արիւնները ծանր պարտաւորութիւններ էին դնում, նամանաւանդ ծնողների վրայ, հսկել իրենց աղջիկներին, որ նոքա մինչի առագաստ մտնելու գիշերը կոյս մնան ու այդ գիշերը փաստացի կերպով ապացուցանեն, որ իրօք պսակւողները կոյս էլ եղել են:

Պէտք էր a priori դատելով ասել, որ հայերն էլ նոյն ըմբռնողութիւնը ոչ միայն ունին, այլ նաև միւս արիւնների նման հետևում ու շահագուգւած են, որ իրենց աղջկերքը կոյս մնան և պսակի առաջին գիշերը կոյս գտնւին: Այս բոլորը, սակայն, միայն այն դէպքում, եթէ հայերի զուտ արիւններ լինելն անվիճելի լինէր:

Հայ բանասէրներին յայտնի է, որ ակադեմիկ Մարը վեր-

¹⁾ Սովորոյթի իրաւունքի համաձայն կինը նոյն իսկ անյարգելի պատճառով էլ, երբ նա իր մարդու հետ ապրել չի ուզում, թողնում է իր ամուսնուն, առանց բանի տեղ դնելու հոգևոր ատենանների պահանջն ու սաստը:

ջին ժամանակներս, այսպէս ասած բերնից թոցրած խօսքերով, իր աշխատութիւնների մէջ փորձեր է անում հայերի գոլտ արիւններ չլինելու ապացոյցներ բերելու: Նրա այն աշխատութիւնը, որ այդ առթիւ լեզաբանական մեծ նիւթեր պիտի հրապարակէ, դեռ լոյս չէ տեսել, իսկ այն, ինչ որ նա հրապարակաւ ասել է, հիմնւած է լեզաբանական խախուտ և ենթադրական հողի վրայ: Ինչպէս ծաղրելով ասում են, լեզաբանութիւնը կազմւած է 5 ձայնաւորից և 21 բաղաձայնից. բաղաձայններն ինքնին ոչինչ են առանց ձայնաւորի. իսկ վերջիններն էլ ոչինչ կամ շատ քիչ բան են ասում: Լեզական նիւթից օգտւել ուզեց հանգուցեալ Խալաթեան, և տապալեց չարաչար և անդառնալի կերպով մի այլ բանասէրից—Մ. Արեղեանից: Այս օրինակը ցայտուն կերպով ապացուցեց, որ մի ժողովրդի լեզուն որքան խախուտ նիւթ է այդ ժողովրդի կուլտուրական կեանքի այս կամ այն խոշոր երեւոյթները բացատրելու և նրանց ծագումն ապացուցելու համար: Ուզում եմ ասել, որ մի ազգի ծագումը որոշելու համար լեզաբանական նիւթը շատ ու շատ քիչ է, էլ չասեմ, որ նոյն իսկ կասկածելի է: Մի ժողովուրդ կարող է ամենևին իր ցեղի լեզուն չխօսել, միանգամայն մոռանալով այն, բայց միևնոյն ժամանակ պահպանելով ցեղական այն գլխաւոր առանձնայատկութիւնները, որոնց գումարն արտայայտիչն է այդ ժողովրդի ծագման: Դրան ամենալաւ ապացոյց կարող է ծառայել հրէայ ժողովուրդը: Հրէան կորցնելով իր լեզուն դեռ միքանի տասնիակ դարեր առաջ. խօսելով արարերէն, թուրքերէն, սպաներէն, ֆրանսերէն, ջարդւած գերմաներէն և այլն, նա մնացել է նոյն հրէան: Այդ բազմազան լեզուներով խօսող հրէական հատածները, նայեցէք, չը հասկանալով նոյն իսկ իրար, ունին նոյն գլխաւոր ցեղական յատկանիշները, որոնց գումարը նոցա մարդկային մեծ ընտանիքի ուրոյն մի անդամն է զարձնում: Հիմա նայեցէք լեզական տուեալներով եթէ այդպիսի մի ժողովրդի ծագման մասին կառուցւածքներ անենք—իսկ այդպիսի ժողովրդներ շատ կան, ինչպիսի սխալների մէջ կընկնէինք:

Լեզուն որքան և մի խոշոր գործօն է մարդու հոգեկան կեանքի համար, այնուամենայնիւ նա մնում է իբր միջոց՝ հոգեկան երեւոյթներն արտայայտելու համար: Շատ չեղարկենք. մի ժողովրդի ծագումն ու կուլտուրայի բնոյթը որոշելու համար, պէտք է վերցնել այդ ժողովուրդն հոգեկան իր ամբողջ աշխարհով, նրա կեանքի արտայայտիչ բոլոր հիմնական գծերով: Հաշուելով դատողութեան այս եղանակը ճիշտ և բանաւոր, կարող ենք հայ լեզւի մէջ եղած—եթէ միայն դոքա ապացուցւին—սեմիտական խոշոր

Նոյն իսկ տարրերը զուտ փոխառութիւններ հաշւել, առանց որ այդ տարրերը ծագման կամ խառնուրդի հանգամանքով բացատրենք: Եւ այդ նաեւ այն հիմնական պատճառով, որ հայ ժողովրդի արեական ծագումն ունենալու փաստն ապացուցուած է այլ խիստ շեշտուող բնոյթագծերով: Այդպիսի բնոյթագծերից մէկն էլ աղջկայ կուսութիւնը մինչի առագաստը մտնելու ժամը պահելու և պահպանելու ձգտումն է, ու այն յարգն ու արժէքը, որ հայը տածում է դէպի կուսութիւնը: Կուսութեան խնդրի հետազոտութիւնն այստեղ խիստ կարեւոր եւ հաշուում նաեւ այն պատճառով, որ օտար ուսումնասիրողներ, ինչպէս և նոցա ասածները միայն ընդօրինակող հայ հետաքրքրուողներ, պաշտպանում են այն վարժիքը, որ հայերի մօտ մի ժամանակ ծաղկած է եղել Անահտան պաշտամունքը: Իսկ մի ժողովուրդ, որ Անահտան պաշտամունքին է հետեւել, չի կարող կուսութեան յարգն և ճանաչել և ճանաչելու գիտացութեանը հասած լինել: Հայերի վերաբերմամբ այդ բանը սակայն, մի ծանր թիւրիմացութեան արդիւնք է: Նախքան այս խնդրին դառնալն անենք մի քանի խորհրդածութիւններ կուսութիւնը պահպանելու բմբռնողութեան ծագման առհասարակ, ու ցոյց տանք թէ ի՞նչ դրդիչներ հարկադրեցին հին արիւնքին հոգ տանել աղջկայ կուսութիւնը պահելու և պահպանելու մասին մի կողմից և կուսութեան յարգը ճանաչելու ըմբռնողութեանը հասնելուն՝ միւս կողմից:

Ընթերցողն արդէն գիտէ, որ տողերիս գրողն այն ենթադրութեան է, որ ամուսնութեան, այսինքն մի կնոջ մի մարդու պատկանելու ըմբռնողութեան հիմը դրել է առաջին այն յանդուգն մարդը, որ կին է յափշտակել իր համար: Այն հանգամանքը, որ կին յափշտակելը կապւած է եղել միշտ վտանգների հետ, շատ բնական է, որ յափշտակողն այն գիտակցութեան գար, թէ զժւար, շատ անգամ կեանքի գնով ձեռք բերած կինը պիտի միայն իրեն պատկանի: Այս գիտակցութիւնն արդէն կապում է առեանգման միջոցով ձեռք բերած կնոջը բնակութեան այն վայրի հետ, որ իրեն յափշտակողն ունի. այս հանգամանքով արդէն տրւած է մի զոյգ մարդ և կնոջ (կանանց թիւը կարող էր նաեւ շատ լինել) համակենսակցութիւնն իբր ընկերական (սօցիալական) մի երեւոյթ: Այս բոլորից մինչի կին առած մի աղջկանից կոյս լինել պահանջելը դեռ շատ հեռու է: Բայց մեր վերնումն ասածների մէջ մի կարեւոր կէտ կայ, որի վրայ և հրաւիրում ենք ընթերցողի ուշադրութիւնը: Դա նախնական մարդու այն գիտակցութիւնն է, թէ իր ձեռք բերած կինը միայն իրեն պիտի պատկանի:

Մարդը որքան և կուլտուրայի ստորին աստիճանի վրայ

կանգնած լինէր, այնուամենայնիւ չէր կարող չնկատել, որ կանանց հետ սեռական յարաբերութիւն ունենալիս, հանդիպում է մի աչքի ընկնող երևոյթի։ Այդ երևոյթը նրան կրեւէր այն ըմբռնողութեանը, որ, որևէ մարդու հետ սեռական յարաբերութիւն չունեցած մի կին (աղջիկ) տարբերում է այնպիսիներից, որոնք արդէն այդպիսի յարաբերութիւն ունեցել են։ Երբ նա կհասնէր այդ ըմբռնողութեանն, հապա նա այդ տարբերութիւնը կհաշէր մի նշան։ Մի նշան, որ հէնց առաջին սեռական յարաբերութեան միջոցով քանդուում էր։ Այնուհետեւ բոլոր նոքա, որ այդ նշանն ունէին կամ ունենալու էին, կոչւեցին կոյս։ Նա, ով որ մի այդպիսին էր կին վերցնում, նա գիտէր, որ իր վերցրածն այդ նշանը պիտի ունենայ, այլ խօսքով, իր վերցրածն ուրիշի կողմից դեռ ձեռք տւած չէ։ Նա շուտով կգիտակցէր, որ այդ «ծեղք տւած չլինելը» մի առաւելութիւն է մարդ դեռ չգիտցած կնոջ (կոյս աղջկայ) համար և միեւնոյն ժամանակ մի նպաստաւոր հանգամանք իր համար։ Այս բոլորի պարզ եզրակացութիւնն այն է, որ հին մարդու համար սկսէր ձգտելու մի պայման դառնալ և յետոյ արդէն մի խիստ պահանջ՝ ձեռք բերել մի կին, որն այդ ցանկալի նշանը ոչ միայն ենթադրաբար, այլ նաև իրօք ունենար։

Այսպէս ուրեմն, երբ տղամարդն առեանգման միջոցով միայն իրեն պատկանող կինն ունենալու գիտակցութեանն հասաւ, նրա համար սկսեց արժէքի վերածւել նրա նաև այն ըմբռնողութիւնը, թէ իր ձեռք բերած կինը պէտք է կուսութեան նշանն ունենայ։ Այնուհետև նա իր ձեռք բերած կնոջ մէջ պէտք է որոնէր այդ նշանը։ Սա արդէն այդ նշանի—կուսութեան—գնահատումն էր։ Ասել է, քանի դեռ ամուսնութիւնը կուտուրական կեանքի մէջ մի երևոյթ չէր դառել, չէր էլ կարող կուսութեան ըմբռնողութիւնն ու նրա արժէքի վերածւելը մի կոնկրետ հասկացողութիւն դառնալ։ Կուտուրայի աւելի բարձր աստիճանումն արդէն սկսեցին մտածել կուսութիւնը պահպանելու և պաշտպանելու մասին, և այլն հոգացողութիւններ, որոնք բոլոր դարերի արիւններին էլ խիստ զբաղեցրել են։

Պրօֆեսոր Կոլերն այն կարծիքի է, թէ վաղաժամ նշագրութիւնն է, որ առաջ է բերել կուսութեան գնահատումը ¹⁾։ Մեր

¹⁾ Կոլերն ասում է, յայտնի է, որ կնոջ վրայ մարդու ամուսնական իշխանութեան ըմբռնողութեան և վաղաժամ նշանագրութեան հետ միասին այն հասկացողութիւնն է հաստատանում, որ կինը միմիայն մարդու համար է սահմանւած, և այսպէս թէ

վերի տողերն արդէն ցոյց տւին, որ մենք այդ կարծիքին ոչ միայն հակառակ ենք, այլ նաեւ տալիս ենք կուսութեան գնահատման ծագմանն այլ բացատրութիւն և հիմնաւորումն: Անցնենք մեր մտքերի շարայարութեանն ու պարզենք նշանադրութեան ծագումն ու նրա դերը կուսութեան գնահատման և պահպանելու խնդրում:

Բոլոր արիական ազգերի մօտ կուսութիւնը ամուսնութեան դաշնագրի հիմնակէտերից մէկն է. մարդու գնացած աղջիկը պէտք է առագաստ մտնի իբր կոյս: Առաջին գիշերն եթէ հարսը կոյս դուրս չեկաւ, դա ինքնին պայմանագրանցութիւն է, որի հետեանքը ամուսնական դաշնի քակտումն է: Ուստի և, մի կողմից առաջ է գալիս աղջկայ կուսութիւնը պահպանելու հոգացողութիւնը, որ ընկնում էր ծնողաց վրայ, միւս կողմից էլ առաջ է գալիս հարսնացուն նախօրօք որոշելու ըմբռնողութիւնն ու սովորութիւնը: Սրանով էր ձգտում հին մարդն իր այն մեծ փափազն իրագործւած տեսնել: Քանի դեռ առեանգման ձևով ամուսնութիւնը տիրապետողն էր, առեանգողն ինքն էր որոշում իր ապագայ կողակցին, և առեանգում էր կոյս աղջիկներ, այսինքն կանայք, որոնք մարդ չունին ու չեն էլ ունեցել: Այս դէպքում գործում էր այն միտքը, թէ աղջիկը կոյս է լինելու: Այդպէս չէ սակայն գնման միջոցով ամուսնութեան ժամանակ: Մինչ առաջին դէպքում կողմերի փոխադարձ համաձայնութեան մասին խօսք լինել չի կարող, երկրորդ դէպքում աղջկայ և տղայի կողմերն իրար հետ բանակցում են ամուսնութեան դաշնագրի նկատմամբ և փոխադարձ համաձայնութեան գալիս պայմանագրի օրեկտի վելարեմամբ: Ու երբ դաշնադիր կողմերի մէջ պայմանը կնքւած է, պայմանագրի օրեկտը նկատուում է նշանակւած և սահմանւած դաշնադիր միւս կողմի համար: Դաշնադիր այդ կողմը դրանով ապահովում է իր համար օրեկտ-աղջիկը, դրա հետ նաեւ նրա կուսութիւնը: Այդ դաշնը նրան ասում է, որ իր վերցրած աղջիկը պիտի աւարատ մնայ, նա ձեռք տւած չպիտի լինի, ուստի և նրա կուսութիւնը պիտի պահւի և կոյսի ծնողների կողմից պահպանւի միայն իր-դաշնադիր կողմի համար:

Հին արին, սակայն, սրանով չբաւականացաւ, նա եկաւ այն մտքին, որ իր ապագայ կինն իր համար կոյս պահելու համար, պէտք է վաղօրօք որոշել: Սրանից ծագեց փոքրահասակների նշանադրութիւնը, որ այնքան տարածւած է եղել բոլոր արիներին

որ կուսութեան գնահատումն իբր արժանիք պիտի նկատել, հապառենք մանկանց նշանադրութիւնն է այդ առաջադիմութիւնը ժամանակակից դարձրել: Z. f. verge, R. VII S. 341.

մատ, ու դեռ շարունակում է զործել մեր-հայերի մէջ: Մեզանում դեռ այժմ էլ սովորական է երկար տարիներ նշանւած մնալ: Վաղածամ նշանելն այն երաշխիքն էր տալիս, ուրեմն, որ իր-ապագայ ամուսնու-համար ընտրած աղջկայ կուսութիւնն ու նոյնինքն աղջիկը կպահւէին: Իր հարսնացուի կանխապէս որոշելն հայ ժողովուրդը խիստ առարկայական ձևով է ընտրոշում: Աղջիկ մարդու տալու առաջին գործողութեանը նա անւանում է նշանել, իսկ երբ նշանն արդէն տրւած է, դա կոչւում է նշանադրել, որ նոյն նշանել մտքով է գործածւում: Նշանելու կամ նշանադրելու ակտերն իրենց անւանումով մի բացատրութիւն ունին, դա այն է, որ կին ուզողն իր ուզած աղջկայ վրայ, երբ արդէն նրա-աղջկայ—տալու պայմանը կապւել է, նշան է դնում: Նշան դրւած աղջիկը պատկանում է նրան, որ նշանն է դրել: Ամուսնութեան սկզբնական այդ ակտը ոչ մի լեզուով այդպէս պատկերաւոր և առարկայական ձևով չի անւանւում: Մենք միանգամ արդէն ասել ենք, որ հայերի նշան և նշանադրութիւն խօսքերի մէջ պահւել է ամուսնութեան դաշնի իբր մի առևտրական գործողութիւն լինելու ամենալաւ ընտրոշումը, մի հանգամանք, որ չէք գտնիլ արիական միւս ազգերի նշանադրութիւն նշանակող բառերի մէջ: Ինչ որ է, էականն այն է, որ հայը մի աղջկայ վրայ նշան դնելով, նրան իր համար է վերապահում ու իր համար նախասահմանում: Աղջկայ վրայ նշան դնելը նաև յայտարար նշանակութիւն ունի երբորդ անձնաւորութիւնների համար: Նշանը պէտք է նրանց ցոյց տայ, որ քանի նա մի աղջկայ վրայ է, այդ աղջիկն ուզել չի կարելի:

Այս բոլորից, թէ թէ պարզեց, որ ոչ թէ նշանադրութիւնը պատճառեց կուսութեան արժէքի գիտակցութեան ծագումը, այլ ընդհակառակը, կանխաժամ նշանադրութիւնն ու առհասարակ մի աղջկայ վրայ նշան դնելը մի միջոց էր աղջկայ կուսութիւնը մի որոշ-այդ աղջիկն ուզող—անձնաւորութեան համար պահելու և պահպանելու համար: Ասել է, կուսութեան յարգի ծագումը շատ առաջ էր, քան նշանադրութիւնը: Մի արժէք, որի գիտակցութիւնն եթէ հին մարդը չունէր, չէր էլ կարող նրա պահպանման մասին միջոցներ որոնել և ընտրել: Ինչպէս արդէն ասել ենք, երբ կուսութիւնը մի աղջկայ համար իբր առաւելութիւն նկատւեց, ու այդ առաւելութիւնն արժէքի վերածւեց, այն ժամանակ միայն մարդու որոնող միտքն այդ արժէքը պահելու միջոցները գտաւ ու ապա գործադրեց:

Այդ հոգացողութիւններն երկու տեսակի են, ինչպէս ընթերցողն արդէն կուսած կլինի: Մէկի մասին արդէն խօսեցինք,

դա աղջիկ կին ուզողի ձեռք առած միջոցներն են, որ իր ապագայ կինը կոյս լինի և իր համար կոյս պահելի մինչի առաքաստ մտնելը: Կուսութեան նշանի արժէքի վերածւելն առաջ բերեց շատ բնական կերպով այդ նշանի գոյութեան պահանջը մի աղջկանից՝ որ մարդու էր գնում: Աղջիկն իբր վաճառման օրեկտ պէտք է ունենար այդ նշանը. սրանից ծաղկեց այն հոգացողութիւնը, որ աղջկայ տէրը—ծնողները—բնականաբար ունենալու էր իր աղջկայ մօտ կուսութեան նշանի անարատ մնալու. նկատմամբ: Այդ հոգացողութիւնը հարկադրում էր նրան հսկել և պահպանել իր աղջկան, իսկապէս նրա կուսութիւնը: Բոլոր հին տրինների մօտ էլ, այդ պարտականութեան մէջ թերացած ծնողներն արկւում էր պատասխանատուութեան ու պատժի: Պատասխանատուութեան երկիւղն այնքան մեծ է եղել, ու դրա հետևանքով հսկողութիւնն այնքան խիստ ու մեծ հոգացողութիւն պատճառող որ աղջկայ վրայ այդ հսկողութիւնը տարածւել ու տնել է մինչի առաքաստի շէմքն անցնելը. այսինքն աղջկան մինչի տղին յանձնելու մօմենտը՝ առաջին գիշերւայ համար: Այդ ձևի հսկողութեամբ աղջկայ ծնողն ուզում է երաշխիքն ունենալ, որ իր աղջիկն իր հսկողութեան տակ առաքաստն է ոտք կոխել անաղարտ Արիական ազգերից հայերի մօտ ամենից աւելի խիստ և որոշ կերպով են պահպանւել ծնողի այդպիսի հոգացողութեան ապացոյցները: Խօսքս հարսնորդը եւ հարսնեղբայր ըմբռնողութիւններին է վերաբերում, որ ըստ կութեան ընդհանուր արիական լինելով, ունի հայկական ցեղական գունաւորումն և կնիք: Այս ըմբռնողութիւնն էլ, հարևանցօրէն ասենք, հայ իրաւունքի և հայ ժողովրդի արիական ծագումն ունենալու ապացոյցներից մէկն է:

Հին հնդիկն ու արիական միւս ազգերը հսկում էին, որ իրենց աղջիկը կուսութիւնը պահէ մինչև առաքաստի շէմքն անցնելը: Իսկ արիացի հայը, հարսնաուի հէնց սկզբի մօմենտից, այսինքն հարսի տանը նրա ձեռքը փեսային յանձնելու վայրկեանից, տալիս էր իր տանից կամ իր մերձաւոր բարեկամների շրջանից երկու հոգի, որ իր աղջկան ուղեկցեն ոչ միայն մինչի փեսի տունը, այլ նաև նրա մօտ մնան մինչև հարսնիքի վերջն ու հարսին առաջին գիշերւայ համար փեսային յանձնելու մօմենտը: Այդ ուղեկից—հսկողներից մէկը կոչւում է հարսնեղբայր, իսկ միւսը հարսնքոյր: Հարսնեղբայրը կարող է մի պատանի էլ լինել—ըստ գոյութիւն ունեցող այժմեայ սովորութեան—իսկ հարսնքոյրը լինում է մի տարեց կին: Հարսնեղբօր դերը վերջանում է հարսի առաքաստ մտնելով, իսկ հարսնքոյրը դերն իսկապէս վերջանում է առաջին գիշերւայ ելքով: Հարսնքոյրն իր դե-

րը վերջացած է համարում, երբ ապացուցւում է, որ հարսը կոյս է եղել: Բոլոր արիւնների մօտ էլ, ինչպէս սասցիւք, մեծ արժէք է տրւում այն բանին, որ աղջիկն առաջին գիշերն ապացոյցներ աւայ իր կոյս լինելուն: Շատ արիւնների մօտ, առանձնապէս տան կանայք հսկում են հարսնքը հետ միասին, որ հարսի կուսութեան ապացոյցը տեսնեն հէնց այդ գիշերը: Հարսնքոյրը վկան է միևնոյն ժամանակ հսկողն է, որ որեւէ խարդախութիւն տեղի չունենայ, ուստի և շատ տեղերում այդ նրա պարտականութիւնն է աղջկայ կուսութիւնն խախտելու նշանները գուրս բերել նորապսակների ննջարանից և ցոյց տալ փեսի տանեցոյ: Այդ ապացուցանշաններն են նոր զոյգի անկողնի արնոտ սաւանը՝ կամ մի այլ շորի կտոր: Առաջին գիշերւայ հետ կապւած այդ սովորութիւնը տարբեր գաւառների մէջ տարբեր է կիրառւում մեղանում: Անկախ այն բանից, փեսի տանեցիք աղջկայ կուսութեան ապացոյցը պիտի տեսնեն, կան տեղեր ուր, օրինակ արնօտ սաւանն ուղարկւում են աղջկայ ծնողներին ի յանդորրութիւն: Փեսի և հարսի ծնողներն այդ ապացոյցն ունենալուն անհամբեր սպասում են նաև այն պատճառով, որ դրա հետ է կապւած ամուսնութեան պայմանագրի անխախտ մնալ չմնալը: Հայերի մօտ գոյութիւն ունեցող հին սովորութեան համաձայն, այդ պայմանը քանդւում է աղջիկն հո է ուղարկւում իր ծնողներին, եթէ նա առաջին գիշերը կոյս չէ դուրս եկել: Այդպէս է եղել և արիական միւս հին ազգերի մօտ: Ուստի և շատ բնական է, որ գաշնադիր կողմերը մեծ գոհունակութեամբ առնէին հարսի կոյս գուրս գալու լուրը:

«կոյս» բառի գոյութիւնն հայ հին լեզուի մէջ ինքնին ապացոյց է, որ հայ ժողովուրդն ունի այդ ըմբռնողութիւնը, մի ըմբռնողութիւն, որ նա արիական մայր ընտանիքից բաժանւելիս տարել է իր հետ իբր ընդհանուր արիական ցեղական սօցեալ-իրաւական մի ըմբռնողութիւն:

Հայ հին պատմութիւնից Ագաթանգեղոսի տեւալները թողնելով ներկայ պրակի երկրորդ մասի մէջ առաջ բերելու, այստեղ տանք պատմական մի քանի այլ տեւալներ:

ա. «Բայց կոյս մի գեղեցկագիտակ 'ի քերցն Արտաւազդայ, գողացեալ Տաճատայ ուրումն... փախուցեալ ի Կեսարացոց քաղաքին ապրեցուցանէր, ամուսնաւորեալ ընդ ինքեան»։ Մ. Խոր. II. 78.

բ. «Նոյնպէս էր և սան նորա Խոսրովագուխտ, կուսան հա-

1. Այս առթիւ համեմատել I. Kohler. Zeit. f. vergl. Rechtsw. VI. Die Ehe ohne und mit Mundium. հրես 338.

մեատ որպէս զօրինաւոր ոք և ոչ ամենեին անել անդուն բերան նման այլ կանանց»։ Անդ. 11. 82.

с. «Յեկեալ Տրդատայ յաշխարհս, առաքէ զՍմբատ ասպետ, զհայր Բագարատայ՝ ածել զկոյսն Աշխէն՝ դուստր Աշխազարայ՝ իւր ի կնութիւն, որ ոչ ինչ նուազ էր կոյսն արքային հասակի»։ Անդ. 11. 83.

d. Փաւստոս Բիւզանդի հետեեալ վկայութիւնը շատ կարեւոր պատմական տեւալ է, որը չենք քաշուում այստեղ կրկնակի կերպով առաջ բերել։ Աշտիշատի ժողովի որոշումները տալիս, նա առաջ է բերում նաև հետեեալը. — «Յւ զի լիցին յամուսնութեան օրինաւորք, մի ստել և մի դաւ բերել իւրեանց ամուսնութիւն ընկալեալ կողմանց։ IV. 4.

Փաւստոսի այս տեւալից հետեեալ եղբակացութիւնը կարելի է դուրս բերել. — Որ ամուսնական դաշն կրող կողմերն իրարից ոչինչ չպիտի ծածկեն, ու իրար չպիտի խաբեն։ Այս խաբելն ու ծածկելը կարող է միայն դաշնադրութեան օրէկտին վերաբերել, այսինքն աղջկան, նրա բաժինքին և այլն։ Մենք գիտենք, որ աղջկայ կոյս լինելու հանգամանքն ամուսնութեան դաշնի գլխաւորագոյն ենթադրութիւններից մէկն է. եթէ դաշնագիր կողմերից մէկը դիտաւորեալ խաբդախ դաշն կապէ — ոչ կոյսը կոյսի տեղ մարդու տայ, արատաւորն անարատի, և այլն, հապա ուրեմն նա դաշնը կնքելիս ստել, խաբել է, դաւ է սարքել դաշնագիր միւս կողմի դէմ, որ այս դէպքում միանգամայն միտմիտ է, ու հարկադրեաժ է իրեն հետ դաշն կապող հակառակ կողմին հաւատալ։ Եթէ այստեղ ի նկատի ունենանք, որ հնդկական իրաւունքի հին աղբիւրներն էլ նոյնպիսի պահանջներ են դնում դաշնագիր կողմերի առաջ, առանձնապէս աղջիկ տւող կողմի առաջ, հապա ուրեմն, մեզ համար միանգամայն պարզ կլինի, թէ Փաւստոսը որքան հարազատ կերպով է տալիս արիական մի ազգի այդ իրաւամբոնոդութիւնը։ Չմոռանանք առանձնապէս շեշտել, որ Փաւստոսի տւածը մի բեկորն է հայ օրէնսդրական մի ժողովի որոշումներից, — իսկ այդ ժողովը պատմական մի իրողութիւն է։

Մինչև այժմ մեր ասածներից գիտենք, որ ամուսնական դաշնի ենթադրութիւնները պարտաւորական են դաշնագիր կողմերի համար, ու նրա իւրաքանչիւր կէտի խախտումը կարող է ամբողջ դաշնագրի քակումն առաջ բերել։ Արդ, եթէ աղջկայ հայրը ծածկել է աղջկայ արատները, որոնց թւում նաև նրա կոյս չլինելը, հապա ուրեմն նա — աղջկայ հայրն — իբր խաբող և դաւող կողմն, պիտի նրա հետեանքները քաշէ։ Աշտիշատի ժո-

դոմն ահա, ի նկատի ունենալով այգալիսի դէպքերն, օրինադրում է հեռու կենալ նմանօրինակ վարմունքից: Ըստ այդմ աղջկայ հայրը պարտաւորւում է դաշնադիր միւս կողմից ծածկել իր աղջկայ պակասութիւնները, այն պակասութիւնները, որոնք ամուսնական դաշնագրի գլխաւոր հնթադրութիւններին հակառակ և նոցա ժխտող են. քոցա մէջ, գլխաւոր տեղը բռնում է, ինչպէս մենք տեսանք, կուսութիւնը:

ե. Այս խնդրի առթիւ մեծ կարեւորութիւն են ստանում ագգային մի այլ ժողովի դրած իրաւանորմերը: Թող ընթերցողը գիտենայ, որ խօսքը վերաբերում է Շահապիվանի (447 թ.) ժողովին, մի ժողովի, որ հայ ժողովրդի մեզ յայտնի պատմական անցեալի ամենանշանաւոր օրէնսդրական ժողովն է կոչել: Այդ ժողովի նրբորդ և եօթներորդ կանոնների մէջ հետեւեալն ենք գրտնում. —

ա. «Ապա եթէ ոք յառաջ քան զամուսնութիւնն ի պոռնկութեան գտաւ, կամ ընդ օտարի և կամ որ նմա խօսեցեալն էր. ընդ անարգանօքն տուգան տայցէ զինչ և արկցին հայր և մայր կուսին... և եթէ ի պսակն եկեացեն մի իրրե կուսանաց պսակ օրհնեացեն, այլ իրրե երկակին տեսունագրեացեն լոկ. ապա եթէ աղջկանն կամօք է պոռնկութիւնն, տուգանիլ հայր և մայր աղջկանն մի իշխեացեն, այլ 100 դրամ այրն և 50 դրամ աղջիկն տուգան տայցեն յեկեղեցին և աղքատս բաշխեցին: Ապա եթէ մինն սուրբ կուսան և մինն պոռնկեալ, կուսանին իրրե կուսանի օրհնեացեն և պոռնկելոյն որպէս երկակի ուռ տեսունագրել...» Գ. կանոն:

բ. «Ոյք առևանկ առնիցեն, կալցին զկինն և անդրէն տայցեն ցհայր և ցմայր իւր, և տուգան տացին փոխանակ անարգանացըն... ապա եթէ սուտ փեսայն ընդ աղջկան պոռնիկեցաւ առանց պսակ դնելոյ, յեկեղեցի տուգան կալցին... պսակ մի օրհնեցի, այլ իրրե զերկակին ուռ տեսունագրեալ դիցի ի գլուխ. ապա եթէ կուսան կացեալք են ըստ օրինին սրակ օրհնեացեն, եթէ ազատ և եթէ շինական կանոն այդ կացցէ». է. կանոն:

Հարկաւոր է ասել, որ 5-րդ դարու առաջին կիսում դրւած այս կանոնների մէջ խօսում են հայ ժողովրդի մէջ զարեբրով գործած իրաւաբանականութիւնները: Դոքա իրաւական հասկացողութիւններ են, որոնք չէին կարող մի անգամից ծնունդ առնել ու գրաւոր օրէնքի ձև ստանալ: Նոցա համար, որոնք հայ ժողովրդի անցեալում Անահիտի պաշտամունքի գոյութիւնն իբր փաստ են ընդունում, թէ նախընթաց նիւթը, բայց նամանաւանդ Աշ-

տիշատի ու յատկապէս Շահապիւլանի ժողովի յիշածս կանոնների տեւախները խիստ խրատական կարող են լինել:

Չկրկնենք այն, ինչ որ մի այլ տեղ ասել ենք, այլ տանք Շահապիւլանի այդ կանոնների տրամադրութիւններն ամփոփ կերպով՝ իբր եզրակացութիւն.—1. Եթէ աղջիկը պսակից առաջ սեռական յարաբերութիւն է ունեցել ուրիշի կամ իր փեսացուի հետ, նա չի կարող իբր կոյս պսակել, այլ իբր այրի. 2. Եթէ աղջիկը կոյս չէ մնացել ծնողների կողմից հսկողութեան պակասի կամ անփութութեան պատճառով, հապա տուգանուում են ծնողները. եթէ աղջիկը կամովի է իր կուսութեան խախտման պատճառ դարձել, ծնողներն անպարտ են, տուգանուելու են աղջիկն ու փեսան. 3 Աւետանգլած աղջիկն եթէ կոյս է մնացել, պսակուում է կոյսի պէս, եթէ ոչ, երկակի (այրիի) պէս. 4. Կոյս պսակուողների և այրիների ու կուսութիւնը կորցրած աղջիկների պրակները տարբեր են: Հնդկական իրաւունքի աղբիւրներն էլ նոյնն են ասում: Մանուի օրէնքով՝ «պսակի օրհնութեան կարգը միայն կոյսերի համար է սահմանւած, և մարդկանց մէջ երբէք այնպիսիների վրայ չպէտք է ասին, որոնք իրենց կուսութիւնը կորցրել են, որովհետև այդպիսիները սրբազան արարողութիւնից այդ պատճառով մերժւած են»։ *Manu 226.*

Մանուի օրէնքի և Շահապիւլանի օրէնքի նմանողութիւնը խիստ աչքի զարնող է. և այդ շատ հասկանալի պատճառով.—երկու օրէնսդիրներն էլ ղեկավարւել են միևնոյն մտածելակերպով, երկուսն էլ նման իրաւամբոնողութիւնները քաղել են միևնոյն մայր աղբիւրից: Շատ շահեկան կլինէր, եթէ հայ իրաւունքի նորմերը համեմատութեան դրէին հնդկական իրաւունքի իրաւամբոնողութիւնների հետ. դա երկու իրաւունքների խոշոր նմանողութիւններ հանդէս կբերէր: Այս աշխատութեան մէջ, ինչպէս ընթերցողը կտեսնի, հնարաւոր եղած չափով ձգտել ենք այդ համեմատութիւններն անել և եթէ աւելին չենք արել՝ դրա պատճառը պէտք է փնտռել ներկայ գործի ծաւալի մէջ: Չէ որ մենք այստեղ ընդհանուր խնդիրներ շօշափելուց պէտք էր որ խուսափէինք:

Անաստի պաշտամունքը.

Նախքան թէ կանցնէի աղբիւրների տւած նիւթին, հարկ եմ համարում մի փոքրիկ շեղումն անել, մի քանի բացատրութիւններ տալ Անահտի պաշտամունքի մասին և այն բանի մա-

1. Jolly, Zeitschr. f. verfl. Rw. III. երես 271.

սին. թէ թնչ հիմամբ այդ պաշտաման հայերի մօտ գործելու մասին հաւաստումներ են լինում:

Նախ ասենք, որ թէ Ավեստայի (Avesta) և թէ այլ տեւալ-նեւոյ, Արդիվի-Անահիտը զուտ արիական աստուած է, որ յետոյ սեմիտները փոխ են առել, և տւել մի քանի, արիական Անահիտին միանգամայն խորթ, յատկութիւններ: Այդ բանն ակներկ կերպով շեշտում է նոյն Ավեստայի մէջ: Եւրոպացի միքանի ուսումնասիրողներ հիմք ունենալով Ստրաբոնի մօտ եղած մի յայտնութիւն, հաւաստում են, սր Հայաստանում մի ժամանակ ծաղկած պիտի լինի Անահիտի պաշտամունքը՝ պատմագրի այդ տեւալն ամբողջովին հայերին վերագրելով: Նոյն, օտար այդ գիտնականներից անգիր արած, կրկնում են և հայ հետաքրքրու-նիւր, առանց ստուգութեան ենթարկելու ձեռքի տակ եղած ահա-գին նիւթը: Այս նիւթի մասին հայ գրականութեան հատ ու կտորների մէջ չհանդիպեցինք և ոչ մի ինքնուրոյնութեան: Մի այլ տեղի թողնելով մանրամասն ուսումնասիրել Անահիտի պաշ-տաման Հայաստանում գործած լինելու առասպելն իբր հայ ժո-ղովրդի պաշտամունք, այստեղ ասենք, որ Ստրաբոնի տեւալնե-րի այդ մասը խիստ վերապահութեամբ պէտք է ընդունել և ոչ առանց նրա բնագրի հետազօտութեան: Ստրաբոնի բնագրի ման-րագնին ուսումնասիրութիւնից յետոյ (մեր ձեռքն են եղել գեր-մաներէն երկու թարգմանութիւն) մեզ թւում է թէ Անահիտի պաշտաման հայերի մօտ գոյութիւն ունենալու ենթադրութիւնը Ստրաբոնի բնագրի անճիշտ հասկանալուն պէտք է վերագրել: Այսպիսի մի յայտնումից յետոյ անհրաժեշտ է, որ Ստրաբոնի բնագիրը լուրջ քննադատութեան ենթարկւի: Ընթերցողի պա-հանջը չափազանց կհաշէի, թէ յայտնւէր, որ բնագրի ակնար-կածս քննադատութիւնը կամ նրա մերձաւոր տեւալներն այստեղ առաջ բերւելն անհրաժեշտ էր: Առանց այն էլ, կուսութեան մա-սին գլուխն այս աշխատութեան մէջ կարկատանի ձեռով է ներս բերւած, ու այդ արել ենք մի ընդհանուր ըմբռնողութիւն տալու ձգտմամբ, ու թւում է թէ որոշ նպատակի հասել ենք դրանով: Մեր միտքն էր հին, քարացած, ու թւի թէ ոչ մի աւարկութիւն չվերցնող մի հաւաստումի դէմ, ինչպէս և հեղինակութեան դէմ վեր կենալ, ու նրան խոցող հարւածներ տալ: Այդ բանն արինք, ու թող այժմ վերկենան պաշտպանեն հին շարլօնական պնդում-ները:

Մեր ենթադրութեան ապացոյցների շարքը շարունակելով, այստեղ առաջ կբերենք ազգային և օտար աղբիւրներից տեւալ-ներ: Ազգային Ագաթանգեղոսն է, օտարն Ավեստան: Ագաթան-

գեղոսը քրիստոնէութեան ժամանակ և քրիստոնէի գրած է. այս բանը չպէտք է մոռանալ, ու իբր այդպիսին, նրա տւեալներն ստանում են առանձին կարևորութիւն: Նա այնպիսի քննչութեամբ, այնպիսի ածականներով է խօսում ու գովաբանում Անահիտ հեթանոսական աստուածուհու մասին, որ կարծես այդ նկարագրողն ինքը մի ջերմեռանդ հեթանոս է, պատրաստ ամեն ինչ պէ երկիր խոնարհելու Անահտի առաջ ամենամեծ երկիւղածութեամբ: Բայց կասկածից դուրս է, որ Ագաթանգեղոսի գրողը հաւատացող քրիստոնեայ է եղել: Այս բոլորը մի բան է ապացուցանում, Ագաթանգեղոսի հեղինակը, միանգամայն օրեկտիւ կերպով տալիս է Անահտի մասին այն, ինչ որ կար և պահել էր հայ ժողովրդի մէջ այդ դիցուհու մասին: Պատմագրի տւած անունները, յատկութիւնները, և այլն, Անահտի մասին ժողովրդի բերնում շրջող, և այն ոչ առանց հիացմունքի և խորին միրոյ ու յարգանքի, ըմբռնողութիւններն են: Իսկ այդ բոլոր անւանումների մէջ չէք գտնիլ և մի հեռաւոր ակնարկ սեմիտական Անահտի բնոյթի: Նա, պատմական տւեալների մէջ մնում է մաքուր, անարատ, բարձր և խիստ բարոյական, ճիշտ այնպէս ինչպէս այդ տեսնում ենք Ավեստայի մէջ՝ Արդիվի—Անահիտին: Ճիշտ նոյն պատկերը: Ես այսպէս եմ հասկացել հայկական Անահտին, ու այդպէս էլ պատկերացրել եմ արիական Անահիտին. անարթտ, մաքուր, զգաստ: Մի քրիստոնեայ գրող (ուշադրութիւն), եթէ իր ժամանակում, կամ այն ժամանակում, երբ դէպքերն են պատահել, այդպիսի հասկացողութիւններ չէր չէին Անահիտի մասին հայերի մօտ, պէտք էր որ կռապաշտական մի աստուածուհու մասին գովասանական և խորին յարգանքի խօսքեր չէր չէին, և այդ այն ժամանակ, երբ նոյն այդ աստուածուհու մեհեանն ու պաշտամունքն էին հիմնայատակ անում: Ել չառնել, որ այդ պատմագիրը տեղը բաց չի թողնում արհամարհանքով խօսելու կռապաշտութեան վրայ, ու կռքերին երկրպագելն անւանում է «անարժանութեան գործ»: Անցնինք նիւթերին:—

Ագաթանգեղոս.

Ե. 48. Յառաջին ամին Տրդատայ արքայութեանն Հայոց մեծաց, խաղացին եկին հասին յեկեղեաց գաւառ, ի գիւղն Երիզայ, ի մեհեանն Անահտական, զի անդ զոհս մատուցեն. և իբրև կատարեցին զգործն անարժանութեան իջին բռնակեցան...» 1. 2. 3. 4. 5.

53 «Արքայ ասէ... եթէ ոչ առնուցուս յանձն դիցն պաշտօն մատուցանել, մանաւանդ այսմ մեծի Անահտայ տիկնոջս, որ է փառք ազգիս մերոյ և կեցուցիչ, զսոր և թագաւորք ամենայն պա-

տուհն, մանաւանդ թագաւորն Յունաց, որ է մայր ամենայն զգաստութեանց, բարերար ամենայն մարդկան բնութեան և ծնունդ է մեծին արին Արամազդայ»։ 8, 12, 13, 14, 15, 16, 17.

2. 68. « և որ են իսկ ճշմարտիւ արարիչ՝ թշնամանիս, և զմեծն Անահիտ, որով կեաց և զկենդանութիւն կրէ երկիրս Հայոց, և ընդ նմին և զմեծն և զարին Արամազդ, զարարիչն երկնի և երկրի»։ 6, 7, 8, 9.

Ժբ. 127. « Ողջոյն հասեալ և շինութիւն դիցն օգնականութեամբ, լիութիւն պարտութեան յարոյն Արամազդայ, ինամակալութիւն յԱնահիտ տիկնոջէ, և քաջութիւն հասցէ ձեզ ՚ի քաջէն Վահագնէ ամենայն Հայոց աշխարհիս»։ 8, 9, 10.

Ճթ. 786. « Եւ ապա յետ այսորիկ անդէն ՚ի սահմանակից գաւառն Եկեղեաց ելանէր։ Եւ անդ ելեալ դիւացն ի մեծ և ի բուն մեհենացն Հայոց թագաւորացն, ՚ի տեղիս պաշտամանցն, յԱնահտական մեհենին... Եւ որք դիմեալ հասեալ էին .. սուրբն Գրիգոր թագաւորաւն հանդերձ, փշրէին զոսկի պատկերն Անահտական կանացի դիցն, և ամենեին զտեղին քանդեալ վատնէին, և զոսկին և զարծաթն աւար առեալ»։ 10, 11, 12, 16, 17, 1, 2.

Անահտի մասին գովեստով և խորին երկիրաճութեամբ խոսողն Հայոց ոչ քրիստոնեայ թագաւոր Տրդատն է, իսկ նրան հակառակ խօսողն ու Անահտին անւանարկողն ու ոչինչ հաշուող քրիստոնեայ ու խորին հաւատացող մէկը։ Երկուսի մէջ կանգնած է պատմագիրը, որ տալիս է օրեկտիւ կերպով երկու իրար ժխտող այդ աշխարհայեացները։

Avesta. Iast 5. Vendidad 13, an Ardivi Çura Anahita I. 1. Ահուրա-Մազդան խօսում է Զրիթա Զարադուստրին 1. « Դուպէրքէ, ով Զարադուստր, իմ երազահաս կոյս Արդիվին (Անահիտին) ալօթիս, լայնանիստ, առողջաբեր, սատանային թշնամի, Ահուրային հաւատարիմ, մարդկանց պատուելու արժանի, մարդկանցից զնահատելի» (Անահիտին)...

2. « Որը (Անահիտ-Արդիւին) բոլոր մարդկան սերմերը և բոլոր կանանց արգանդի պտուղը ծնելու է պատրաստում, և բոլոր կանանց քաղցաւոր ծննդաբերութեան օգնում...» անդ երես 379—380.

63. Կոյս և երազահաս Արդիվի, շտապիր ինձ օգնութեան, բեր ինձ շտապով օգնականութիւն, հաղաւոր զոհեր կանեմ եւ քեզ...» անդ. երես 389.

78. Փալիս է ահա ինձ օգնութեան կոյս Արդիվին, մի գեղեցիկ կոյսի կերպարանքով, մի զգաստ, գեղեցիկ մաքրած (լացւած), ոսկեայ ոտնամաններով...» անդ. երես 391—392.

87. «Քեզ արբունքին հասած աշխատասէր աղջկերքն իրենց հայրենի տանը... մի աշխատասէր և ընդունակ տանուտէր (ամուսին) կիսնդրեն: Քեզ յղի կանայք դիւրին ծնունդ կիսնդրեն... անդ երես 393.

126. «Կոյս, երազահաս Արդիվի... մի փարթամ երիզաւորւած ոսկեայ զգեստ սիրուն հագած.» անդ. երես 400.

Այս տողերը վերցրել ենք Karl Geldler-ի Ավեստայի գերմաներէն թարգմանութիւնից: Մենք կարող էինք տւեալների նոյնանման մի երկար շարք առաջ բերել, բայց եղածով բաւականանք:

Երկու շարք այդ տւեալներից հետեւեալ ընդհանուր գծերը կարող ենք զուգահեռել իրար:—Հայ ըմբռնողութեամբ Անահիտն է մեծ տիրուհին, հայ ազգի կենսատուն և հովանաւորը, բարերարն ամբողջ մարդկութեան. նա կոյս է և զգաստութեան սկիզբն ու աղբիւրը, նրան զոհեր են մատուցանում, նրա արձանը ոսկուց էր կերտւած: Ասել է, նա մաքուր և անարատ էր ինչպէս ոսկին:

Ավեստայի Անահիտ—Արդիվին մի գեղեցիկ և զգաստ կոյս է, առողջութիւն պարգևող և մարդկանց բարերար ու նրանց կողմից խիստ յարգւած. նա երազահաս է և նեղեալների մօտ թէ ու թիկունք է կանգնած (Beistand), նա կոյսերին պաշտպան է ու նրան են աղօթում կոյսերը, որ մի լաւ տանուտէր և ամուսին գտնին. նա ոսկէ շորեր և ոսկէ կօշիկներ ունի:

Կայ արդեօք առանձին կարիք, որ այդ երկու աղբիւրների նմանողութեան վրայ առանձնապէս ծանրանանք. կարծեմ ոչ, քանի որ նոքա խիստ են պարզ ու խիստ աչքի զարնող: Նոքա, յամենայն դէպս մի շատ ակնյայտնի բան են բացորոշում,—որ հայ ժողովրդի բերնից Ազաթանգեղոսի քաղած տեղեկութիւնները լիովին համապատասխան են Ավեստայի տւեալներին: Աղբիւրի մասին թէ թէ բանաւոր լինի ասել, որ թէ պարսիկը, թէ հայը Անահտի պաշտաման հիմունքները քաղել են ընդհանուր արիական աղբիւրից:

Վերջնականապէս ճիշտ է, թէ սեմիտներն Անահտի փոխառութիւնից յետոյ—քանի որ նոքա Անահիտը պարսիկներից են փոխառել—ժամանակի ընթացքում նրան ազգայնացրին. նա դառաւ բարեկոնացւոյ և լիդիացոյ հզօր աստուածուհիներից մէկը: Նոցա մօտ միայն Անահտի ըմբռնողութեան հետ կապեց, այսպէս կոչւած, Անահտան պաշտամունքը. նոցա մօտ էր, որ կոյսերն ամուսնանալուց առաջ Անահտի տաճարում իրենց կուսութիւնը խախտել էին տալիս որեւէ մէկի, գուցէ և իրենց ապագայ

ամբուսու ձեռքով,—ամուսնանալուց առաջ: Այս սովորութեան մէջ, մենք հակուում ենք նիթագայի հետքեր տեսնել, բայց այդ մասին մի այլ աշխատութեան մէջ: Այս էլ ասեմ, որ պատմական տւեալները թոյլ են տալիս ենթադրելու, որ կուսութեան այդ նւիրաբերման սովորութիւնը համատարած չէ եղել և ոչ էլ ամեն մի կոյս հարկադրւած էր այդ միջոցին դիմելու: Եթէ դա նւիրաբերութեան (զոհաբերութեան) մի սովորութիւն էր, հապա ուրեմն, կարող էր և կամեցողաց լինել, թէ և կարող էր նաև պատահել, որ դա կիրառէր շատ շատերի կողմից: Միանգամայն արդէն ասել ենք, որ կուսութեան այդ զոհը հակառակ էր արիական Անահտի բնոյթին. և շատ իրաւամբ: Ավետայի մէջ Ահուրա-մազդան միանգամ կշտամբանքով հարցնում է Արդիվի Անահիտին այն զոհաբերութեանց մասին, որ սեմիտներն անում են նրան (խօսքը կուսութեան զոհի մասին է): Արդիվի-Անահիտը վրդովմունքով պատասխանում է, թէ իրեն այդ բանը յայտնի է, բայց այդ վատ սովորութիւնը դիւական է ու իրեն հակառակ: Եւ իրօք, մի ասուածուէի, որ կոյս է անւանւում և արմատն ու աղբիւրն զգաստութեան (բարոյականութեան) կուսութիւնը պահպանելու և կոյս լինելու նկատմամբ), չի կարող նման զոհաբերութիւններ ոչ միայն պահանջել, այլ նաև թոյլատրել: Զթոյլատրողն այդ դէպքում, ի հարկէ, ժողովրդի մէջ Անահտի մասին գոյութիւն ունեցող ըմբռնողութիւնը կարող էր լինել:

Կուսութեան մասին մեր առաջ բերած տւեալներից ու նրանց կցած բացատրութիւններից յետոյ, գոյութիւն ունեցող ու մեր ասածներին իբր հակասող այլ ժողովրդագրական նիւթերը մնում են անարժէք, բայց նամանաւանդ սխալ հասկացւած ու սխալ բացատրւած: Այսպէս, օրինակ, մեզանում կան զաւառներ, բայց յատկապէս ծայրագաւառներ (խօսքս Հայաստանի մասին է), ուր գտնւել են խոշոր քարերից շինած առնանդամներ: Դոցա, օրինակ, Անահիտի պաշտամանն ու կանանց պոռնկանալու սովորութեան հետքեր համարելը, չասենք ուրիշ բան, գոնէ մեծ սխալ կլինէր: Անկախ այն բանից, որ միանգամայն անապացոյց է, թէ առնանդամի այդ քարարձանները հայկական հին կուլտուրայի մնացորդներ են, կասենք, որ դոքա ինքնին ոչ մի կապ չունին պոռնկութեան և պոռնկանալու հետ: Որդի բերել ցանկացող կինը պէտք է դիմէր հնումը նիթագային, ու այդ բանն երբէք պոռնկութիւն չի հաշւել նոյն իսկ հնդկական սրբազան գրքերի մէջ, ուր մարդուն անհաւատարիմ գտնւելն ու ամուսնական անկողնին դաւաճանելը խիստ արգելւած է՝ իբր պոռնկութիւն: Մեր նախընթաց ասածներից մենք գիտենք, որ բոլոր արիւնների մօտ էլ

չբեր կնոջ կամքով միայն հնարաւոր էր նիւթագա ինստիտուտին գիմել՝ որդիներ ունենալու համար: Արդ, կինը, որ չէր համաձայնում իրեն ուրիշի յանձնել յղիանալու համար, և ոչ էլ նրա ամուսինն էր ուզում իր չբեր կնոջն արձակել՝ ամուսնալուծութեան դիմելով, հապա կարգելէ՞ր նաև ուխտագնացութեան դիմել, զանազան սրբութիւնների դուռը գնալ, ինչպէս ժողովուրդն է սասում, ամուլ արգանդը բանալու համար: Նոյն իսկ ներկայ սովորութիւններով, Ախալքալաքի գաւառում, ինչ են անում չբեր կանայք, — եթէ ոչ գնում հնութեան այդ մնացորդների մօտ իրենց արգանդը բանալու համար: Դա իւրատեսակի ուխտագնացութիւն է, այո, մի քիչ տարօրինակ ուխտագնացութիւն ներկայ հասկացողութիւնների տեսակէտից, բայց չբեր հին կնոջ համար, ինչպէս և ժամանակակից գեղջկուհու համար, դա միանգամայն պարզ ու հասկանալի մի բան էր և է: Զէ՞ որ քարեայ այդ առնանգամները յղիանալու և բեղմնաւորւելու խորհրդանշաններ են, ու նրանց ուխտ գնալու այդ ըոպէին դոքա մի մի խորհրդաւոր, եթէ կուզէք, սրբութիւններ են, որին ամուլ կինը դիմում է նոյնպիսի երկիւղածութեամբ և հաւատով, ինչպէս որ մի ուրիշը դիմում է մի այլ սրբութեան դուռն՝ իրեն առողջութիւն, իր գործերին և մտադրութիւններին բարի և ցանկալի ընթացք տալու համար և այլն: Ես դեռ մի այլ օրինակ էլ կրեմ, որ դեռ այսօրւայ սովորութիւնների մէջ նկատելի է, և որը դարձեալ չբեր կնոջ արգանդը բանալու (յղիանալու, բեղմնաւորւելու) միջոց է ճանաչւում: Այդ սովորութեան համաձայն ամուլ կինը վերցնում և կապում է իր հարկանութեան մէջ յայտնի օճաղի տէր մի տղամարդու գօտին իր մէջքը՝ յղիանալու համար: Այս սովորութիւնն հաշւել պոռնկութեան հիւստը, դէ այն ժամանակ նիւթագա ինստիտուտն ինքնին մի գերագոյն պոռնկութիւն է: Բայց սա, ի հարկէ, արսուրդ է: Օճաղի տէր տղամարդուն գիմելն այն միտքն ունի, որ շէն օճաղը մի առանձին աչքի ընկնող բան է և յատուկ բաղդի նշան. այդպիսի օճաղի վրայ, հին մարդու հասկացողութեամբ, անընդհատ կերպով բաց են հանգուցեալ հայրերի և պապերի աչքերը: Այդպիսի օճաղը վայելում է տան առաւածների յատուկ և յարատե հիղող օրհնութիւնը: Այդ բոլորի առարկայական ապացոյցը օճաղի շէնութիւնն է ու անընդհատ շարունակւելը՝ որդեծնութեան միջոցով: Դրա հետ շահեկան է նաև այս յիշել. — Մեր ժողովրդական կիսնքի նկարագրութիւնների մէջ մենք յաճախ կարդացել ենք, որ այս կամ այն գիւղում մի նորագոյգի պսակից յետոյ, նոքա գնացել են այս ինչ ծերունու օրհնութիւնն առնելու. իսկ ծերունին եղել է, ու սովորաբար միշտ լինում է,

գիւղի մի մեծ ընտանիքի ներկայացուցիչը—պապը: Այդ օրհնութեան միջոցով, շատ անգամ օտար այդ գոյգը ձգտում է նոյնպիսի օրհնւած ու բեղմնաւոր տունուտեղ հիմնելու, ինչպէս և այն օրհնող պապն ունի: Նման այլ սովորութիւններ թողնում եմ առաջ բերել:

Սխալ հասկացւած և քացատրւած եմ գտնում նաև Մշու ս. Կարապետի մասին եղած աւանդութիւնը և իբր գոյութիւն ունեցող սովորութիւնը¹: Թողնելով մի կողմ, որ ս. Կարապետի վանքը միշտ էլ ուխտաւոր կանայք մուտք են ունեցել, այստեղ ընթերցողի ուշադրութիւնն եմ հրաւիրում մի շատ սովորական հանգամանքի վրայ: Ոչ միայն մեզ մօտ, այլ նաև բոլոր ազգերի մօտ, դոցա թւում ոչ քրիստոնեայ ազգերի մօտ, եթէ միայն նոքա նման հիմնարկութիւններ ունին, վանական հիմնարկութիւնները ձգնարաններ—մենաստաններ են: Իբր այդպիսին, նոցա բնակիչները — կրօնաւորները — մենակեացներ են, անապատականներ. այսինքն այնպիսիներ, որոնք հրաժարւած են աշխարհից և աշխարհայինից. համուսնանալու միջոցով նոքա ձգտում են ոչ միայն խարաղանել իրենց մէջ սեռական կեանքը, այլ նաև մաքառելով նրա հետ՝ տէր և իշխող դառնալ նրա վրայ: Վանքի, որ ըստ էութեան մի անապատ է, նպատակն այս է՝ աշխարհայինից կտրուելու նկատմամբ, իսկ երկնայինին հասնելու համար դրան կցում են նաև աղօթքը: Կեանքից փախչելու և ձգնելու այս փաստը խիստ աչքի զարնող է, ու համառարած՝ բոլոր տեսակի վանքերի և վանականների համար: Ասածներիցս փաստացի հետեւանքն ու եզրակացութիւնն այն է, որ վանքն ու անապատը փակէին իրենց դռները կանանց առաջ: Չէ՞ որ կանանց դառնալն՝ աշխարհայինին դառնալուն էր հաւասար: Քանի մենք դէպի հինը աւելի հեռաւոր դարերը դառնանք, կտեսնենք, որ կանանց մուտքը դէպի վանքերն էլ աւելի դժւար է եղել ու էլ աւելի արգելւած:

Դեռ մեր աչքի առաջ մեր վանքերում կանանց մուտքը շատ էլ հաշտ աչքով չէր նայւում և վանական իշխանութեան և վանականների և նոյն ինքն ժողովրդի կողմից:

Սօսքս վանքերն ուխտ գնալու հետ չպէտք է շփոթել. նա վերաբերում է կանանց վանքերն ազատ մուտք ունենալուն: Դեռ անձամբ յիշում եմ, թէ ինչպէս անցիալ դարի ութսունական թւերին երեկոյեան ժամից յետոյ և ոչ մի վանական իրաւունք չունէր էջմիածնի պարսպից դուրս գալ՝ առանց կաթողիկոսի

1. Սրա մասին գրել է, կարծեմ իմ. Սամէլեան:

թոյլտուութեան: Դա արտաքին աշխարհից կտրուելու նշանն էր: Նոյնն էր և մուտքի մասին: Կանայք այդ ժամից յետոյ չէին կարող վանքը մուտք ունենալ, իսկ ցերեկն առանց խմբով լինելու կամ առանց տղամարդու ընկերակցութեան վանքի գաւիթը մտնելու չէին համարձակուիլ: Կանայք, ըստ հին կարգերի, վանք ու առհասարակ վանքեր մտնելու միայն մի ժամանակ ունէին, դա ժամասացութեան ու պատարագի, ինչպէս և վանքի ուխտագնացութեան ժամն էր: Արդ, սա հաշւէնք, ինչպէս մեզ մօտ, այնպէս էլ միւս ազգերի ու նոյն իսկ ոչ քրիստոնեայ հնդիկների մօտ, Անահիտի պաշտաման հետեւինք: Մշու ս. Կարապետն իբր վանք նոյնպիսի ընդհանուր սկզբունքներով է դեկավարուում, ինչպէս և միւս վանական հաստատութիւնները: Ուխտագնացութիւն դէպի այդ վանքն, ինչպէս ասացինք, երբէք արգելւած չէ եղել, լինին ուխտաւորները կանայք թէ տղամարդիկ: Ատելութիւնը դէպի կանայք այդ վանքում էլ աւելի է եղել այն պատճառով, որ նա ոչ միայն Յովհաննէս Մկրտչին է նւիրւած, այլ նաև նրա համար, որ այդ վանքի մէջ ամփոփւած են նրա նշխարները՝ ըստ աւանդութեան: Այս բոլորը դեռ ոչինչ, դժբա դեռ հիմք չէին կարող ծառայել կանանց առանձին խիստ կերպով այդ վանքից հալածելու: Այստեղ գոյներն առանձնապէս խտացնողը Յովհաննէս Մկրտչի գլխատուին է՝ մի կնոջ դաւերով: Կանանց դէմ ստեղծութեան աւանդութիւնն այդ վանքում կապւած է բացառապէս նախորդ տողերի մէջ առաջ բերածս հանգամանքի հետ, ու նրանից միայն ծագումն առած: Այս էջերի մէջ, թւի թէ սրանից աւելի երկար կանգ առնելն այս առթիւ աւելորդ կլինէր:

Ըստ հայկական հին սովորութեան, որ ընդհանուր է արիական միւս ազգերի համար էլ, յիշատակենք այստեղ, որ հարսնառի ժամանակ հարսը ծածկւած է լինում քողով, նոյն քողը նա ծածկում է նաև իր ամբողջ նշանադրութեան ժամանակ: Մենք գիտենք, որ նա—նշանւած աղջիկն—այդ քողն ստանում է իբր նշան: Մենք միևնոյն ժամանակ գիտենք, որ նշան դրելու ակտով շեղուում է աղջկայ կոյս լինելու և մնալու հանգամանքը: Ասել է նշան—քողը մատնանշում է խօսեցեալ մի աղջկայ կուսութիւնը. դրանից և այդ քողը դառնում է անարատութեան և կուսութեան արտայայտիչն ու նշանը: Բոլոր արիների մօտ էլ, հարսը պսակ է գնում պսակով և քողով զարդարւած, նոյնը զրտնում ենք մինք նաև հայերի մօտ: Հայերի ու սլաւոնների (ռուսների) մօտ է, որ ամուսնանալը կոչւում է պսակել, այսինքն պսակ դնել իր վրայ: Թէ պսակ դնելն ու թէ քողով ծածկելը

կուսութեան նշաններ են՝ իսկ մենք պաամութիւնից գիտենք, որ Անահտի գլխուն դնում էին ծաղկեայ, վարդերով պսակներ: Անահտի տօնի օրը նոքա—աղջկերքը զարդարւում էին ծաղիկներով (պսակներով), որ կուսութեան խորհրդանշն էր՝ ի պատիւ Անահտի՝ կուսութեան Աստածուհու: Այստեղ հարեանցօրէն տեսնենք, որ հարսնաւի ժամանակ պսակ դնելը քաղաքացիական ամուսնութեան ակտն է, մինչդեռ որ և է աղջկայ գլխին քող ձգելը նշան է միայն նշանադրութեան: Այստեղ վերջիշենք, որ միայն կոյսերն են ամուսնանալիս պսակւում, այսինքն միայն նոցա գլխին են կատարւում կոյսերի համար սահմանւած պսակի արարողութիւններն ու խորհուրդները:

Այս բոլոր ասածներէիցս յետոյ մի բան է միայն հնարաւոր, և դա հայերի մօտ Անահտի պաշտաման գոյութեան ժխտումն է: Խիստ տէքի զարնող է, որ Ստրաբոնից առաջ հայերի մասին Հերոդոտը մանրամասն տեղեկութիւններ տալիս, և ոչ մի խօսք չի ասում հայերի մօտ Անահտի պաշտաման գոյութեան մասին, իսկ Ստրաբոնը, որ իր տեղեկութիւններից մի լաւ մասը Հերոդոտից է քաղել, պէտք էր հայերի մասին այլ տեղեկութիւնները տալ, քան Հերոդոտը: Հայերի մասին իբր Ստրաբոնի՝ ասածը կարելի է ենթադրել, որ Հերոդոտի ժամանակ գոյութիւն չունենար, իսկ նրանից դարեր յետոյ սովորական դառնար: Վերջին դէպքում, ասել է, Անահտի պաշտամունքն այդ ձևով փոխառութիւն էր, թէև մենք այս անգամ ժխտում ենք: Եթէ նոյն իսկ հաստատել, որ Ստրաբոնի բնագրի այդ տեղն իրօք որ Հայաստանում գործող մի սովորութեան է վերաբերում, այն ժամանակ հնարաւոր եզրակացութիւնն այս է.—Հայերին օտար այդ—Անահտի—պաշտամունքը գործել է Փոքր Հայքում, այնտեղ բնակող լիզակյան ցեղերի մէջ: Բոլոր կասկածներից դուրս է, որ Լիզակյան ժողովուրդն Անահտի պաշտաման հետևող էր: Ստրաբոնը Փոքր Հայքի մէջ գոյութիւն ունեցած սեմիտական այդ սովորութիւնները նկարագրել և տւել է իբր Հայաստանում գործող մի սովորութիւն, որից և այն թիւրքիմացութիւնը, թէ հայերը հետևող են եղել Անահտի պաշտաման: Բայց այստեղ զարմանալին այն է, որ հայ հետաքրքրողներն Ստրաբոնի տւեալն իբր հալած իւղի տեղ ըն-

1 Այս առթիւ համեմատել Leist-ի հետեւալ տողերը.—«խօսեցեալ աղջիկն առանձնապէս պարտաւոր է իր կուսութիւնը պահպանել, որն արիւններն հաճութեամբ նրանով են արտայայտում, որ հարսը պսակով և քողով է զարդարւում, քողն յետոյ նա վար է առնում». Alt-ar. ius civile. երես 109.

2. XI, 14, 16.

դունելով, աշխատում են հայ ժողովրդական և պատմական նիւթերով նոյնն ապացուցանել:

§ 18.

ՄԱՆԿԱՀԱՍՆԵՐԻ ՆՇԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆ.

Արիական ազգերի մէջ հին ժամանակներից սկսած համատարած սովորութիւն է եղել, ինչպէս տեսանք, իրենց զաւակներին դեռ մանուկ հասակում նշանել: Այդպիսի նշանադրութիւններն երբեմն վերջանում էին մանկահասակների պսակով: Ինչքան էլ ազգային իրաւանորմերն արգելէին այդպիսի պսակներն, այնուամենայնիւ դեռ այժմ էլ արիական շատ ազգերի մօտ տեղի են ունենում մանկանց ամուսնացնելու դէպքեր: Այդպիսի իրաւանորմեր դրել են նաև հայերի մօտ:—

ա. Սահակ Պարթևին նւիրած կանոնախմբի 28-րդ կանոնն արգելում է մանուկների պսակներ կատարել: Մանուկ է ըստ այդ կանոնի նա, ով արբունքի չէ հասել: Հայ կեանքի մէջ հետեւեալ հասակաշրջաններն են որոշում.— ծնկեր, մանուկ, պատանի, երիտասարդ, այրական հասակի հասած, ծեր-ծերունի: Մանուկ մինչի 7—8 տարեկան, պատանի մինչի 16—18 տարեկան, երիտասարդ 18—30 տարեկան, առնական հասակ մինչի 45—50 տարիքն և ապա ծերութեան հասակը: Այս որոշումներն իհարկէ պայմանական են, ու իւրաքանչիւր դէպքում տարբեր:

Սահակի արգելքը վերաբերում է այն մանկահասակներին, որոնց տարիքը 12-ից քիչ է, քանի որ ըստ տիրող հին սովորութեան թէ անցեալում և թէ մեզ դեռ մօտ տասնամեակներում 12—13 տարեկան տղայոց և աղջիկների պսակները միշտ թոյլատրելի է եղել: Ներկայ նոյն իսկ ուսուպետական օրէնքով տեղացիների (Կովկասում) մէջ 12½ տարեկանների ամուսնութիւնն անթոյլատրելիների շարքում չէ. իսկ այդ օրէնքն ի նկատ ունի տեղացիներին ազգային-աւանդական սովորութիւնն այդ առթիւ: Սահակ Պարթևն իր այդ կանոնով ուզեցել է մաքառել այն սովորութեան դէմ, որով թոյլատրւում էր ժողովրդի մէջ 12 տարեկանից ցած երեխաների պսակներ:

Բ. Այնուհետև այդ խնդրով զբաղւել է ազգային օրէնսդրական մի ժողով 554 թ. Դուին քաղաքում, որ կրկնել է Սահակեան կանոնի արգելքը: Ինչպէս Սահակեան կանոնի, այնպէս էլ Դուինի ժողովի կանոնի (24) տրամադրութեամբ քահանաներին էր մնում որոշելու պսակւելու զոյգերից մին է արբունքի հասել,

և որը ոչ: Այստեղ բնականաբար կարող էր դեր խաղալ պսակ-
ւողների արտաքին երևոյթը:

Կ. Շատ բնական էր, որ օրէնքի կողմից պսակւողների տա-
րիքի որոշ յայտնի սահման դրւած չլինել առաջ բերէր ոչ միայն
թիւրիմացութիւններ, այլ նաև կամայականութիւններ գործադիր
պաշտօնեաների կողմից: Անկասկած այդ բանն ի նկատի ունե-
նալով է որ, 1243 թւին Սսի ազգային ժողովը պսակւող տղի հա-
մար սահմանում է լրիւ 14 տարեկան և աղջկայ համար լրիւ 12
տարեկան հասակը: Նորմի այսպէս բարձրացումն, այն էլ Կիլի-
կիայում, թերևս պէտք է բացատրել մասամբ յունա-բիւզանդա-
կան օրէնսդրութեան ազդեցութեամբ:

Դ. Ամուսնական չափահասութեան նկատմամբ, հակառակ
ժողովով սահմանւած կարգերին, հայ ժողովրդի մէջ գործել են այլ
սովորութիւններ, որոնք տարբեր տեղեր տարբեր են եղել: Ամեն
տեղ էլ, սակայն, սովորութիւնը կանոնական կարգերով դրւած
չափահասութեան սահմանն իջեցրած է եղել մի քանի տարով:
Անչափահասների պսակների առթիւ քահանաների համար որոշած
պատժական կարգերը մնացել են համարեա ապարդիւն՝ թէ օրի-
նազանց քահանաների և թէ օրէնքին հակառակ ամուսնացողների
համար:

Միջին դարերի մի վաւերագիր ամենից ցայտուն կերպով է
նկարագրում անչափահասների պսակների մասին տիրող կարգերն
այդ դարերում: Սօսքը վերաբերում է Յակոբ վարդապետ Խրի-
մեցու կանոնական մի աշխատութեանը, որ կարելի է գտնել, նա-
մանաւանդ Խրիմեան ծագումն ունեցող, ձեռագիր կանոնագրքե-
րին կից: XV-րդ դարու այդ աշխատութեան մէջ բացի հաս ու
չհասական խնդիրների պարզաբանութիւնից, կայ նաև ամուսնա-
կան չափահասութեան վերաբերեալ մի հրահանգութիւն, ուր նա
տիրող սովորութեան դէմ է դուրս գալիս: Պէտք է ենթադրել, որ
այդ վարդապետը ժամանակակիցների մէջ մեծ հեղինակութիւն
ունեցող մէկն է եղել, հայ եկեղեցու մի մեծ վարդապետ, որ
յանդգնել է կանոնական մի կարգ սահմանել ու հոգևորականու-
թեան հրահանգութիւններ տալ: Հաս ու չհասի աստիճանները
որոշելու գործում նա ունեցել է ահագին ազդեցութիւն իր յետ-
նորդների վրայ, նրանով ղեկավարել են դարեր շարունակ մինչի
մեր օրերը: Ըստ էութեան հարցասիրութեան խնդիր չեմ շինում
Խրիմեցու թողած այդ վաւերագիրը և ոչ էլ խօսում այն բանի
մասին, թէ յետագայ դարերի վարդապետներն ու առաջնորդները
օրինազանցութիւն են արել՝ Խրիմեցու գործն իրենց ուղեցոյց

ընտրելով: Այս թողնենք մի կողմ ու անցնենք ներկայ խնդրին վերաբերեալ Յակովբ վ. Խրիմեցու ասածներին:—

«Ըստ օրինի, պէտք էր իսկապէս, որ փեսացուն լրիւ 16 և հարսնացուն լրիւ 14 տարեկան հասակին հասած լինէին, որպէսզի պսակէին, բայց մեր սուրբ հայրերը վատ ժամանակների պատճառով պսակողների տարիքն երկու տարով իջեցրին: Մենք ևս մեզ հարկի մէջ ենք տեսնում, քանի որ ծնողները (պսակողների) աղաղակում, ըմբոստանում և հակառակում էին, (պսակողների) տարիքը էլի երկու տարով իջեցնել, աֆսոս, որ հարսը լրիւ 10 և փեսացուն լրիւ 12 տարեկան դառնալուց յետոյ կարողանան պսակել: Բայց եթէ հարսը 10 տարին և փեսան 12-ը չլրացրած ամուսնանան, հապա այդ ամուսնութիւնը հաշւելու է անընդունելի: Չպէտք է մանկահասակներին ամուսնացնել, քան այդ թոյլատրւած է. դրա համար ետ կացէք այդ չար սովորութիւնից»... հրահանգում է Խրիմեցին:

Խրիմեցու այս խօսքերի մէջ իր ժամանակում գործող սովորոյթի օրէնքն է գրի առնւած: Ըստ այդմ մանկահասակների ամուսնութիւնը համատարած մի սովորութիւն է եղել. դժւար չէ ենթադրել, որ անկասկած ջահիլ ամուսնացողների տարիքն աւելի ցած է եղել, քան Խրիմեցու սահմանած շատ զիջող կարգն է: Այստեղ կցենք, որ հին սովորութեան փնացողների համաձայն անչափահաս ամուսնացողների տարիքը 9—12-ի մէջն էր տարուբերում:

Մինչի այժմ առաջ բերած տեւալները վերաբերում էին անչափահաս ամուսնացողներին: Նոցա դէմ ուղղւած կանոնները մի միտք ունէին—արգելել անչափահասների պսակներն ու առհասարակ այդ չար սովորութեան առաջն առնել: Եթէ այդ կանոնները քահանաներին պատժի ենթարկելու սպառնալիքով կարող էին որոշ չափով մանկահասաների պսակների առաջն առնել, դոքա միանգամայն անդօր էին հին մանկահասաների նշանադրութեան սովորութեան դէմ: Այդ սովորութիւնն արգելող կարգեր իսկապէս չկային, վերևի կանոնների տրամադրութիւնից դա ենթադրաբար պէտք էր հասկանալ, բայց եթէ նոյնիսկ լինէին էլ, դարձեալ միանգամայն անգործնական և անուժ կլինէին: Մանկահասաների նշանադրութիւններից մեզ յայտնի է, որ ըստ տիրող հին սովորութեան արիական շատ ազգերի նոցա թւում և մեր ժողովրդի մէջ շատ սովորական է նոյն իսկ օրօրոցում նշանել ծծկերների: Սակաւ չեն զէպքեր, երբ նշանադրութեան խօսքը տալիս առնում են (երկու յլի մայրեր սովորաբար) երբ երեխաները դեռ չեն ծնած: Հարաւային Հնդկաստանում, ասում է Կոլերն, երե-

խաներին նշանում են ծնելուց առաջ այն պայմանով, եթէ նորածինները տարբեր սեռերից լինին ¹⁾: Թէ մանկահասակների և թէ դեռ չծնած երեխաների նշանելու սովորութիւնն համատարած է հղի շատ, իրարից բոլորովին տարբեր ծագումով, ցեղերի ու ժողովուրդների մէջ: Նոյն Կոլերի ասելով համանման սովորութիւններ գոյութիւն ունին նաև արևմտեան Աֆրիկայի զանազան ցեղերի մօտ ²⁾:

Մեզ մնում է մի վերջին խնդիր հարցասիրութեան նիւթ շինել՝ աշխատելով մանկահասակների ամուսնութիւնը նաև տընտեսական գործօնով բացատրել:

Նախընթացի մէջ մենք փորձեցինք բացատրել մանկահասակների նշանադրութեան զրդիչ պատճառը, ու մենք գտանք, որ դա կուսութիւնն տպագայ ամուսնուն վերապահելու և ապահովելու ձգտումն է: Զուր աշխատանք կլինէր, եթէ նոյն պատճառի գոյութիւնն և մանկահասակների ամուսնութեան հանգամանքի մէջ աշխատէինք որոնել: Ուստի և այդ միտքն հենց սկզբից թողնենք: Իմ անձնական դիտողութիւններն այն շրջաններում, ուր անչափահասների և փոքրահասակների ամուսնութիւններ յաճախ են պատահում, ասում են. — հայրը դիմում է իր անչափահաս որդուն ամուսնացնելուն, երբ տանը պակասում է աշխատաւոր մի ձեռք, տունը կառավարելու, տանտիկնութիւն անելու համար: Ասել է այն դէպքում, երբ տանը կին չկայ, հասակաւոր մի կին, ու տուն մեծն էլ, այս դէպքում փոքրահասակի հայրը կամ պապը վերստին ամուսնանալ չեն ուզում: Շատ բնական է, որ մէկն իր անչափահաս կամ փոքրահասակ որդուն կամ թոռան (10—15 տարեկան) չէր ամուսնացնիլ նոյն տարիքով մի աղջկայ հետ, քանի որ, ինչպէս տեսանք, իր ձգտումն էր մի տանտիկին ու տունը կառավարող ունենալ:

Այս բոլորի պարզ եզրակացութիւնն է. — հայ հայրը փոքրահասակ ու անչափահաս իր որդուն ամուսնացնելու միջոցով ձեռք է բերում մի աշխատաւոր ձեռք: Այստեղ էլ չեմ ասում, որ համայնական հողատիրութեան կարգերում, ընտանիքի մի անդամ պակասելու և աւելանալու հանգամանքն ազդում է ընտանիքի ձեռքը գտնւած հողաբաժնի քանակի վրայ: Աշխատող մի ձեռք և հողաբաժնի չպակասելն (որոշ դէպքերում նաև աւելանալն) այն աղղակները կարող էին լինել, որոնք հարկադրէին մէկին իր ոչ չափահաս որդուն ամուսնացնել:

¹⁾ Zpit. f. vergl. Rw. III. երես 354.

²⁾ Անդ. III. երես 340.

ՆՈՐ-ԲԱՅԱԶԷՏԻ ԳԱԻԱՌ

Ե. ԼԱԼԱՅԵԱՆԻ

ՆՂԱՆԱԽՈՐ ՎԱՆՔԵՐ *)

ՎԱՆԷՎԱՆՈՒ ՎԱՆՔ

Տեղագրութիւն.—Վանէվանու վանքը տեղաւորուած է Ներքին Ալուշալու գիւղի ($63^{\circ}10'20''$ — $40^{\circ}9'$) արեւելահիւսիսային կողմը, մի գեղեցիկ հովտում, որի միջով հոսում է մի առուակ, ոռոգելով բազմաթիւ ուռենիներ: Զորի արեւելեան լանջը պատած է ժայռերով, որոնց մէջ կան արհեստական քարայրեր: Սրանցից մինը շատ ընդարձակ է, և մի բացուածք ունի դէպի վեր. նկատելի է, որ սա յարդանոց է եղել և սրա վերեւ կալ են կախել ու յտրդը բացուածքից լցրել սրա մէջ: Մի քարայրի դռան մօտ մի խաչ է քանդակուած և կողքին փորագրուած. Ած ողոր Ածստուրոյ, որ Այ ողորմութեամբ այս խաչս զործեալ է:

Այս փոքրիկ ձորակը պատկանում է վանքին, որի արդիւնքով ապրում է մի ծերունի վանահայր: Համբարձման տօնին շրջակայ գիւղերից ուխտ են գալիս այստեղ:

Նոր-Բայազէտից դէպի Վայոց ձոր ձգուող փոստային ճանապարհից մի ուղի Ալուշալու գիւղի միջով ուխտաւորին բերում է այս վանքը, ուր ապաստանելու համար կան երկու հասարակ սենեակ:

Վանքի նկարագրութիւնը.—Վանէվանու վանքը բաղկացած է մի եկեղեցուց՝ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի անունով, մի դաւթից և չորս փոքրիկ մատուռներից: Շինուած է սրբատաշ քարերից: Եկեղեցին խաչաձև է, անսիւն և ունի միայն երկու աւանդատուն. երկարութիւնն է $8\frac{1}{2}$, լայնութիւնը 7 և բարձրութիւնը 15 մետր,

*) Տեա «Ազգագրական Հանդէս» XXIII գիրք.

պայտաձև կամարների վրայ բոլորում է գլանաձև գմբէթը՝ կոնաձև կաթողիկէով: Փոքրիկ, նեղ պատուհաններից չորսը բացւում են գմբէթի վրայ, և երեքը եկեղեցու պատերի մէջ, աղօտ լոյս սփռելով:

Գաւիթը գտնւում է եկեղեցու հարաւային կողմը, թաղակապ է, և կիսաւեր. սրա արեւելեան պատին կից կայ մի մեծ խաչքար, որի վրայ արձանագրուած է

Թվ. 250 Ա. (=1502).

Կանգնեցաւ սբ խաչս յիշատակ Մելիքսէթէք եպիսկոպոսին, որդի Միրզին Գեղարքունւոյ իշխանին:

Գաւթի յատակում կան բաւականաչափ գերեզմաններ առանց տապանազրի:

Գաւթի հարաւային կողմում մի դուռ բացւում է փոքրիկ մատրան մէջ, որ 5 մետր երկարութիւն և 2,5 մետր լայնութիւն ունի, չորս որմնասիւններով ու որմնական կամարներով: Ձեղունը ամբողջովին խոնարհուած է: Խորաններ չկան, միայն հարաւային կողմում մի ներսանկուած կայ, որ հաւանօրէն իբր խորան է ծառայել:

Գաւթի արեւելեան կողմումն էլ մի դուռ է բացւում երեք միմեանց կից, փոքրիկ մատուռների մէջ:

Պատմական տեսութիւն.—Վանէվանու Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի վանքը, ինչպէս երևում է կաթողիկէի վրայ եղած արձանագրութիւնից, շինել է Շապուհ Բագրատունի Հայոց սպարապետը, Աշոտ Թագաւորի որդին, Քսի 903 թուին, իւր հղբայր Սըմբատի Թագաւորութեան միջոցին և ապահովելով չորս գիւղի տուրքերով վանահայր է կարգել հայր Աբրահամին: Տէր Սողոմոնը, Տէր Աթանասը և Սմբատ Թագաւորը ջուր են բերել այստեղ Ունձոռից մի ոմն Դաւթի ձեռքով:

Միւս սակաւաթիւ արձանագրութիւններից էլ երևում է որ 1320 թուին մի ոմն Հեծուպ, իսկ 1329-ին Սարգիս իրենց ամուսինների հետ միաբանել են այս վանքին, արդիւնք տուել, ուստի և միաբանութիւնը սահմանել է նրանց համար պատարագ մատուցանել:

Այս հաղարամեայ վանքի մասին ուրիշ ոչ մի տեղեկութիւն յայտնի չէ:

Արձանագրութիւններ

Վանէվանու ս. Լուսաւորիչ եկեղեցու գմբէթի վրայ.

Յանուն Այ ես Շապուհ Բագրատունի Հայոց սպարապետ տէրանց տէր, որդի Աշոտոյ Հայոց Թագաւորի 'ի ժա-

մանակս Հայոց թագաւորի մեծին Սմբատայ հարազատ եղբաւր իմոյ վերադիտողի Հայոց հայրապետի Տն Յոհաննիսի իմացայ և ծանեայ թէ ամ փառք եւ մեծութիւն սպառելոց են վաղիւն և կորնչելոց, մեծափափազ տենչանովք վերակացու եւ տեսուչ առնելով զքոյր իմ Մարիամ Սիւնեաց տիկին յիմում իշխանութեան Վանականի վանս տուն Այ կանգնել վիմատաշս կոփածովք շատածախ գանձիւք եւ մեծաջան վաստակովք կատարել. թերեւ լիցին ինձ ողորմութիւն յայնմ աւուր յորժամ բանք սպառին եւ գործք թագաւորեն: Եւ տուաք ՚ի քեզ Վանականու վանական հայր Աբրահամ աղաւթել եւ վայելել եւ որ այլք յետքոյ յաջորդեն եւ պաշտանայք խորանիդ յորժամ ժողովիք միաբան յաղաւթս. եւ կերակրիք յանմահական կերակրոյն յիշեսլիք զիս եւ զիման, զի արասցէ ողորմութիւն ողորմածն Ած:

Եւ ետու Դ. գեղոյս սահման Կոթայ քարն, Շաւառնահողն, Գէտամէջն, Կթանոցն, Գետավանաց ծովն, ՄԿ զբամ ի Կոթայ քարէն, ՇԼ ի Բոտելեաց ՈԿ յԱղիբողանաց, ԶՂ ի Կարբին գետերէն եւ նաւերէն. Տր Սողոմոն Տր Աթանաս, Սմբատ թագ. աստ Ածով բերեալ ջուրս յՈնճոռաց Դաւթի ձեռօք... զոր յառաջ բերած էր Ած ողորմի. թվ Հայոց ՅԾԲ (=903).

Լուսաւորիչ եկեղեցու աջակողմեան խորանի վերև.

Կամաւն ամենակալին Այ ես Հեճուպս եւ ամուսին իմ Անիփինուայ միաբանեցաք ս. Լուսաւորչիս. արարաք արդիւնս. միաբանք սահմանեցին ի տարին բ. պատարագ Խ. ից տաւնին. Ա ինձ Հեճուպիս, Ա. Անիփին: Կատարիչք աւրհնին Այ. խափանիչք դատին ի Տոնէ: Թվ. ԶԿԹ (=1320).

Սրա ներքև.

Կամաւն Այ ես Դաւիթ միաբանեցայ սուրբ ուխտիս. միաբանքն խոստացան Ա. պատարագ ծառազարդին ինձ Դաւթիս.

Լուսաւորիչ եկեղեցու ձախակողմեան խորանի վրայ.

Շնորհիւն Այ ես Սարգիս եւ ամուսին իմ Ամէկն միաբանեցաք սբ. Լուսաւորչիս արարաք արդիւնս. միաբանք

սահմանեցին ի տարին Բ. պտրգ Ա. ի տաւնին սրբոյն Սարգսի. Ա. ծառգարդարի. Ա. ինձ Ա. ամուսնոյն իմոյ. կատարիչք աւրհնին Այ. Թվ. 2ՀԸ (=1329).

ՄԱՔԻՆԵԱՅ ՎԱՆՔ

Տեղադրութիւն.—Մաքինեաց վանքը գտնուում է Ղըզըլ-վանք թրքաբնակ գիւղում ($63^{\circ}16'50''$ — $40^{\circ}7'37''$) ձորակի լանջին. առջևից հոսում է համանուն գետակը, բարձրից մի արիւ: Այս բարձրութիւնից բացւում է մի սքանչելի տեսարան: Վանքը պարզապապատ է, թէպէտ շատ տեղեր այժմ քանդուած: Ունի ընդարձակ բակ, ուր կան նաև խցեր, մի մեծ սեղանատուն, և մի քանի սենեակներ: Վանքն այժմ կիսաւեր է և բոլորովին անխնամ ձգուած: Մի թուրք ընտանիք բնակւում է վանքի սենեակների մէջ, բանջարանոց է դարձրել վանքի գաւիթը և շտեմարան՝ մատուռ: Նոր-Բայազէտից դէպի Վայոց-ձոր ձգուող ճանապարհից մի կածան Գեօղակ-Բուլաղի մօտից բարձրանում է մինչև այս վանքը:

Պատմական տեսութիւն.—Գեղարքունիքի վանքերի մէջ այս հնագոյն վանքը կոչուել է Մաքենոց կամ Մաքենեաց կամ Մաքենոցաց և կամ Մաքեստենից, և այս «սաի սակս մաքենի կամ օդենի նիւթոյ զգեստուց միանձանցն»¹⁾ սակայն շատ աւելի հաւանական է, որ այս անունը յառաջացած լինի այն հանգամանքից, որ այստեղ նաև հնումը, ինչպէս և այժմ, մեծ քանակութեամբ մաքիներ են պահուել, որովհետև լերան լանջը և հով կլիման շատ նպաստաւոր են խաշնարածութեան:

Վանքի գլխաւոր եկեղեցին կոչւում է Ս. Աստուածածին Գեղամայ: Մաքինեաց վանքի սկզբնաւորութեան մասին Ստեփանոս Օրբելեանը պատմում է թէ Թ. դարի կիսին Սիւնեաց Գրիգոր Սուփան Բ. իշխանը Կոթաց եկեղեցին շինելուց յետոյ՝ «Շինէ և (գայս) զերկնածեմ խմբարան՝ ի հրաշազան մենարանին ի փառաբնակ ուխտն Մաքենոցաց, զգմբէթայարկ եկեղեցին յանուն սրբոյ Աստուածածնին, և պարսպէ վիմօք. և այլ բազում շինուածս յօրինեալ դարդարէ զնա անխնայ գանձիւք և փարթամացուցանէ բազում ընչիւք, նաև գեղօք և ագարակօք և այգեստանօք՝ ի Գառնի և յԵրևան և յայլ տեղիս. և կարգէ ի նմա արձան յիշատակի հարստայոյս արդեանցն իւրոց, ըստ այսմ օրինակի», սակայն Օրբելեանը առաջ բերելով մի երկար արձանագրութիւն աւելացնում է. «Ահա այս իսկ էր արձան Մաքենոցաց, բայց վասն

1) Ալիշան, Սիւսիան, եր. 66.

հնութեանն և խախտելոյ քարանցն՝ ոչ կարացաք զբովանդակն իմանալ. այլ բազում բանք և տուրք իշխանացն պակասին. զայս փոքր ի շատէ եղաք, զի մի բնաւ ջնջեալ կորիցէ յիշատակնոցա: —Այժմ այս արձանագրութեան հետքն անգամ չկայ, միայն ս. Աստուածածնի եկեղեցու հարաւային պատի վրայ՝ ժէ դարում վերանորոգողը՝ երեւի նոյն Օրբելեանի պատմութիւնից առնելով՝ արձանագրել է.

«Կամաւն Աստուծոյ, որ Սիւնեաց Սուփան իշխան շինեաց Մաքնուց եկեղեցիս ի ԳՃ թվին, ես առաջնորդ սուրբ ուխտիս ջուղայեցի խաչատուր վարդապետս . . . վերստին նորոգեցի և պայծառացուցի»:

Վանքի նկարագրութիւնը.—Մաքնեաց վանքը բաղկացած է մի մեծ եկեղեցուց, մի գաւթից և մի մատուռից, որոնք գտնուում են պարսպի մէջ, իսկ սրանից դուրս, փոքր ինչ հեռու կան նաև երկու փոքրիկ սաղաշէն եկեղեցի: Այս բոլոր շինութիւններն էլ շինուած են առաւելապէս կարմրաւոյն քարով, որից և յառաջացել է թրքական Ղըզըլ-վանք (կարմիր-վանք) անունը, որ այժմ կրում է թէ վանքը և թէ սրան շրջապատող թրքաբնակ գիւղը:

Գլխաւոր եկեղեցին, որ կոչուել է ս. Աստուածածին Գեղամայ, շինուած է սրբատաշ քարից, խաչաձև է, չորս խորաններով, անսիւն, բոմանական կամարներով և ութանկիւնի գմբէթով, կոնաձև կաթուղիկէով պսակուած: Արտաքուստ զուրկ է քանդակներից, պատերի մէջ ունի երկական ներսանկուածներ: Պատուհանները փոքր են և նեղ:

Հարաւային կողմում կայ մի դուռն, որի երկու կողմում, ներքուստ, կան մի ձիու և մի իշի ըլլիէֆ քանդակ:

Եկեղեցու երկարութիւնն է 28 մետր, լայնութիւնը 24 մետր, և բարձրութիւնը մօտ 15 մետր:

Եկեղեցու մէջ, հիւսիսային կողմում կայ մի աւագան, որ յետոյ է շինուած: Գաւթը, որ գտնուում է եկեղեցու հարաւային կողմը, շինուած է հասարակ, անտաշ քարից և ճարտարապետական տեսակէտից մի առանձին նշանակութիւն չունի: Սրա արեւելեան կողմը բարձրանում է սաղաշէն, անսիւն մատուռը, որ այժմ կիսաւեր է: Սրա պատի վրայ կայ արեւի ժամացոյց:

Պարսպից դուրս գտնուած երկու փոքրիկ եկեղեցիները արդէն կիսաւեր են, և ճարտարապետական տեսակէտից առանձին նշանակութիւն չունին:

Արձանագրութիւններ

Մաքինեաց վանքի հարաւային պատի վրայ.

Կամաւն Այ Սիւնեաց Սուփան իշխան շինեաց Մաքինեաց եկեղեցին ի ԿՃ (=851):

ՌՃԺԵ (=1666) թվին. Ես առաջնորդ սբ ուխտիս ջուղայեցի Խաչատուր վարդապետս, որդի գոլով Յակոբայ՝ վերստին նորոգեցի եւ պայծառացուցի ի ժամանակս սրբազան հայրապետին Յակոբայ և միաբանք սբ վանուցս զտէր Պարսամն, զտէր Գրիգորն եւ զսարկաւազունս Գրիգորն, Ղազարն և Ստեփաննոսն, տնտես Սարուխանն. յիշեցէք ի Քս Ած և որք յիշատակեն զմեզ յիշատակն նոցա խաղաղութեամբ մնացէ. ամէն:

Վանքի դրան առջև եղած մի տապանաքարի վրայ.

Ես Աւետիս վրդպտս առաջնորդ սբ Ածծածիս հանգուցի տապանս հօրն իմ պարոն Նիազին որդի Իսայակէկին, թոռն պարոն Մէլիք Շահինազարին. թ. ՌՃԽԲ (=1693).

Մի գերեզմանաքարի վրայ.

Այս է հանգիստ եղիլն, որդի Պապախանին որ ի աւուրինաց սպանեցաւ. թ. ՌՃԺԸ (=1669):

ՇՈՂԱԳԱՅ ՎԱՆՔ

Այս վանքը գտնւում է այժմ Վալի Աղալու կամ Զորագեղ կոչուած գիւղում ($62^{\circ}49'55''$ — $40^{\circ}10'29''$), մի լեզուաձև բլրակի վրայ: Հնումը կոչուել է Շողազայ կամ Շողուազայ, «յաղազս ծագման իրիք լուսոյ աստուածայնոյ», ըստ Ասողիկ պատմչի¹⁾, իսկ աւելի ուշ՝ Շողավանք:

Վանքը կառուցել է Սիւնեաց իշխան Գաբուռն Վասակի կին և Բագրատունի Աշոտ Ա. Թագաւորի զուտը՝ Մարիամ տիկինը, Սեանայ վանքի հիմնադրուհին, 877—886 թուականներին և ինքն էլ թաղուել է սրա մօտ²⁾:

Պատմական տեղեկութիւններ պակասում են, յայտնի է միայն, որ 1606 թուին այստեղի առաջնորդ է եղել Դաւիթ եպիսկոպոսը, որ ոտանաւոր զրուածքով ողբացել է Շահաբասի հրամա-

1) Ս. Ասողիկի գլ. ԼԲ.

2) Ալիշան. Միտական:

նով կատարուած գերեվարութիւնը և այդ ժամանակ տեղի ունեցած սոսկալի սովը ¹⁾։

Նաև 1670 թուին այս վանքի առաջնորդ եղել է Մկրտիչ եպիսկոպոսը, որի արտագրած աւետարանը այժմ գտնուում է Սեւանայ վանքում։

Շողագայ²⁾ եկեղեցին կոչուել է ս. Պետրոս առաքելի անունով։ Շինուած է կարմրաւոյն, սրբատաշ քարից, խաչաձև է և ունեցել է չորս խորան. այժմ կանգուն է միայն հիւսիսային պատը, որ արտաքուստ ունի երկու ներսանկուած և մէջ տեղում մի երկար պատուհան։ Արևելեան պատը, որ կանգուն էր մինչև 1910 թուականը, գիւղացիները դիտմամբ քանդել են՝ քարերը իրենց նոր եկեղեցու վրայ գործադրելու, որով անհետացրել են եկեղեցու շուրջը պատող երկար արձանագրութեան և այս մասի մնացորդները։

Այս կարևոր արձանագրութիւնից արտագրուած է միայն հետևեալ տողերը³⁾։

. . . Ի թագաւորութեան. . . կանգնեցի զեկեղեցիս
. . . հաստատ է սա յանուն գլխաւոր առաքելոյն Պետրոսի. . . վասն յիշատակի ծնողաց իմոց. գնեցի զգիւղս։

Եկեղեցոյ մէջը և շուրջը կան բաւական նոր գերեզմաններ։

Եկեղեցու արևմտեան կողմում կայ մի փոքրիկ մատուռ, որ ամենայն հաւանականութեամբ, լինելու է Մարիամ տիկնոջ դամբարանը։ Սա շինուած է սև և կարմիր սրբատաշ քարերով, 8½ մետր երկարութեան, 5 մետր լայնութեան և 4½ մետր բարձրութեան։ Արևելեան կողմում ունի մի կիսաբոլոր կողակ, սեղանով և առանց խորանների։ Այժմ մնում են միայն հիւսիսային և արևմտեան պատերը, մասամբ էլ արևելեան պատի կողակը։ Հիւսիսային պատի մէջ, ներքուստ, կան երեք որմնասիւն, որոնց վրայ բոլորում են երկու կիսաբոլոր, պատին կից կամարներ։ Այս հիւսիսային պատի մէջ բացւում է մի դուռն, որի կամարակալ քարի վրայ եղել է արձանագրութիւն, սակայն ջնջուած է, այնպէս որ գրերի տեղը հինգ սանտիմետրաչափ փոս է ընկած, կողքերին նկատելի են տառերի հետքեր։

Այս մատրան մէջ, դռան մօտ, կայ մի խաչքար, հետևեալ տապանագրով.

Սբ. Խաչս բարեխաւս Տր Վրդանիսին. թվ ԶԴ (=1541)։

Այս մատրան մէջ ևս այժմեան գիւղացիները թաղել են ի-

1) Ստ. Օրբելեան։

2) Ալիշան. Սիսական. ևր. 51։

րենց մեռելները, այնպէս որ հակառակ ցանկութեանս հնարաւոր չեղաւ այստեղ պեղում կատարել:

Մատրան արեւմտեան պատին կից, դրսից, կանգնած են երեք մեծ խաչքար, որոնցից մինի տապանագիրը բոլորովին եղծուած է, իսկ երկուսինը հետեւեալներն են.

Սբ. Խաչս բարեխաւս Փանոս աղին. թվ. ՌԻԷ
(=1578):

Սբ Խաչս բարեխաւս Բէրամին Գուշանին թվ ՌԾԱ
(=1602):

Նաև նոյն մատրան հարաւարեւելեան պատին կից, դրսից, կանգնած են դարձեալ երկու խաչքար, որոնց վրայ կարդացւում է.

Սբ Խաչս բարեխաւս է Հալսասուր աղին. թվ. ԶԿԵ
(=1516),

Սբ Խաչս բարեխաւս Աղաբին, Զանհարին թվ. ԶԿԷ
(=1518):

ՄԱՍՐՈՒՑ ԱՆՍՊԱՏ

Այս, ճարտարապետական տեսակէտից առանձին արժէք չը ներկայացնող, վանքը գտնւում է Վալի-Աղալու և Ծակքար գիւղերի միջև, մի հարթութեան վրայ: Եկեղեցին շինուած է հասարակ քարով: Միանգամայն անյայտ է վանքի հիմնարկութեան թուականը և հիմնադրի անունը, միայն կաթողիկէի վրայ եղած արձանագրութիւնից երևում է, որ վերանորոգուել է 1611 թուին՝ նոյն վանքի առաջնորդ՝ Դաւիթ եպիսկոպոսի ձեռքով, որի գերեզմանը գտնւում է արեւելեան պատի մօտ:

Վանքը շրջապատուած է պարսպով, որի թէ ներսը և թէ դուրսը նկատելի են շինութեան հետքեր, կան նաև խաչքարեր Փ. Զ. դարից: Ըստ երևութին վանքը բաւական հին պիտի լինի, որովհետև սեղանի վրայ մնացել է մի արձանագրութեան մաս՝ 1219 թուից, որ հետեւեալն է.

Ի թազաւորութեան Աւշնի. . . ի խանութեան թաթարին. . . ի հայրապետութեան Աւանէսին. . . ի թվին ՈԿԸ. . . Եւ միաբան. . . Լուսաւորչի վանաց:

Եկեղեցու դմբէթի վրայ արձանագրուած է.

Կամաւն Աստուծոյ նորոգեցաւ եկեղեցիս ի թվ ՌԿ
(=1611). Ի կաթողիկոսութեան Տէր Մէլքիսէթին, ի թազաւորութեան Շահապասին, ի զանութեան Ամիր Գիւնայ

խանին և մէլիքութեան Տէր Վարդանին ևս Դաւիթ առաջ-
նորդ վանկցս նորոգել ետու:

Մի խաչքարի վրայ.

Կենաց խաչս Ղուկաս եպիսկոպոսին է. թվ. 20
(=1501):

Մի ուրիշ խաչքարի վրայ.

Սբ խաչս բարեխաւս Բարաթ աղին թվ. 220
(=1540):

Վանքի արեւելեան պատի մօտ կանգնած խաչքարի վրայ.

Աւծեալ արեամբ Յիսուսի սուրբ խաչս բարեխաւս
Դաւիթ եպիսկոպոսին հոգոյն. թվ. ՌԿ (=1611). յիշե-
ցէք ի Քրիստոս զԴաւիթ եպիսկոպոս, որ նորոգեաց զե-
կեղեցիս:

ԿՈՒՆՅ Ս. ԱՍՏՈՒՆԺԱԾԻՆ

Ստորին Ատիեաման գիւղում, որ հնումը եղել է Սիւնեաց
Հայկազուն իշխանների աթոռանիստը և կոչուել է Կոթ, փութ
են Ս. Աստուածածին եկեղեցու աւերակները: Այս եկեղեցին,
Ստեփան օրբելեանի ասելով, շինել է Սիւնեաց Գրիգոր Սուփան
իշխանը Ժ դարի սկզբին: Այստեղ պահուել է այն հռչակաւոր ս.
նշանը, որ այժմ գտնուում է Սեանայ վանքում¹):

Եկեղեցին գտնուում է այժմեան գիւղի արեւմտեան կողմում,
մի բարձր սարաւանդի վրայ, որտեղից մի հիւանալի տեսարան է
բացւում: Շինուած է կարմրաւոյն, տաշած քարով. քառանկիւնի
է և ունի մի կողակ և չորս աւանդատուն: Այժմ թէ ձեղունը և
թէ պատերի մեծագոյն մասը քանդուած՝ մի շեղակոյտ են ներ-
կայացնում, և այս ու այն քարակոյտի մէջ ընկած են Գրիգոր
Սուփանի այս եկեղեցու հիմնարկութեան մասին գրած այն ըն-
դարձակ արձանագրութեան բեկորները, որ ընդօրինակել է Ստե-
փանոս օրբելեանը²):

Եկեղեցու շուրջը կան բազմաթիւ խաչքարեր, և խցերի
հիմնապատեր³):

ԴԱՆՁԱՎԱՆՔԻ ԿԱՄ ԱՆԳԻՐ ՎԱՆՔ

Օրգակլուի և Բէղլու Հուսէին Սարաչլու գիւղերի միջև, մի
բարձր քարափի վրայ աւեր դրութեամբ փնտւում է Գանձավանքը,

1) Տես Սեանայ վանքի նկարագրութեան մէջ:

2) Տես Ստ. օրբելեան:

3) Տես Ն. Ատիեաման գիւղի նկարագրութիւնը:

որին այժմ Անգիր վանք են կոչում, որովհետև վերան ոչ մի գիր չկայ, և որի մասին պատմական տեղեկութիւններ էլ պակասում են:

ԹԱՅՉԱՐՈՒԽԻ ՎԱՆՔԸ

Դարաչիշակի Թայչարուի գիւղից զէպի հարաւ, հազիւ 2 կիլոմետր հեռու, մի անտառապատ բլրի տափարակ գագաթին բարձրանում է մի հին, վրացական տաճար՝ սե, տաշած քարից շինուած: Տաճարը օրօրոցածէ է, անգմբէթ և ունի հարաւային և արեւմտեան կողմերում մի-մի գաւիթ, իսկ հիւսիսայինում մի մատուռ, որ բացւում է տաճարի մէջ:

Տաճարի երկարութիւնն է 13,60 մետր, լայնութիւնը 7,65 մետր, և բարձրութիւնը՝ 11 մետր: Արեւելեան ճակատին կայ մի երկար և նեղ պատուհան, որի վերեւ երկու բարձրաքանդակ աղաւնի, կողքերին մի մի ոռոգաս: Փոքր ինչ ներքեւ վրաց խուցուրի տառերով մի եղծուած արձանագրութիւն:

Տաճարը ներքուստ անսիւն է, պատերին կից բարձրանում են չորսական, հասարակ, քառանկիւնի որմասիւններ, որոնց վրայ բոլորում են ումանական կամարներ: Ձեղունը ներքուստ բոլորակած է, արտաքուստ եռանկիւնի: Սեղանը բոլորակած է, շատ ցածր, առանց խորաններ: Նրկու կողքերին ունի քառանկիւնի փոքրիկ բացուածքներ, որոնք բացւում են գաղտնի պահարանների մէջ:

Տաճարի հիւսիսային պատին կից, կարծես յետոյ, շինուած է մի մատուռ, որ թերեւ իբր խորան է ծառայել: Սա մի փոքրիկ, կամարակապ շէնք է, երկու նեղ պատուհաններով արեւելեան և արեւմտեան պատերին և մի դռնով, որ բացւում է տաճարի մէջ: Արեւելեան կողմում կայ մի ցածրագիր սեղան:

Հարաւային կողմի գաւիթը մի հասարակ շէնք է, միայն միակ դռան վերեւ կայ մի բարձրաքանդակ աղաւնի, աջ կողքին արեւի մի ժամացոյց:

Տաճարի մէջ կան մի քանի գերեզմանաքարեր, որոնցից երկուսի վրայ կան վրաց խուցուրի տառերով տապանագիրներ:

Տաճարի հանդէպ կայ մի մացառուտ, որի ծառերն այնպէս կարգին դասաւորուած են, որ իսկոյն նկատւում է երբեմն ծառուղի կազմելը*):

*) Իմ այդ վանքը այցելած միջոցին սաստիկ մշուշը թոյլ չը տուեց լաւ լուսանկարելու:

Քրիստոսի ծնունդը.

La naissance de Jésus-Christ.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՆՐԱՆԿԱՐՆԵՐ

Կիլիկեան հայոց թագաւորների և Կոստանդին Ա կաթողիկոսի
համար գրուած ձեռագրեր:

ՄԵՍՐՈՊ ԵՊԻՍԿ. ՏԵՐ-ՄՈՎՍԻՍԵԱՆԻ.

«Ազգագրական Հանդէսի» XX համարում մենք հրատարակեցինք հայոց Ռուբինեան Լևոն թագաւորի և Վասակ իշխանի մանրանկարները: Այդ նիւթին նուիրուած յօդուածի շարունակութիւնը մինչև այսօր ուշացաւ. սակայն մեզ վրայ ծանր պարտք կար այդ լրացնելու: Մենք շօշափել էինք հայոց մանրանկարչական և ձեռագրական գրչութեան ամենահետաքրքիր մի շրջանը: Մինչև որ հայոց ձեռագրերի ամբողջ ցուցակը չըհրատարակուի. դժուար, եթէ ոչ անկարելի, մի գործ է գրել հայ քաղաքակրթութեան պատմութեան մի էջը, գրչութեան և մանրանկարչութեան արուեստների պատմութիւնը: Մասնակի յօդուածներն ու ուսումնասիրութիւնները, որ մինչև օրս լոյս են տեսել, բաւական են ապացուցանելու թէ որքան կարևոր և ժամանակակից է այդ բանը լրացնելու: Նախընթաց և այս յօդուածում մենք բաւականանում ենք մի ամենափոքր շրջանով և շրջանի մի քանի անձանց գործունէութեամբ:

Այդ շրջանը, 1250—1272 թւականը, սահմանափակուած միայն Կիլիկիայով և այն էլ կաթողիկոսանիստ Հռոմկլա զդեակով, ունի իր փայլուն ներկայացուցիչը, Կիլիկիայի Կոստանդին Ա Բարձրբերդցի կաթողիկոսին, որ հանդիսանում է այդ արուեստների հովանաւորող և նպաստող: Հայրապետական գահի վրայ բազմած ֆնալով 47 ձիգ տարիներ, ուսումնասէր և գրասէր կաթողիկոսը, լաւագոյն նկարիչների և գրչագրողների ձեռքով անհաշիւ անգամ գրել և զարդարել է տալիս սուրբ գիրքը, այլ և այլ մատենաներ և նուիրաբերում թէ անհատների և թէ հաստատութիւնների: Լինելով խորհրդատու Հէթում Բ թագաւորի, դաստիարակ նրա որդիների, յատկապէս Լևոն գահաժառանգի և ապա

սորա որդիները, նա անկասկած զօրեղ կերպով ներշնչում է նաև արքայական իշխաններին նոյն սէրը դէպի գիրն ու գրականութիւնը, որոնք իրենց հերթին ամենամեծ մեկնասաներ են հանդիսանում գրական ասպարէզում:

Կոստանդնի ձեռքի տակ աշխատող արուեստաւորներից ամենանշանաւորը Թորոս Ռօսլինն է, որ աշխատում էր թէ կաթուղիկոսի և թէ թագաւորական տան անդամների համար: Կաթուղիկոսի համար աշխատում են նաև ուրիշ գրիչներ:

Հետևեալում մենք առաջ ենք բերում Կոստանդնի գրիչ տուած և անկորուստ պահուած, ինչպէս նաև նրա անմիջական ազդեցութեամբ գրուած ձեռագրերը:

Մի կողմ թողած Կոստանդինի մասին հայ պատմագիրների հաղորդած տեղեկութիւնները, այլ բաւականանալով միայն ձեռագրերի յիշատակարաններով, նրան պէտք է մեզ ներկայացնենք ամեն տեսակ առաքինութիւններով օժտուած մի անձնաւորութիւն: Հարկաւ, կաթուղիկոսի յատուկ պատուէրով, նրա հրամանով և օժանդակութեամբ աշխատող գրիչներն ու ծաղկողները, իրենց աշխատութիւնը խրախուսողի մասին կարող էին միայն լաւ գրել, սակայն բազմաթիւ, ընտիր, ճաշակով և հարուստ ձեռագրերը, որոնք ժամանակի աւերիչ ժանիքներից ազատուելով մեղ են հասել, մեծագոյն չափով վկայում և հաստատում են, որ յիշատակարաններում հաղորդածը կաթուղիկոսի մասին առանձին չափազանցութիւն չէ:

Նա մի բազմաճառ ընտանիքի զաւակ էր, որոնց անունները շատ յաճախ են կրկնուած: Նորա ծնողներն էին Վահրամ և Շուշիկ¹. եղբայրները Գորգ և Գրիգոր, իսկ քոյրերը Շուշանիկ և Վանէնի: Գորգը քահանայ աշխարհի, ունէր միքանի որդիներ՝ Թորոս քահանայ, Կոստանդին կաթուղիկոսի ձեռնասունը և սիրելին, որին համարեա միշտ յիշատակել է տալիս իւր հրամանով գրուած ձեռագրերում, Գրիգոր քահանայ, Ստեփաննոս՝ եպիսկոպոս և Շուշանիկ: Թորոսի մայրն էր Ազիզ, կինը՝ Տալիթա, որից ունէր աղջիկներ՝ Մլքէ և Շուշան և որդի՝ Ստեփաննոս «զինաւորեալն իշխանական պատուով ի գրանս թագաւորական և ամուսին սորա Ակաց»: Նոյն զինւորական պատուին է արժանանում կաթուղիկոսի Գրիգոր եղբորորդու Գրիգորը: Վերջինիս եղբայրներն էլ էին կոչուում Ստեփաննոս և Թորոս:

Թորոս Ռօսլինը Կոստանդինի մասին գրում է. «Սա և ի վերայ ամենայն առաքինասէր վարուց իւրոց յաւել և զայս ևս

1) Մօր անունը երկու ձեռ. գրուած է Շողիկ:

լինել զբոսներ և աստուածասէր, որով և ստանայ գիրս սուրբս զհին և նոր կտակարանաց և յովով անօթս ոսկւոյ և արծաթոյ և պատուական հանդերձեղէն զարդուց և նուիրէր եկեղեցոյ սրբոյ ընդ ամենայն տեղիս:» Ձեռագիր գրելու ժամանակ պատուիրում էր գրչին «զարդարել ոսկւով և արծաթով և ջրով և պատուական նիւթաւ ներքոյ և արտաքոյ»:

Միւս յիշատակարանում նոյն թորոսը գրում է. «Ի վերայ ամենայն բարի բնութեան իւրոյ զոր ունէր առ հեռաւորս և առ մերձաւորս, առ աղքատս և առ կարաւտեալս, առ անտարս և առ ընտանիս, առ կրօնս ուղղափառս և առ հաւատս հաստատուն, առ Աստուած և առ սուրբ պատուիրանս նորա, ունէր և զգրասիրութեան շնորհս»: Վերջին յիշատակարանում գրում է. «Պատուածահաճոյ վարուց իւրոց և բարի անուան համեմատ ունէր զպատմութիւն»:

Գեղեցիկ ձեռագրեր գրել տալ և ուրիշներին նուիրելը հաստատում է ինքը Կոստանդին կաթողիկոսը Վենետիկի ձեռագրում:

«Այս մեր գիր հրամանի է Կոստանդիա ծառայի Աստուծոյ. և նովաւ կաթողիկոսի ամենայն հայոց. որ զաւետարան մեր. զոր գրել ենք ծախիւք. և ծաղկերանգ զարդարել ոսկով և նրփն երփն գունիւք. և կազմեալ ոսկւով և արծաթով, տուաք ի սուրբ ուխտն Անդրիասանց»:

Պօլսոյ ձեռագրի մէջ գրում է.

«Ես Կոստանդին ծառայիցն Աստուծոյ ծառայ և ողորմութեամբն Աստուծոյ կաթողիկոս ամենայն հայոց. որ ետու գրել զաւետարանս զայս յաղագս անձին իմոյ յընտիր և ի լաւ աւրինակաց և ոսկով և արծաթով զարդարեցի և իմ տեսեալ զմենաստան անապասն զՓոսն և միաբանեցի».. այսինքն նուէր ետու նոցա:

Նա երկու օրինակ էլ գրել է տուել արքայական թագաժառանգներին՝ Լեոնի և Հիթումի համար, պատանիների ձեռքը տալով գեղանկար աւետարաններ, որոնց մէջ նկարուած էր իշխաններիների մանրանկարը:

Կաթողիկոսի համար աշխատող գրիչներն էին Կիրակոս և ապա Յովհաննէս, որոնց վերջում, մինչև կաթողիկոսի մահը, փոխարինում է թորոս Ռոսլինը, կամ առաջինների մահուանից յետոյ, կամ իրրեւ լաւագոյն գրիչ:

Կոստանդին կաթողիկոսը իւր համար գրել տուած բոլոր ձեռագրերի սկզբում, խորանագարդ երկու էջերում, ոսկի հիմքի վրայ կապոյտ գոյնով կամ կապոյտ հիմքի վրայ ոսկէ թանաքով, յիշտ գրել է տալիս ձօն, չորսական տնից և տողից բաղկացած:

Այդ ձօնի մէջ նա յիշատակում է իրան և այն անձին, որի համար է սահմանուած ձեռագիրը: Ձօնով զիմում են Յիսուսին, նրան մատուցանում նորա իսկ Աւետարանը և աղերսում նորա գութը գրիչ տուողի և նուէր ընդունողի համար: Անհարթ և բռնազրոսիկ յանգերով են կազմած ոտանաւորները: Կոստանդնի ձեռագրերից յետոյ ձօն գրելու սովորութիւնը մնում է և մենք յաճախ ենք հանդիպում յետագայ գրիչների մօտ:

Մենք այստեղ առաջ ենք բերում, մի օրինակ մաշտոցի բացառութեամբ, այն աւետարանների համառօտ նկարագրութիւնը, իրենց յիշատակարաններով. կրճատեալ, որ պիտի պարզաբանեն Կոստանդին կաթողիկոսի և նրա գլխաւոր գրիչ Թորոս Ռօպինի նկարագիրը:

Ա. Ձեռագիր Վենետիկի ս. Ղազար վանքի (հ. 1313) գրել է տուել Կոստանդին կաթողիկոսը ՈՂԳ(=1244) թւին ընտիր գրչութեամբ Կիրակոս ծաղկողի և գրչի ձեռքով ի Հոռմկլայ և ապա նւիրել Անդրիասանց վանքին:

«Այս մեր գիր հրամանի է Կոստանդին ծառայի Այ և նովաւ կաթողիկոսի ամենայն Հայոց, որ զաւետարանս մեր զոր գրել ենք ծախիւք և ծաղկեբանգ զարդարել ոսկով և արծաթով և կազմեալ ոսկեով և արծաթով տւաք ի սբ. ուխտն Անդրիասանց...»

Այս յիշատակարանը գրուած է Կոստանդին կաթողիկոսի ձեռքով. ոչ այնպիսի գեղագրութեամբ, ինչպէս գրում էին նրա պատուէրով աշխատող նշանաւոր գրիչները *):

Բ. Ծոր Մախիջեւանի սուրբ Լուսաւորչի եկեղեցում (հ. 2.) գտնուում է մի ընտիր ձեռ. մագաղաթեայ, 16×11', 5 մեծ. 19 տողով, բոլորագրով, ծաղկագիր և զարդերով, խորաններով լեցուն: Գրիչն է Կիւրակոս, հրամանաւ Կոստանդին կաթողիկոսի ի Հոռմկլայ. ՈՂԸ(=1249) թուին:

Նշանաւոր է սրա արծաթէ կազմը յիշատակարանով.

ա. «Բս Ած ողորմեա տն Կոստանդեա կաթողիկոսի և ծնողաց իւրոց եւ եղբաւր ամէն. թու. 2Դ(=1255):

բ. «Գրեցաւ աւետարանս և կազմեցաւ հրամանաւ տն. Կոստանդեայ կաթողիկոսի ի յիշատակ իւր և ծնողաց իւրոց և եղբարց. ի Թագաւորութեան Հեթմոյ և բարի շառաւիղաց Լեոնի և Թորոսի և սրբահոգի Թագունոյ իւրոյ Զապէլի... և ըստ հոգոյ

*) Յիշատակարանիս նմանատիպը հրատարակուած է մօտաւ հ. Ալիշանի Սիսուանում, էջ 150. տես նաև Պատմութիւն Հայկական Թագմանութեանց, էջ 168:

եղբայրն Բարսեղ, որ երեք զմագաղաթս ի Հռոմայ և նուիրեաց բանին Քի. և զԿարապետ սրբահոգի վանական քահանայ»:

գ. Ունի նաև մի կարևոր յիշատակարան ՁԺԲ(=1263) թուից:

Գ. Նոր Նախիջևանի սբ. Լուսաւորիչ եկեղեցում (հ. 13) անկորուստ պահուած է Կոստանդին կաթողիկոսի հրամանով իւր սան Լևոն գահաժառանգի համար. մօտ 1245—50 թուերին գրել է տուած աւետարանը, ընտիր մագաղաթի վրայ գեղանկար գրչութեամբ: Գլխաւոր յիշատակարանի կորստեամբ. ժամանակը և գրչին. որ է մեր կարծիքով Թորոս Ռօսլինը, որոշել ենք հաւանական ենթադրութեամբ (տես Ազգագրական Հանգէս XX, էջ 15—17):

Դ. Ձեռ. Պօլսոյ Ազգային մատենադարանի (հ. 68.) գեղեցիկ գրչութեամբ. մագաղաթ, ընտիր ոսկէնկար խորաններով և ամենատեսակ զարդերով գրել է տուել Կոստանդին Ա կաթողիկոսը ՁԲ(=1253) թուին և ապա նուիրել Փոս անուամբ անապատին:

ա. «Յագագս այնորիկ և տէր Կոստանդին աստուածակոչ վերադիրտող Հայոց զամենայն զկեանս իւր Աստուծոյ սիրոյն նուիրեալ ի մանկութենէ յամենայն գործս բարիս յաւժարտմիտ և ի պայծառութիւն տանս Աստուծոյ փոյթ և ի ստացումն սբ. կտակարանացս անդանդաղ... Արդ գրեցաւ սբ. աւետարանս ի թու. հայոց ՁԲ ի սուրբ և յաշխարհամուտ աթոռս Հռոմկլայ, ընդ հովանեաւ սուրբ Լուսաւորչին մերոյ և աստուածաներկ սուրբ նշանիս և այլ բազմահաւաք սրբոց ի թագաւորութեան հայոց Հեթմոյ պայծառահաւատ թագաւորի և բարեպաշտ որդւոյ նորա Լևոնի... հրամանաւ... կաթողիկոսի հայոց տեառն Կոստանդեայ... և զուղղադաւն հայր նորին զՎահրամ և զքրիստոսասէր մայր նորին զՇողիկն և զեղբայրսն նորին զԴրիգոր և զԴէորդ քահանայ փոխեցեալ առ Քրիստոս և զեղբաւորորդի նորին զարժանապատիւ աստուածաւէր քահանայն զԹորոս և զքրիստոսապահ որդին իւր զՍտեփաննոս... գծողս Յոհաննէս յերես անկեալ աղաչեմ զամենեւեան յիշել զմեզ...»

բ. Ոսկէնկար խորաններում ոտանաւորով յիշատակարանն է:

«Ով յանսկիզբն ծոյոց բան.
Որ զայս մատեան աւետարան.
Մեզ հնչեցեր ձայն ցնծութեան.
Դու զպճնողս քո բանի.
Գտէր Կոստանդին հովիւս բարի.

Նստո՛ւ յաթոռս ընդ Պետրոսի
 Երգել քեզ փառս անլուելի:
 Որ յամենայն շնչոց աւրհնիս.
 Հանուրց գոյից տէր ճանաչիս.
 Արդ զնուիրող այսմ նիւթիս.
 Ընկալ ի փառսդ որ յապառնիս.
 Բազմիկ քեզ ի հարսանիս.
 Եւ ծնողաց նորին ողորմեսցիս.
 Որ յաւիտեանս միշտ աւրհնիս»:

Ե. Ձեռ. Ձէյթունի սբ. Աստուածածին եկեղեցու, գլուխած
 է 26(=1256) թուին. մագաղաթի վրայ: Մենք ունենք մեր ձեռ-
 քի տակ միայն երկու գլխաւոր յիշատակարան *):

ա. Տէր իմ Բրիստոս որդի եւ բան
 Պետ հովուեթեան կարգիս աւծման.
 Որ զայս մատեան աւետարան
 Մեզ հնչեցիր ձայն ցնծութեան.
 Ահա զքոյս առեալ քեզ տամ
 Բարձեալ ի ձեռս առաջի կամ.
 Առ զայս նուէրս բարեխնամ.
 Եւ յիս նայեա տէր հաշտակամ.
 Որ յանսկիւղբն ծոցոյ բան.
 Նայն եւ ծաղկեալ յազգս մարդկան:
 Որ մեզ զշնորհս քո շրթան.
 Հեղեր աւրհնեալդ յաւիտեան.
 Դու զտէր Կոստանդին տէր Հայկազեան
 Նստո՛ւ յաթոռ գեփասական:
 Եւ զիւր Թորոս հարազատեան
 Ընկալ ի փառսդ մայրական»:

բ. «... յամի 2 եւ Ե-երորդի թվ. հայոց աստուածաբնակ
 տաճարացս որ յանուն Միածնի որդւոյն Աստուծոյ սուրբ Փրկիչ
 կոչեցելոյ եւ մաւր նորին սուրբ Աստուածածնին եւ Լուսաւորչին
 մերոյ սուրբ Դրիգորի եւ սուրբ հայրապետին Նիկողայոսի եւ աս-
 տուածընկալ սուրբ եւ յաղթող նշանին Վանգոյ... յանառիկ դղեակս
 Հոռմկլայ. ի թագաւորութեան քրիստոսապսակ եւ բարեպաշտ աբ-
 քային Հեթմոյ եւ ի ժամանակի յորում նոյն աստուածապետ թագաւոր
 դարձեալ լինէր ի մեծ եւ յաշխարհամատոյց ճանապարհէն որ առ
 խանն աւագ... հրամանաւ եւ ծախիւք աստուածապատիւ տեառն
 Կոստանդեայ կաթուղիկոսի հայոց... Սա եւ ի վերայ ամենայն

*) Արտագրել են Վենետիկում, յիշատակարանները ժողովածուից:

առաքինասէր վարուց իւրոց յաւել և զայս ևս լինել գրասէր և աստուածասէր, որով և ստանայ գիրս սուրբս զհին և նոր կտակարանաց և յորով անաւթս ոսկւոյ և արծաթոյ և պատուական հանդերձեղէն զարդուց և նուիրէր եկեղեցւոյ սրբոյ ընդ ամենայն տեղիս... տխմար գրչի Թորոսի մականունն Ռաւալի կոչեցելոյ ըստ նախնեաց հրամայէր զգործի գրչութիւն ի կիր արկանել աստուածային այս մտտեան, որ և զարդարեալ ոսկւով և ջրով և պատուական նիւթաւ ներքոյ և արտաքոյ ըստ աստուածապարգև կենաց իւրոց զոր ունէր առ սոցա մանաւանդ թէ առ ամենայն...:

Ազաչեմ յիշել ի աէր, Զարկոս (°) հայոց և ստացող սրբոյ լուսաատիս և զծնողան իւր Վահրամ և Շողիկ *) և զեղբայրս իւր գրորգ և գրրիգոր և զքորք իւր Շուշանիկ և Վանէնի. այլ և եղբւրորդի իւր զսրբասէր քահանայն Թորոս և ծնողք սորա Գորգ վկայեալ քահանայ և մայր նորա Ագիզ և զեղբարք նորա զաստուածապատիւ եպիսկոպոսն տէր Ստեփաննոս և գրրիգոր նորին հայրազատ և զգտերսն իւր Մլքի և Շուշան և զորդին իւր Ստեփաննոս որ այժմ զինաւորեալն իշխանական պատուով ի դրանս թագաւորական և զամուսին սորա Ակաց և զմայր սոցա Տալիթայ և զմիւս ևս եղբարս որդի հոգեւոր տեառն գրրիգոր զինուոր և տարածամ վախճանեալ... այլ և զամենայն ազգ սոցա և զազինս... այլ և զկուսակրօն քահանայն Վարդան փակեալ աստուածընկալ տաճարացս և զկազմող սորա»...

Ձ. Ձեռ. Երուսաղէմի սր. Յակովքեանց վանքի (հ. 251.) 1260 թ.

Շատ չանցած նոյն թորոս Ռօսլինը դարձեալ պատուէր է ստանում Կոստանդին կաթողիկոսից նոր օրինակ աւետարան գրելու, այն է 1260 թ.:

Երուսաղէմի հ. 251 ձեռագիրը մագաղաթից է. 28,7×19,5, բոլորգորով, ճաշակով զարդարուած բազմաթիւ ոսկենկար զարդագրերով, լուսանցազարդերով, սքանչելի խորաններով և մանրանկարներով:

Աւետարանի Եւսեբեան կոչուած կանոնները զարդարուած են ամենաչքեղ խորաններով, չորս աւետարանի այլաբանական կենդանակերպերի գլուխները՝ հրեշտակ, եղ, առիւծ և արծիւ, ծառայում են սիւների խոյակներ. իսկ խորանների կիսաշրջան-

*) Սիսուան էջ 162 դրում է Շուշիկ, նոյնպէս է և ձեռ. 1260 թուականի ընթերցուածը. հաւանական Շողիկ՝ արտագրութեան սխալ է. ձեռ. եթէ զեռ չէ կորած, գիրին է ստուգելը:

ներում և եղերքներում նկարուած են սրբոց պատկերներ, թռու-
չուններ, առիւծներ ևն:

Մանրանկարներից ուշադրութեան արժանի են. հովիւները,
Հերովդէս, հրեշտակ, Յովհաննէս Մկրտիչ ևն:

Մարկոսի աւետարանի սկզբում նկարած է մոգերի երկրպագու-
թեան և Յիսուս մանկան լուացման գեղեցիկ նկարը, որի մէջ մա-
կադրութեամբ առանձնապէս որոշուած են «Տովիւքն» «Թսւլթսրն»:

Մատթէոսի աւետարանի սկսուածքի Գ գլխատառը ներկա-
յացնում է մի գեղեցիկ հրեշտակ, սպիտակ հագուստով:

Այս աւետարանն ունի երկու հին, սկզբնական յիշատակա-
րան, որ աննշան փոփոխութեամբ կրկնուած են նախընթաց օրի-
նակից: Թորոս Ռոսլինը միանգամ ընդունած ձևից չէր հեռանում:

Յիշատակարան առաջին գրուած է ոսկի երեսի վրայ կա-
պոյտ թանաքով. նախընթաց ոտանաւորից տարբերուած է մի
քանի տողով միայն.

«Տէր իմ Գրիստոս, փրկիչ մարդկան.

Պետ հովութեան կարգիս աւծման:

Որ զայս մատեան աւետարան.

Մեզ հնչեցիր ձայն ցնծութեան,

Ահա զքոյս առեալ քեզ տամ.

Բարձեալ ի ձեռս առաջի կամ:

Առ զայս նուէրս բարեխնամ.

Եւ յիս նաեա տէր հաշտակամ.

Ով յանգկիզբն ծոցդ բան.

Որ ծաղկեցար յազգս մարդկան,

Հեղեր աւրհնեալդ յաւիտեան

Եւ զնորհս քո շրբթան.

Դու զպճնողս քո բանի.

Եւ ըզարդարող այսմ տառի.

Զտէր Կոստանդին հովիւ բարի.

Յաթոռ նստո ընդ Պետրոսի»:

Ոչ միայն այս ոտանաւորն է կրկնութիւն նախկին օրինակի,
սակայն ակնյայտնի լրացումներով, նոյնպիսի կրկնութիւն է և
գլխաւոր յիշատակարանը.

Բ. «Փառք... աւարտեցաւ... յամի եւթն հարիւր և իններոր-
դի թուարեութեանս հայոց (=1260) յաստուածապահ դղեակս
Հոռովկայ ընդ հովանեաւ սրբոյ նշանիս Վանգոյ և սրբոյ տա-
ճարացն որ յանուն սուրբ Փրկչին և սուրբ Աստուածածնին և
սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչին.—

..Ի բռնակալութեան մեծի իշխանին Մանկու կոչեցելոյ և

տիեզերակալին Հողայոյնին եղբար նորա. ի թագաւորութեան աստուածասէր և բարեպաշտ արքային Հայոց Հեթմոյ և ի ժամանակի յորում առաւ հռչակաւորն Հալպ և ամենայն քաղաքք և ամուրք նորա հրամանաւ և ծախիւք արի երջանկին և երիցս երանելոյ, սրբազան և աստուածապատիւ տեառն Կոստանդիայ կաթողիկոսին ամենայն հայոց որ ի վերայ ամենայն բարի բնութեան իւրոյ զոր ունէր առ հեռաւորս և առ մերձաւորս, առ աղքատս և առ կարաւտեալս, առ աւատարս և առ ընտանիս. առ կրօնս ուղղափառ և առ հաւատս հաստատուն, առ Աստուած և առ սուրբ պատուիրանս նորա ունէր և զգրասիրութեան շնորհս: Բազումս ստանայր գիրս աստուածային ի հին և ի նոր կտակարանաց. և սնաւթս ոսկեղէնս և արծաթեղէնս. զարդս եկեղեցւոյ մեծագինս և երեւելիս. ի յիշատակ իւր և ծնողաց իւրոց:

Ուստի և իմոյ անարժանութեանս Թորոսի մականունն Ռաւսլի կոչեցելոյ, հրաման տայր զգործի գրչութեան ի գործ արկանել... և ես ըստ կարի իմում լցի զփափաք նորա... յիշեսջիք... զբարեպաշտ թագաւորն Հայոց Հեթում, և զաստուածարեալ թագունի նորա Զապել և զաստուածապարգե որդիան նոցա: Յիշեսջիք և զսրբազան կաթողիկոսն մեր զտէր Կոստանդին, լուսազարդիս այսմ ստացող և զբարեբաւարիկ եղեալ ծնողսն իւր Վահրամ և Շուշիկ. եւս և զհայրազատ եղբարսն իւր Գրիգոր և Գորգ ճշմարտասէր քահանայ. և զբարի հոգի քոյրսն իւր Շուշանիկ և Վահէնի... և զսրբասնեալ եղբար որդիսն իւր առաքելաշնորհ եպիսկոպոսն տէր Ստեփաննոս և զԳրիգոր քահանայ, ևս և զերեստագոյն տէրն իմ Թորոս մաքրակրաւն քահանայ և ճշմարտասէր այր. և զբարեպաշտ քոյր իւր Շուշիկ, և զաստուածապարգե որդին իւր Պարոն Ստեփաննոս իշխանական պատուով զինաւորեալ ի դուռն արքայի. և զսրբասէր և բարեզարդ մայր սորա Տալիթայ և զտիկինն իւր Ակաց. ի մեծ տոհմէ, և զաւագունի մայր սոցա Ազիզ յիշել և զմիւս Գրիգոր եղբարորդի տիրոջն իշխանական ձեով պատուել»...

Է. Ձեռ. Երուսաղէմի:

Ժամանակագրական կարգով Թորոս Ռաւսլինի անկորուստ ձեռագիրն է 2ԺԱ - 1268 թուի Երուսաղէմի (2260 համար) Աւետարանը, որի մէջ գտնուում է Լեոն դահաժառանգի և նորա կին Կիռան դշխոյի մանրանկարը (Ազգ. Հանդէս, XX. էջ 17, 18).

Մագաղաթեայ ձեռ. 22,5X17 մեծութեամբ, գրուած գեղեցիկ բոլորգորով և զարդարուած գեղեցիկ խորաններով, նկարներով և զարդերով: Աւետարանի սկսուածքները մասամբ զարդագրեր են, մասամբ ոսկեգիր երկաթագիր:

12 T6

Ունի այսպիսի յիշատակարաններ.

ա. «ՉԱնտիս գրիչ և քանանա որ անուամբս միայն եմ և գործաւ ոչ վասն բազում յանցանաց իմոց. զգրող սրբոյ աւետարանիս աղաչեմ յիշել»...

բ. Վերջի գլխաւոր յիշատ. թերի է սկզբից. «... Որ ի դառնաբեր և ի չարալուկ ժամանակիս մինչ զի աշխարհք աշխարհաւք. և ժողովք ժողովրդաւք ի սով և ի սուր և ի գերութիւն վարեցաւ. սա շնորհաւք և ողորմութեամբն Աստուծոյ պահէր ի խաղաղութեան զաշխարհ իւր և զգաւառ: Այլ և բարեպաշտութեամբն իւրով յԱստուծոյ զաւրացեալ հերքէր զհոյս հաքարածին ծննդոյն և անաւրինաց սեռիցն: Բազում անգամ յաղթեալ սուլտանին հոռոմոց և առեալ զամուրս նորա զանմատչելին Մուշտաւ¹⁾ և զՄանիւան²⁾ և զՍիկի³⁾ և զայլս բազում գոր չէ այժմ ասել մի ըստ միոջէ. և որ յայտ ամի առ նա և զամուր զղեակն զհոյակապ և զյականաւորն Պեննսնի⁴⁾, որ աւր ի և Ե էր ամսեանն հոկտեմբերի: Եւ ոչ այսչափ միայն. այլ և զյոլով տեսակս առաքինութեան յինքն հաւաքեալ բերէր. զողորմածութիւն զարդար դատողութիւն. զեկեղեցւոյ շինութիւն ևս առաւել և զհաստատելն ի վերայ ուղիղ հաւատոյ և առաքելական վիմի:

Ուստի և բարի շառաւիղ և Աստուծով որդին իւր ծիրանածինն պարոն Լեւոն հաւր նմանեալ վարուց, ի նմանէ ուսեալ լինէր բարեպաշտաւն, աստուածասէր և երկիւղած յԱստուծոյ սիրող ճշմարտութեան և ատեցող անիրաւութեան: Որ և ըստ յոքունց բարեաց ի նմանէ գործելոց յաւել ի վերայ և ստացաւ զգիրս սուրբ զմատեանս այս սրբոյ աւետարանի. զարդարեալ ոսկւով սրբով և երանգ երանգ գունովք, հրաման տուեալ իմոյ անարժանութեան Թորոսի մականունն Ռուպին կոչեցելոյ ասնել զայն... աղաչեմ... յիշել... զաստուածասէր և զբարեպաշտ արքայն Հեթում և զաստուածապարգև որդիսն իւր զծիրանածին պարոն Լեւոն, ստացաւ լուսազարդիս և զհայրազատ հղբայր իւր զբարեհամբալ պարոն Թորոս և զբարեսէր քորսն իւրեանց:

Աղաչեմ յիշել և զսրբահոգի և զառաքինաջան և ողջախոհ մայրն իւրեանց Ջապիլ Թազունի զուստր մեծին Լեւոնի արքայի և զամենայն նախնի նահապետութիւնս իւրեանց որք են առթուողք և զրաւողք նահանգիս Կիլիկեցոց և երախտագործք Հայաստանեայցս սեռից և անուանեալ կոչեն Ռորինիանք:

¹⁾ Սիսուան, էջ 177—8:

²⁾ Սիսուան, էջ 293—6:

³⁾ Սիսուան, 332—3:

⁴⁾ Սիսուան, էջ 554, 556:

Յիշել աղաչեմ և զԹագաւորահայրն պարոն Կոստանդին, արքհամեան հաւատաւքն ծաղկեալ ուստերաւք և դատերաւք և ամենայն զարմիւք որոց ննջեցելոցն հանգիստ և ողորմութիւն պարգեւեցէ Քրիստոս Աստուած»:

դ. Զմեղաւք դատապարտեալ կազմաւոյն սորա զԱռաքել Հնազանդենց և զծնողսն իմ զհարազատն իմ զՊրաւդոս սարկաւազ, և զուսուցիչս իմ զՍարգիս քահանայ. զհանգուցեալն ի Քրիստոս աղաչեմ յիշել ի Տէր: Ի թու ԶԺԱ(=1262):

դ. «Յետ ամի ԶԺԸ (=1269) երորդի մեծ թուականի դարձեալ կապեցաւ ձեռամբ Սիմեոնի մեղապարտի, աղաչեմ յիշել զիս և զիման համաւրէն և զՍարգիս քահանայ:»

ե. Ունի Թորոս Ռոպինի ձեռագրերի սովորական ոտանաւորով յիշատակարանը... Յոյս իմ Քրիստոս էնդ յեից»... որ արդէն տպագրել ենք (Ազգ. Հանդէս XX. էջ 18):

զ. «Աւարտեցաւ մատեանս... յամի հւթն հարիւր երորդի տառն և մի երորդի թու. հայոց (=1262). ընդ հովանեաւ սուրբ աստուածաբնակ տաճարացն որ յանուն սուրբ Փրկչին և սրբոց Աստուածածնին և սրբոյ Գրիգորի Լուսաւորչին մերոյ, և այլ ևս բազմահաւք սրբոցս որք պաշտին յաշխարհամուտ աթոռս Հռոմկլա, ի հայրապետութեան տեառն Կոստանդեայ սրբազան կաթողիկոսի հայոց և ի բոնակալութեան ազգին նետողաց. ոյք կոչին դադար. հրամանաւ մեծի և բարեպաշտի և իշխանաց իշխանին պարոն Լեւոնի Աստուծով որդւոյ քրիստոսապսակ և սուրբ արքային Հելթմոյ թագաւորի ամենայն հայոց, որ և աստուածապարգեւ իմաստութեամբն իւրով, ընդ մեծ և ուղիղ հաւատոյն իւրոյ զոր ունէր առ Աստուած. հանապազ զանձն իւր զնէր քաջապէս ի վերայ հաւտին Քրիստոսի»:

Առաջի ստացող ծիրանածին Լեոն թագաժառանգից յետոյ, աւետարանը երկար ժամանակ պահուել է հայոց իշխանական տնեւրում, մի անգամ գերի ընկնելով յետ է գնուել և 1395 թուին բերուել Նրուսաղէմ:

է. «Յիշեսջիք առաջի զհնմանն Քրիստոսի զաստուածասէր և զյոյժ բարի իշխանն զպարոն Լեւոն, զտէր աստուածապահ ղղեկիս որ կոչի Բերդակ, որդի հանգուցելոյն ի Քրիստոս պարոն Գրիգորի¹⁾... նաև գերեալ էր սուրբ աւետարանս յայլոսեռիցն անաւրինաց, և բերաւ ծախեցաւ. նա ազատեաց յանաւրինացն ձեռաց... Արդ գրեցաւ սա ի թուակ. հայոց սեռի ԶԾԳ(=1304). ի յամս և ի դարս և ժամանակս մեծ բարեպաշտ և

¹⁾ Սխուան, էջ 195—6, 331—2:

քրիստոսակրան արքային Հեթմոյ և ի տիրապետութեան հայկազեան սեռի մեծ հեղինակին տեառն Գրիգորի»:

Այդ յիշատակարանը աւելի ուշ է գրուել քան աւետարանի աղատումը, որովհետեւ երկու տարի առաջ նրա մէջ գտնում ենք Օշին իշխանի գրել տուածը:

Ը. «... Աւշին Աւղորմկանցս յիշման արժանի առնէք զիս զանյիշելիս... և զհամեստ ամուսին իմ Զապլուն. և զորդիսն իմ քթիֆանայ և զԳրիգոր, ի թվ. հայոց 248 (=1312):

Թ. Վերջի յիշ. Ահարոն քահանայ, որդի պարոն Պէկլարի և Մեծ խաթունի ՊիԴ (=1375) թուին գնում է այս աւետարանը և ՊիԴ (=1375) թուին նուիրաբերում Երուսաղէմի հայոց սուրբ Յակոբայ վանքին. ուր և գտնւում է այժմ:

Ը. Ձեռ. Սեբաստիոյ Մայր եկեղեցու, 1262 թուի:

Մագաղաթեայ ընտիր գրչութեամբ և գեղեցիկ նկարներով զարդարած ձեռ. ունի Թորոս Ռոսլինի ոսկէգիր յիշատակարանը,

ա. «Ով յանսկիզբն ծոցոյ բան.

Որ ծագեցար յազգս մարդկան.

Որ զայս մատեան աւետարան.

Մեզ հնչեցեր ձայն ցնծութեան.

Դու զորս ետուր մեզ քեզ փոխան.

Կաթուղիկոս ի Հայաստան.

Զտէր Կոստանդին պետ հովուութեան

Ի գունդն ընկալ ի Պետրոսեան:

Եւ զստացող այսմ դասի.

Եւ զարդարող սուրբ կտակի

ԶԹորոս նորին եղբաւորդի

Եւ քահանայ սուրբ և արի,

Եւ զՏալիթայ բարի հոգի.

Իւրեանց ծնողաւք և այլ զարմի

Ընկալ ի քում առաքաստի

Որ ես աւրհնեալ յամենայնի»:

Ը. Նոյնպէս գլխաւոր յիշ. նման է Ռոսլինի գրութեանը՝ «... Աւարտեցաւ... յիւթն հարիւր և միտասաներորդի ամի թ. հայոց յաշխարհամուտ յաթոռս Հոռմկլայ... ի ժամանակս աստուածասէր և բարեպաշտ արքային Հեթմոյ և ի հայրապետութեան տեառն Կոստանդեայ կաթուղիկոսի որ սրբազան վարաւք իւրովք առհասարակ զարմացուցանէր զբազումս, մինչդի և արտաքնոցն առաւել ընդունէր վկայութիւն զանհամեմատ վարուցն իւրոյ

1) Թորոս Աղլար, Ա էջ 183—189:

մաքրութեան, հեղ էր և ողորմած և բազում բարութեանց լինէր աւերինակ: Ուստի և եղբաւորորդին իւր Թորոս քահանայ ի նմանէ ուսեալ լինէր գրասէր և աստուածասէր... ստանայր մատեանս աստուածաշունչս ի հին և ի նոր կտակարանաց և զամենայն գոյս՝ ետ և զարարս գողջիւր եթէ ջանայր դնել ի վերայ նոցա և այլ ևս զարդուց սրբոյ եկեղեցւոյ. վամնզի յոյժ տաւնասէր էր այրն և պայծառացուցիչ եկեղեցական կարգաց: Նմին իրի ստանայր կրկին անգամ զմատեան սրբոյ աւետարանիս յիմմէ անարժանութենէ Թորոսէ մականուն Ռաւսլին կոչեցելոյ, որ և ըստ կարի իմում յանգ հանի Աստուծով և երանգ երանգ դունաւք ընդելուզեալ քարամբք պատուականաւք առ ի սիրելի առնել զսա մանկանց եկեղեցոյ...

Խնդրում է յիշել. «զբարեպաշտ արքայն Հեթում և զսրբահոգի Թագունին իւր Ջապէլ՝ դուստր Լեոնի արքայի, և Աստուծով զորդիս սոցա. զպարոն Լեոն և զպարոն Թորոս և զամենայն նախնիս իւրեանց որք անուանին Ռուբինեանք:

Յիշել աղաչեմ և Թագաւորանայրն պարոն Կոստանդին... և զերջանիկ հայրապետն հայոց տէր Կոստանդին և զհայր իւր Վահրամ՝ և զմայր իւր Շուշիկ, և եղբարսն իւր զԳորգ և զԳրիգոր, և զպարկեշտուհի քորսն իւր Շուշանիկ և Վաննիկ. և զքահանայն Թորոս, զստացողս մատենիս և զհայրն իւր Գորգ քահանայ և զմայրն իւր Ագիգ և զեղբարսն իւր զաստուածապատիւ եպիսկոպոսն զտէր Ստեփաննոս և Գրիգոր նորին հարազատ և զքոր իւր Շուշանիկ և զգոստերսն իւր Մլքի և Շուշան և մայր սոցա Տաւլիթաւ կանուլս վախճանեցելոյ զկենցաղս: Եւ զհաւերիզուր որդիսն իւր զԳրիգոր, զՍտեփաննոս, զԹորոս... և զբարի շառաւիղ որդին իւր պարոն Ստեփաննոս, իշխանական պատուով զինեալ ի դրան արքայի և զամուսին նորա զտիկին Ակաց ի մեծ տոհմէ, և զուստերս սոցա և զգոստերս»...

գ. «Զմեղաւք դատապարտեալս կազմող սորա զԱռաքել Հնաւանդենց և զծնողսն իմ և զհարազատսն իմ զՊաւլոս սարկաւազ և զուսուցիչն իմ զՍարգիս քահանայ, զհանգուցեալսն ի Բրիտտոս յիշել ի աէր ի թու. 2ԺԵ(=1266):

դ. «Դարձեալ ես բազմամեղս Թորոս ի թու. հայոց 2ԺԵ. ետու զսուրբ աւետարանս ի սուրբ ուխտն արքակազին կոչեցեալ ի ձեռն տէր Սինն եպիսկոպոսի»:

Թ. Մաշտոց Երուսաղէմ հ. 202ժ. 7

Գեղանկար մագաղաթեայ ձեռ. է 24×17,3 մեծութեամբ, որի գլխաւոր յիշատակարանն է, գրուած 2ԺԵ(=1266) թուին:

ա. «Աւարտեցաւ յամի եւթն հարիւր և հնգետասաներորդի

Թագաւորութեան Հայոց ի հռչակաւոր և ի Թագաւորեալ քաղաքին Սիւ կոչեցեալ յաշխարհին Կիլիկիացոց ընդ հովանեաւ աստուածաբնակ տաճարին որ յանուն սրբոյ Աստուածածնին, ի հայրապետութեան տեառն Կոստանդինա, որ և զսրբազան վարուցն իւրոյ մաքրութեան անհամեմատ ունէր զպատմութիւն: Եւ ի ժամանակս աստուածասէր և բարեպաշտ արքային Հեթմոյ մեծ երախտաւորի ամենայն սեռից հայոց և ազգաց բազմաց: Վասնզի արգարե զսոսա իմանամք ողորմութիւն Աստուծոյ գտեալ ի բարկութեան և չարալլով ժամանակիս: Յորոյ ղկեանս յերկարիցէ Քրիստոս Աստուած և կենդանեացս ընդ սուրբս և ընդ ընտրեալսն դասեցէ. ամէն:

Հրամանաւ և ծախիւք աստուածապատիւ եպիսկոպոսին տէր Վարդանաւ շառաւիղ տէր Դաւթայ սրբազան եպիսկոպոսի և առաջնորդի՝ սրբոյ եկեղեցւոյն Նսեպնոյ և այլոց գաւառաց... Եւ վասն առաւել զգաստութեան և քաջ արիութենէ իւրոյ մեծարեալ և սիրեցեալ լինի ի սրբոյ հայրապետէն տեառն Կոստանդինայ կաթողիկոսէ. որով և ի մեծապատիւ եպիսկոպոսութեանն աստիճանի կոչեցեալ եղև ի նմանէ: Եւ զայսու ժամանակի սպասաւորէր հայրապետական սուրբ աթոռոյն որ յատուածաբնակ զդեակն Հոմիկլայ, որ և ետ վայելչացուցանել զսա ոսկւով և զանազան նիւթով բազմամեղ գրչին Թորոսի, գրեալ ձեռամբ Աւետիք քահանայի:

Ժ. Աւետարան ի Մալաթիա¹, գրուած ԶԺԷ—1268 թուին:

Թորոս Ռոսլինը իւր գրչութեան և նկարչութեան արուեստը գործ է գրել երեք սերնդի համար, նա գրել է Հիթումի, նրա որդի Լեոնի և թոռ Հեթումի համար: Այդ է ապացուցանում Մալաթիայի աւետարանի յիշատակարանը.

ա. «Տէր իմ Քրիստոս լոյս գերարփի.

Որ շրջեցար մարմնով յերկրի.

Եւ զայս մատենան աւետալի.

Մեզ հնչեցիր ձայն ցնծալի:

Դու զտէր Կոստանդին հովիւ բարի

Կաթողիկոսի հայոց սեռի

Զոր փոխեցեր ի յայսմ ամի.

Յաթու նստո ընդ Պետրոսի. ամին. ԶԺԶ.

Եւ զժառանգող այս մատենի.

Զպարոն Հեթում համբակ բարի.

Որ է որդի նա Լեոնի,

Որդոյ Հեթմոյ մեծ արքայի.

1. Թորոս Աղբար Ա. էջ 324—37.

Պահեա կենաւք յերկարելի.

Իւր ծնաւդաւքն և այլ զարմի.

Եւ քոյ փառսդ հայրենի.

Հաղորդս ընկալ քեզ կրկնակի, ամէն»:

բ. «Յամի ԶԺ—(=1268) և է երորդի թու. Հայկազեան տոմարի աստուածապահ զդեակս Հոռմկլա.. հրամանաւ և ծախւք երջանիկ հայրապետին հայոց տեառն Կոստանդեայ որ զԱստուածահաճոյ վարուց իւրոց և բարի անուան համեմատ ունէր զպատմութիւն: Որ և ի կեանս իւր ի ձեռն քաջակրաւն քահանայի Թորոսի եղբաւորորդւոյ իւրոյ ետ գրել զսա իմոյ անարժանութեանս Թորոսի մականունն Ռաւալին կոչեցելոյ, և նուիրեաց զսա կտակ հոգոյ իւրոյ. և ծնողացն և զեղեցիկ մանկանն Հեթմոյ որդւոյ Լեոնի՝ որդւոյ Հեթում թագաւորի: Եւ ինքն կատարեալ ի կեանս իւր հանգեաւ ի Քրիստոս, կալեալ զաթոռ հայրապետական ամս 10 և 5:

Որ և ի շնորհացն Աստուծոյ և հրամանաւ թագաւորին Հեթմոյ յաջորդէ զաթոռն սուրբ տէր Յակոբ այր բարի և վարդապետ հին և նոր կտակարանաց. անապատական վարուք ձգեալ: Ի ժամանակի յայսմիկ մեծն Անտիոք գերի վարեաց զբազումս անաւրէն արքայէն եգիպտացւոց. և բազում եղեն սպանեալք և գերիք նորա և կսկիծ աստուածաբնակ սուրբ տաճարացն որ ի նմա:... Եւ մինչ յայսմ մեծի տագնապի և ի տողման էաք. բացաւ առաւաւտ խաղաղութեան մարդասիրին Աստուծոյ, և մեծն Լեոն թագաժառանգն գերծեալ եղև խնամաւքն Աստուծոյ յերկաթի հալոցացն ի ճառալութենէ և ի ձեռաց նոյն արքային եգիպտացւոց: Եւ բազում պատուով և ընծայիւ եկաւ յաշխարհ իւր և ի հայրենի աթոռ իւր և եղև խաղաղութիւն երկրիս և խնդութիւն քրիստոնէից:

Ի սոյն աւուր եղև զրաւ գրչութեան սորա. զանազան նիւթաւք և երանգ երանգ գունաւք. ի սխրալի լինել որդոց սրբոյ եկեղեցւոյ: Վասն որոյ... աղաչեմ զձեզ... յիշեալիք... զարժանաւորսն ամենայն բարեաց յիշատակի սուրբ հայրապետն զտէր Կոստանդին ստացող սորա զժառանգող սորին զԺիրանածին մանուկն Հեթում. և զհայր իւր Լեոն թագաժառանգ և զմայր իւր բարեպաշտուհի նուիրեալ ի թագուհի հայոց Կեռան կոչեցեալ. և զարիազոյն քահանայն Թորոս, որ զծախսս գրոցս երկրորդեաց զոսկի»:

ԺԱ. Աւետարան Երուսաղէմ (հ. 25-65.) գրուած 1272 թուին, / 3 զարդարուած զարձեալ Թորոս Ռոսլինի ձեռքով: Սորա յիշատակարանները և մանրամասն նկարագրութիւնը արդէն տուել ենք

(Հանդէս XX էջ 18—29): Այդ աւետարանը գրուել է Ակներ վանքում, ի թագաւորութեան հայոց Լեոնի և ի հայրապետութեան տեառն Յակոբայ. գրիչն է Աւետիս, վերոյիշեալ Մաշտոցի գրիչը:

ԺԲ Աւետարան Երուսաղէմի (հ. 2568) ունի Վասակ իշխանի և նրա երկու որդիների մանրանկարը, գրուած հաւանական ենթադրութեամբ 1260—1270 թուերին, մեր կարծիքով դարձեալ Թորոս Թոսլինի ձեռաց գործն է (Հանդէս XX էջ 29—32):

Տասն և երկու ձեռագրերից եւթը, բոլորն էլ աւետարան, գրուած են հիւսմանաւ և ծախիւք Կոստանդին կաթողիկոսի ի Հոռմկլա: Հնագոյնը 1244 թուիցն է, իսկ վերջինը 1268 թուին, որը սկսուել է կաթողիկոսի կենդանութեամբ և վերջացել մի տարի անց նրա մահուանից յետոյ, նրա ձեռնասուն եղբորորդի Թորոս քահանայի ծախքով: Մենք ձեռքի սակ ենք ունեցել Նոր Նախշանի, Պօլսոյ և Երուսաղէմի օրինակները: Գրիչների և իրեն կաթողիկոսի վկայութիւնը, թէ ձեռագրերը զարդարուած էին ձոխ և հարուստ գոյներով, ոսկով և արծաթով, չափազանցութիւն չեն և համապատասխանում են իրականութեան: Նա կազմել էր տալիս ձեռագրերը ոսկի կամ արծաթի կազմով: Այդ կազմերից մէկը բարեբախտաբար անկորուստ է մնացել. դա Նոր Նախշանի սուրբ Լուսաւորիչ եկեղեցու հ. 2 աւետարանինն է, որի վրայ արձանագրուած է. «Քրիստոս Աստուած ողորմեա Տեառն Կոստանդնույ կաթողիկոսի և ծնողաց իւրոց և ևղբաւր ամէն թու 27» (=1255):

Ահա մի գեղեցիկ նմուշ հայկական ոսկերչական ընտիր արուեստի, որի, աւաղ, չափազանց հազագիւտ օրինակները գալիս են հաստատելու որ Կիլիկիան շրջանի հայերի մէջ արուեստի այդ ճիւղը ևս իւր զարգացման բարձր կատարելութեան էր հասել, միանգամայն համընթաց ժամանակի բոլոր արուեստներին և համապատասխան կեանքի նրբացած պահանջներին:

Ոսկերչական արուեստի երկրորդ ընտիր նմուշը ինձ հանդիպեց ի յայտ ածիւ և լուսանկարել Երուսաղէմում. մի ուրիշ աւետարանի կազմ է դա. յիշատակարանով և թուականով, որ է.

«Քահանայք զսա կարդացէք. զեկեղեցիս բանիւ լցէք և զբարձեալն Քրիստոս աղաչեցէք: 27րիցոր էրէց աւրտալքն իւր յիշեցէք: Թվ. 227: (=1334):

Այս կազմի մի երեսի վրայ բարձրաքանդակ կերպով ներկայացրած է խաչելութիւն Քրիստոսի, շուրջ բոլոր առաքեալներ, թուով 14, մի երեսի վրայ ծնունդ Քրիստոսի, չորս անկիւնում չորս աւետարանիչք: Կազմի մի երեսը. Յիսուսի ծննդեան տեսարանով միանգամայն նման է մեր այստեղ ներկայացրած նկարին:

Որպէսզի կատարեալ գաղափար տանք Կոստանդին կաթողիկոսի գրչութեան և նկարչութեան փայփայած արուեստի մասին, մենք ահա հրատարակում ենք Նրուսաղէմի հ. 2568 ձեռագրի երկու էջը, առաջինի վրայ ծնունդ Յիսուսի, երկրորդի վրայ մի երես գրութիւն զարդագրով և լուսանցազարդով: Լուսանկարչական գործիքով վերարտադրած, ոսկուց և հարուստ գոյներէց զուրկ նկարը, որքան էլ թոյլ է բնագրի գունեղ տպաւորութիւնը վերարտադրելու, սակայն իւրաքանչիւր վարժ աչք այդպիսի վերարտադրութեամբ ևս ի վիճակի է արուեստի վերջին ծայր նրբութիւնը նկատելու:

Մեր աչքի առաջ է մանրանկարչական արուեստի մի գլուխ գործոց:

Ճշմարտութեան դէմ կ'մեղանչենք, եթէ յայտարարենք թէ այդ արուեստը զարգացրել և այդքան կատարելութեան է հասել հայերի մէջ. յատկապէս Կիլիկիայում, առանց արտաքին մասնաւորապէս Բիւզանդական արուեստի ազդեցութեան: Մենք մեր ձեռի տակ ունենք յայտնի Ստրիժիկովսկու մի աշխատութիւնը, որի մէջ տպելով Լևոնի և Կեռանի նկարը (Հանդէս XX տախտակ II, ա. էջ 18—28) համեմատում է Սերբիական մի Սաղմոսարանի նկարների հետ և թոյլ է տալիս նոցա թէ դասաւորութեան, թէ գոյների, և թէ արուեստի չափազանց ակներև նմանութիւնը. նոյնապէս Լևոն գահաժառանգի և Կեռան դշխոյի (Հանդէս XX, I էջ 17—18) պատկերը բաղդատում է Վատիկանի Սաղմոսարանի մի նկարի հետ¹⁾: Սակայն մի բան կարող ենք պնդել, որ այդ արուեստը նոյնքան հայկական է, որքան սերբիական, լատինական, յունական են: Դարերով հայ երկրում հոգևոր և մարմնաւոր իշխողների հովանու տակ ապաստանած, նոցա առատ նուէրներով և վարձատրութեամբ և ծախքով փայփայուած հայ արուեստագէտը ստեղծում է իւր ուրոյն դպրոցը, պատրաստում և զարգացման շաւղի վրայ դնում ընդունակ աշակերտներին, ամեն տեղ որոնելով լաւ և լաւագոյն օրինակներ առանց խտրութիւն դնելու իւր և օտարի մէջ: Հեռաւոր վայրերի արուեստագէտների աշխատութիւնների նմանութիւնը անհերքելի ապացոյցն է դէպի բարձր քաղաքակրթութեան հասնելու ձգտման և այդպիսի ազգերի կենդանի հաղորդակցութեան:

¹⁾ J. Strzygowski, Die Miniaturen des serbischen Psalters der königlichen Hof—und Staatsbibliothek in München, Wien. Denkmäler der kaiserlichen Akademie der Wiss. in Wien, B. LII. p. 107—110. Bilder 38, 39, 40. und Tafel XLV.

Կոստանդին կաթողիկոսի համար ձեռագիր գրողների և ծաղկողների անունները բարեբախտաբար մենք գիտենք. Վենետիկի և Նոր-Նախիջևանի հ. 2 օրինակները պատրաստել է Կիրակոս գրիչ և Ծաղկող. առաջինը 1244, երկրորդը 1249 թուից: Պօլսոյ օրինակը, 1253 թ. գրել է Յովհաննէս անուամբ մէկը, թէ սա ինքն է նաև նկարիչը, չգիտենք: Միւս չորս օրինակը, երեքը՝ 1256—1260 և 1268 թուերինը աղահովապէս, իսկ չորրորդը հաւանական ենթադրութեամբ, 1245—50 թ. գրել և ծաղկել է Թորոս մականուամբ Ռաւսլին գրիչը: Սոցանից ամենանշանաւորն է վերջինը, որ մեզ ներկայանում է մի տեսակ արտօնեալ դրութեամբ. նա ձեռագրեր է գրում առ երեոյթ միմիայն կաթողիկոսի և թագաւորակոն տան իշխանների համար: Սա այն յաջողակ արուեստագէտներիցն է, որի քրտանց արդիւնքը անհետ չի կորել, այլ որոշ մասով մեզ հասնելով անկորուստ, կենդանի է պահում հեղինակի մշտական յիշատակը: Նրա ձեռքով են գրուած զարգարուած և երբեմն մենակ, երբեմն ընկերով, ուրիշ գրչի հետ: Նա աշխատել է բոլոր ժամանակը Հռոմկլայում և այնտեղ էին ուղարկում ձեռագրեր զարդարելու համար: Երուսաղէմի հ. 2027 Մաշտոցի գրիչը Աւետիք անուամբ քահանայ է. որ գրել է «ի թագաւորեալ քաղաքին Սիս»: Սակայն գրքի ստացող Վարդան Կալսկոպոսը, «ետ վայելչացուցանել զսա ոսկելով և զանազան նիւթով բազմամեղ զրչին Թորոսի, գրեալն ձեռամբ Աւետիք քահանայի»:

Աղահովապէս Թորոսի ձեռաց գործն են Երուսաղէմի հ. 2260 և Սիւրաստիայի ձեռագրերը. երկուսն էլ 1262 թուին գրուած: Առաջինի էլ ստացողն է Լեոն թագաժառանգ, երկրորդինը Կոստանդին կաթողիկոսի եղբորորդի Թորոս քահանան: Առաջինի մէջն է Լեոնի և Կեռանի նկարը: Ուշադրութեան արժանի է նաև այն հանգամանքը որ երկուսն էլ կազմել է Առաքել Հնազանդեանց անուամբ կազմարարը: Թ. Ռոսլինի ձեռագրերից առ այժմ յայտնի են վեցը, հնագոյնն է Զէյթունի Աւետարանը. 1256 թուից. վերջինը Մալաթիայինը 1268-ից: Այնուհետև մենք ենթադրութեամբ նրան ենք վերագրում Նոր-Նախիջևանի երկրորդ Աւ. Լեոն իշխանի նկարով և Երուսաղէմի հ. 2568 Աւետ. Վասակ իշխանի նկարով, որոնց յիշատակարանները կորած են և գրուել են մէկը՝ 1245—50. միւսը 1260—70 թուերում:

Իսկ ո՞վ է Կեռան թագունու աւետարանի նկարիչը: Ձեռ. ընդարձակ յիշատակարանը նուիրուած է բացառաբար Թագունուն, նրա ամուսին Լեոնին, բազմաթիւ զաւակներին և նրա ազգականներին: Դրիչը իւր մասին բաւականացել է այսքանով, «և զեղկելիս զԱւետիս գրիչ յիշել յաղաթս մի մոռանայք»: Մի այլ տեղ. «Եւ

իմ յանկհանեալ զսա, ետ (Թագուհին Կեռան) ի ձեռն այլում հմուտ եւ յարգի յապճեալ զըջութեան զարդարել զսա խորանաւք և ծաղկաւէտ վայելչութեամբ և ոսկիապատ պայծառութեամբ, և ետ ի վանսն որ կոչի Ակներ: Գրչութեան թուականը՝ 28Ա(=1672) ի 12

յայտնի, բայց ոչ տեղը:

Արդ հարց է, թէ ո՞վ էր այն «հմուտ և յարգի յապճեալ զըջութեան» անձը, որին Թագուհին կ'յանձնէր իւր ձեռագիրը ճութեամբ զարդարելու: Երբ Երուսաղէմում միաժամանակ մեր աչքի առաջն էին Թորոս Ռօսլինի ձեռքով զարդարուած ձեռագրերը և իրար հետ համեմատում էինք, առանց վարանուելու Կեռանի Աւետարանն էլ նորա գործը ճանաչեցինք: 1268 թուին նա դեռ ևս իւր փայլուն գործունէութեան մէջ էր գրելով Մալաթիայի աւետարանը. 1266 Վարդան եպիսկոպոսը Աւետիք քահանայի ձեռքով գրած Մաշտոցը նորան է տալիս «վայելչացուցանել ոսկւով և զանազան նիւթով»: Այդ շրջանում թէև կան բազմաթիւ գրիչներ և ծաղկողներ, բայց ոչ մէկի անունը մեզ այնպէս յայտնի չէ և ոչ էլ այնքան մերձաւոր արքունիքի շրջանին, որքան Թորոս Ռօսլինը: Իսկ թէ ինչու Աւետիս գրիչը, կամ ինքը Թորոսը անունը չեն գրել, բացատրւում է ընդհանրապէս գրիչների համեստութեամբ: Աւետիսը այնքան ընդարձակօրէն գրելով Թագուհու և նրա ընտանիքի մասին, մոռացել է նոյն իսկ զըջութեան տեղը յիշատակելու:

Երբ, ինչպէս վերև յիշատակեցինք, մասնագիտօրէն կուսումնասիրեն հայոց գրչութեան և մանրանկարչութեան արուեստը, երբ կորոշուին այդ արուեստների զարգացման յատուկ շրջանները, և շրջանների փայլուն ներկայացուցիչների անունները ի յայտ կառնուին, անշուշտ աւելի զիւրին կ'լինի անանուն երկերի հեղինակներին որոնելը և գտնելը, մինչ այդ կամայ ազամայ իւրաքանչիւր հնթադրութիւն մեծ չափով անհատական տպաւորութեան արդիւնք է լինելու:

Թորոս Ռօսլինը այնքան ընդարձակօրէն գրելով իւր գլխաւոր մեկենասի, Կոստանդին կաթողիկոսի ընտանիքի և անձի մասին, իր մասին մեզ ոչինչ չի հաղորդում: Անկասկած նա իւր կեանքի մեծագոյն մասը անցրել է Հոռմկլայում, այնտեղ են գրուած նրա ձեռագրերը, յայտնի չէ թէ նա սոսկ կրօնաւոր էր, թէ ունէր որևէ աստիճան. վերջապէս յայտնի չէ նրա ծագումը: Նրա Ռօսլին մականունը, զուտ եւրոպական ձևով, կարող է ենթադրութեան հիմք ծառայել, թէ նա հայացած եւրոպացի էր. որ Կիլիկեան շրջանի համար արտասովոր երևոյթ չէ:

Թորոս Ռօսլինը այն հագուազիւտ գրիչն է, որի անուամբ

անկորուստ պահուած են վեց ապահով և երեք ենթադրական ձեռագրեր: Նոր ժամանակակից և Կոստանդին կաթողիկոսի համար աշխատող Կիւրակոս և Յովհաննէս գրիչները նոյն բախտը չեն ունեցել. իսկ Աւետիք քահանան և Աւետիս գրիչը, եթէ երկուսն էլ նոյն անձնաւորութիւնը չեն, ծաղկողներ չեն, այլ միայն գեղագիր: Սորա ձեռքի աշխատանքն է Լեոնի թագաժառանգի, Կեռան թագուհու Աւետարանները և Ստեփաննոս եպիսկոպոսի Մաշտոցը:

ՄԱՐԻՈՒՆ ԹԱԳՈՒՀԻ:

«Ազգագրական Հանդէսի» մեր յօդուածի վերնագրի մէջ նշանակուած էր և այդ թագուհու անունը, սակայն թիւրիմացութեամբ չի պատրաստուել նրա լուսատիպ նկարը և մենք կ'րաւականանանք միայն պատկերի նկարագրութիւնը տալով:

Նրուաւղէմի թեո. հ. 1973, փոքրագիր, հաստ թղթի վրայ, անմաքուր, ունի զարդեր և նկարներ, նկարուած յայտնի Սարգիս Պիծակ գրչի ձեռքով: Բոլոր նկարները մագաղաթեայ թերթերի վրայ են և համեմատաբար պահուած են լաւ վիճակում: Նկարները սոքա են. Ծնունդ Քրիստոսի, Սաղկութիւն, Յարութիւն, Այլակերպութիւն, Ծաղկազարդ, Ննջումն Աստուածածնի, Համբարձումն, ի Սաչէն ի վայր առնէին:

Այս նկարների մէջ ուշադրութեան արժանի են՝ Ծաղկազարդը, որի մէջ հանդէս եկող տղաների և կանանց տարազները ամենայն հաւանականութեամբ իրական կեանքից են ընդօրինակուած: Ծնունդ Յիսուսի, ուր մանկան լողացնող աղախնու դերում նկարուած է Մարիուն թագուհին: Նա հագած ունի երկար, կարմիր գոյնի շապիկ, գլխին թագ, որի վրայից ոսկէգոյն երկար և թափանցիկ լաչակ է ծածկուած: Թագուհու պատկերը աւելի որոշ է նկարուած. «ի խաչէն ի վայր ւտնէին» նկարի մէջ նա ներկայացրած է խաչի առաջ չոգած, թագը գլխին, ասեղնազործ հարուստ վերարկուն՝ կապոյտ և սպիտակ ծաղիկներով զարդարուն ուսերին դրած, որի տակից երևում է դարձեալ կարմիր գոյնի շապիկը, լաչակը դեղին գոյն ունի: Նկարին վրան կան վերտառութիւններ՝ «Մարիուն թագուհի» և գրչի անունը. «Սարգիս Նրուստ քահանայի»:

Ձեռագրիս յիշատակարանները սոքա են:

ա, ս. Ես Կիրակոս... ետու աւարտել Գէորգայ գրչի. ի ստոյգ և յընտիր գաղափարէ սրբոյն Սահակայ թարգմանչի, յըստակ և ականակիր... Ես յոգնամեղ և անպիտան ծառայ Աստուծոյ Ներսէս ցանկացող եղէ այսմ սրբոյ յաւատարմանիս գրիլ

զսա յիշատակ բարի, և գրեցի ըստ իմում կարի. ի ստոյգ աւրինակէ թարգմանչացն և պարգեցի զսա հեղահոգի և ողորմած թագուհոյն հայոց Մարիունոյն. որ բազում բարեգործութեամբ զարգարեալ է. ևս առաւել հեղութեամբ՝ և խոնարհութեամբ և ողորմութեամբ՝ և որ զայսպիսի առաքինութեամբ ստացեալ է զտէրունական պատմութեանն զգեցեալ առաւել ևս սա է զգեցեալ զայս լուսաւոր հանդերձ իբրև պարիսպ ամուր: Այլ և զմեր անարժանութիւնս եղբայր կոչեաց իւր. և ինձ այսպէս թուի եթէ ի կամացն Աստուծոյ Տեառն և ի շնորհաց սուրբ հոգոյն յայտնեցաւ մեզ հոգեւոր քոյր և կատարեալ բարեկամ. և ես շնորհցի նմա զայս սուրբ աւետարանս ի վայելումն անձին իւրոյ...

Ողորմեացի Քրիստոս Աստուած և իւր բարի ծնողացն՝ Պարոն Աւշին որ տէր է Կառիկոսոյ և Պայլ հայոց... և բարեգործութեամբ զարգարեալ մաւր իւրո Շումնին, որ յառաջն թագուհի էր Աւշին թագաւորին... և պարկեշտ զբարն իւրոյ Ալիծին, որ յառաջ թագուհի էր Լեոն թագաւորին... զմարեղբայր զպարոն Կոստա. սպարապետն Հայոց: Եւ զմայր նորին զպարոն Հեթում՝ զտէր Կոռիկոսոյ... Քրիստոս աւերնեացէ զմեր հայոց թագաւորս Կոստանդիանոս և ընդ երկայն աւուրս արասցէ և պահեացէ յիրեւելի և յաներեւոյթ թշնամեաց և զաստուածատուր որդիսն իւր զպարոն Աւշին. և պարոն Լեոն և զպարոն Հեթում... և զսիրելի եղբայր թագաւորիս զպարոն Սմբատ զունդատապալ հայոց ընդ երկայն աւուրս արասցէ: Աւերնեացէ տէր Աստուած և մայր թագաւորին զՄարիունն և է մեր հոգեւոր հայր: Մայրն Աստուծոյ նմա բարեխաւս եղիցի հանապազ ի տուէ և ի գիշերի և պահեացէ ամբողջ կենդանութեամբ հոգեով և մարմնով և յամենայն մեղաց քաւեացէ: Աւերնեացէ տէր Աստուած և զպարկեշտ դուստրն իւր զՓիմին և է մեր հոգեւոր քոյր և բարեկամ: Պահեացէ տէր Աստուած զնա ամբողջ կենդանութեամբ հոգեով և մարմնով յամենայն ազգ փորձութենէ և թողցէ զյանցանս իւր. ողորմեացի Քրիստոս Աստուած և հանգուցեալ մաւր իւրոյ պարոն Պաղղին մարաջադուն հայոց և հանգուցեալ քաւրն իւրոյ տիկին Ալիծին և քեռոյն իւրեանց պարոն Սմբատայ և պարոն Լեոնի և դասեացէ զհոգիս սոցա և զծնողաց իւրեանց և զամենայն ազգականաց յիւր սուրբ յարքայութիւնն:

Աղաչեմ և ես մեղապարտ ծառայս Աստուծոյ. զրող սորա Ներսէս յիշման արժանի արարէք զիս և զծնաւդսն և զեղբարսն իմ. զկուսակրան քահանայն զՅովնանէս և զԹորոս եպիսկոպոս զհանգուցեալսն ի Քրիստոս. և մարեղբայրն մեր զկուսակրան քահանայ զՍիմէոն և Ստեփաննոս...

Բայց գրեցաւ սա ի հայրապետութեան տեան Մխիթարայ եւ թագաւորութեան Կոստանդինոսի եւ յեպիսկոպոսութեան մայրաքաղաքիս Սըսոյ. Բասիլիոսի եպիսկոպոսի եւ թու. հայոց ՉԼԵ (=1346): Ի մայրաքաղաքս Սիս կոչեցեալ. ընդ հովանեաւ սուրբ տաճարիս որ կոչի Ս. Նշան...

Ե. «Զվերջին կազմողս սորա զԼեւան զպիրս եւ զծնաւդսն իմ զհանգուցեալ եղբայրն իմ ի Քրիստոս զԳրիգոր... յիշեցեք... ի մեծ թվ. ՊԽԱ (=1392):

Մարիուն թագուհու մասին, բացի այս մեր, յիշատակարանում հարուստ տեղեկութիւնից, Ալիշանի մօտ գտանք միայն, որ նա մեռել է 1352 թուին եւ թաղուել է Անարզաբայ բերդում:

«Յեկեղեցւոյ զդեակին Անարզաբայ, գրում է Ալիշանը, թուի թաղեալ բարեպաշտ եւ աստուածասէր եւ ողորմածն Կոստանդին թագաւորի մայրն, տիկին Մարիուն. կին Պաղդին մարաշխտի, եւ զուստր թողին մեծին Սմբատայ գունդասապլի. հանգուցեալ ի 27 յուլիսի, 1352 ամի»¹):

Նկարչին, որի անունը բարեբախտաբար պահուած է—Սարգիս քահանային, մենք տրամադիր ենք համարելու նշանաւոր Սարգիս Պիծակ մականուամբ քահանային, որի մասին համառօտ տեղեկութիւն կայ Ալիշանի Սիսուանի մէջ (էջ. 295—96), որտեղ կայ նրա նկարներից գունատիպ նմուշներ: Այդ հետաքրքիր եւ նշանաւոր նկարչի մասին խօսքը թողնում ենք մի ուրիշ անգամի:

¹ Սիսուան էջ 243:

ՀԱՅ ԹԱԳԱՒՈՐՆԵՐԻ ԵՒ ՔԱՂԱՔՆԵՐԻ ԴՐԱՄՆԵՐԸ

Ատրպետի

ΑΡΤΑΞΙΣΤΑΤΩΝ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ.

1911 թ. Revue Numismatique հանդիսի չորրորդ սերիայի, XV-երորդ հատորի—չորրորդ եռամսեակի մէջ զետեղուած է Փարիզի Bibliothèque Nationale-ի արձանագրութիւնների բաժնի ղեկավար M. E. Babelon-ի ղեկուցումը (1911, եր. 363) հետեւեալ դրամի նկարագրութիւնը, որը կտրուած է հայկական Արտաշատ, կամ Արտաքսիաշատ քաղաքում, (Պատկեր թիւ 1):

Առաջին երեսին աջակողմն նայող Անահիտի դէմքը (Athène), որը պատկուած է պարսպաւոր թագով: Այստեղ պահպանուած է հայկական դրամների ընդհանուր ոճը, նոյնիսկ շրջանակը երկարայուն ուղունքից և գնդաձև մարզարտից է կազմուած: Ինչպէս բացատրել եմ «Հայ թագաւորների դրամները» գրուածքիս յառաջաբանում և ամեն մի դրամի նկարագրութեան մէջ, այստեղ այդ բոլորը վերահաստատուած է: (Տես Ազգագր. Հանդ. թիւ 21—23 համարներ):

Դրամի երկրորդ երեսին բոլորաձև արձանագրուած է յունարէն ΑΡΤΑΞΙΣΤΑΤΩΝ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ, յաղթականը (Tychè) սաւառնում է դէպի ձախ, աջ ձեռքով տարածում է մի պսակ և ձախում բռնած է մի դափնի ոտ: Հագւած է մի նուրբ բէհէզի պատմունձան առանց թևերի, մէջքին դօտի, վիզը և կուրծքի մի մասը բոլորակաձև բաց և պատմունձանի վերնամասը բաժանուած է ազդրի մօտ ներքնամասից: Յաղթականի զլուխը բաց է, գեղեցիկ կերպով զարդարուած է սոսկական մազերի հիւսուած—կապուածքով, գեղեցիկ դէմքով և թիկունքից դէպի ետևը տարածուած թևերով, սաւառնում է օդի մէջ:

Դրամի հարթութեան մէջ ձախակողմը արձանագրուած է IB և աջ կողմը ΘΞ և այս արձանագրութեան տակն է ΑΡΤΑΞΕ մենագիրը (monogramme): Դրամը պղինձ է, 26 հազարկէրդական մետր տրամագծով:

Բազմահմուտ դրամագէտը ասում է, որ ΑΡΤΑΞΕΙΣΑΤΩΝ յագնակի սեռական հոլովի ձևի տակ հնումը սովորաբար ըմբռնում էին Արտաշատ Մեծ-Հայաստանի մայրաքաղաքը: Ստրաբոնը նոյնպէս մեզ աւանդում է (XI, 14, 6.) որ այս քաղաքն անուանւում էր Արտաշատ կամ Արտաքսիաշատ: Այսպիսով ուսումնասիրողը յայտարարում է, որ Արտաշատ քաղաքը ստաշին անգամ դասուորւում է դրամագիտական աշխարհում:

Ապա հեղինակն մեզ տալիս է դրամի կտրւած տարին ΞΘ=69 և IB տասներկուերորդ ամիսը, բայց հարց է տալիս, թէ այս 69-ը ինչ թւական կարող է լինել:

Ինչպէս յայտնի է, Տիգրան մեծը իր զբաղման վրայ գործածում էր Սելևկեան թւականը: Բայց վերջին թւականը հեղինակը չի կարողանում Սելևկեան թւական համարել, քանի որ տառերի ձևերը, մանաւանդ Միտրուպոլ—մայրաքաղաք բառը ուշ ժամանակներ է գործադրուել: Այս թւականը Արտաշատի հիմնադրութեան (189 տարի Ք. ծ. առաջ) չի կարելի համարել, այլ պէտք է կարծել Պոմպէոսի սկսած թւականը, որը գործածել է Սիրիայի, Փոքր-Հայքի և Կապադովկիայի մի քանի զբաղման վրայ: Բայց այդ էլ համապատասխան չէ գտնում, այլ ենթադրում է, որ Տրաքիանոս կայսեր 114 թ. Ք. ծ. յ. Փարթամասպ պարսից կողմից դրւած թագաւորին հեռացնելուց և Նոսրովին գահ բարձրացնելուց յետոյ սկսւած մի թւական, որի 69 երորդ թւին, (Ք. ծ. 189 թ.) Կոմմոզ կայսեր օրով կտրւած մի դրամ Հայկական Արտաշատ քաղաքում, (պատկեր թիւ 2. դրամ Ռոմի պարսից թագաւորի) բայց թւում է, թէ այս ենթադրական թւականները չի կարող ճիշտ լինել, քանի որ ըստ գեղարուեստական կազմի այս դրամը աւելի հին ժամանակներն է յիշեցնում: Եթէ վերցնենք Արտաշատում դրոշմւած Ռոմի դրամը—(Ք. ծ. 16 թ.), Զենոն-Գերմանիկոսի դրամը—(35—51 թ.), նոյն իսկ Կոմմոզ կայսեր զբաղմանը, որոնք գեղարուեստի անկման մի այնպիսի շրջանում են գտնւում, որ երբէք վերեւ յիշուած դրամի քանդակագործութիւնը չի կարելի նրանց մօտ համեմատութեան դնել: Եթէ դնենք դրամի գեղարուեստական քանդակները, տիպը և մանրամասնութիւնները նրան պիտի Քրիստոսի ծ. 252 տարի ետ տանենք և դասաւորենք Սելևկեան Անտիոքոս Մեծի և յաջորդների դրամների շրջանին, կամ Սելևկեան 69 թ. մօտաւորա-

ապէս 252 թ., որ մեր Արշամ թագաւորի շրջանին է պատկանում: Բայց այս շրջանում յունական տառերը չունէին այն բոլորաձևը, ինչ որ նկատելի է դրամի վրայ և այս պարագան է, որ Babelon-ին ենթադրել է տալիս, թէ դրամը պէտք է Ք. ծ.-ից վերջը համարել:

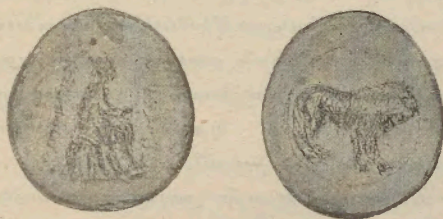

Թիւ 2

Մենք կարծում ենք, որ բազմաճնուտ դրամագէտը անշուշտ սըխալում է դրամի արձանագրութեան ընթերցանութեամբ: Երբէք և ոչ մի դրամի վրայ մինչև այսօր չի նկատուած որ տաս-

ներկու թուանշանը գրուի IB, այլ միշտ գրուել է BI, այսինքն նախ միաւորը և ապա տասնաւորը, նախնիքների սովորութեան համաձայն: Յունական բւերաւոր դրամների վրայ և ուրիշ արձանագրութիւնների մէջ չի կարելի մատնանշել, որ նախ մեծ թիւը դրոշմուած լինի, ապա փոքրը, այլ միշտ ընդհակառակն է: Հետևաբար երբէք չի կարելի IB-ն ընդունել տասներկուերորդ ամիս: Արևելքում Սելևկեան, Արշակունի և Տիգրանի դրամների վրայ նկատուած է ամիսների մակերդնական անունները, բայց թուահամարով ամիսներ մինչև օրս որեւէ դրամի վրայ չի մատնանշուած ΔΙΟΥ, ΞΑΝΔΙ, ΠΕΡΙΤΙΟΥ և ուրիշները կարելի է միշտ ցոյց տալ, բայց IB միակն է, ուստի այս գրերը 12-րդ ամիս նշանակելը կասկածելի է: Նոյնպէս ΘΞ աւելի հաւանական է ΘΕΥ Աստուծոյ կարգաւ, քան թէ 69 թիւ համարել:

Babelon-ի գլխաւոր առարկութիւնը Մետրոպօլիտոս — մայրաքաղաք METΡΟΠΟΛΕΩΣ բառն է, որի գործածութիւնը սովորական է դարձել Քրս. ծ. յետոյ: Բայց այս ենթա-

Թիւ 3

դրութիւնն էլ վիճելի է, նախ որ Ստրաբոնը «Մետրոպօլ» քաղաքներ է անուանում իր աշխատութեան մէջ Մեծ Փոլսիցիայում, XII, Ը, 13. XIV, Բ, 29, Յոնիայում XIV, Բ, 15, որոնք յայտնի էին և գործածական: Արմենները որոնք Փոլսիցիայիցիների հետ ցեղա-

չան կապ ունէին, իրենց մայրաքաղաքը կարող էին մեղրուլով անուանել, իրենց նախնի յիշատակները պահպանելով: Մանաւանդ որ այդ անունը—Մայր քաղաքների մի այնպիսի պարծանք էր, որ ամեն ազգ պէտք է ձգտած լինի իւրացնելու: Հետեալար նրա սովորական գործածութիւնը չի կարող ենթադրել տալ, որ նա աւելի վաղ գործածուած չէր կարող լինել:

Այս բոլոր պարագաները մեզ ստիպում են համոզուելու որ այս դրամը պատկանում է Արտաշատի ամենահին շրջանին, ոչ աւելի ուշ քան թէ 250 թ. Քր. ծ. առաջ:

Նոյնիսկ եթէ ընթերցողը գննէ մեր թիւ 2—Ուոնի դրամը, որ կտրուած է Քրիստոսից 10—12 տարի յետոյ և թիւ 1 և 3 դրամները, որոնք մենք համարում ենք կտրուած Ք. ծ. 252 տարի առաջ, նա պիտի համոզուի, որ թիւ 1 և 3 դրամները չի կարելի Ուոնից յետոյ դասել, գեղարուեստական մասը ընթերցողին էլ կստիպի համոզուելու, որ դրամը կոպիտ գեղարուեստական շրջանի գործ չէ:

Բայց ամենագլխաւորը այս դրամի մէջ այն է, որ անկասկած նա դրօշմուած է Արտաշատ քաղաքում, և այս դրամով, ինչպէս Babelon-ն էլ նկատում է, Արտաշատ քաղաքը անկասկած մտնում է դրամահատական քաղաքների շարքը:

Իսկ այս պարագայից աւելի գերադասուի է այս դրամը իր **IAΡ** մենագրով, որն անկասկած կսրբում ենք **APTEAT**: Արդէն այժմ կասկած չի կարող լինել, որ բառացի գրուած Արտաշատ քաղաքի մէջ կտրուած դրամի վրայ գտնուած այս մենագիրը Արտաշատ քաղաքի ծածկանունն է արտայայտում: Այն բոլոր դրամները, որոնք մենք համարել էինք Արտաշատում կտրուած, (տես Ազգ. հանդէս XXI—XXII և XXIII գրքերը) մենագիրների ենթադրական ընթերցումով, այս դրամը գալիս է հաստատուելու մեր բոլոր ենթադրութիւնները: Արտաշատը դրականապէս մտնելով դրամահատական քաղաքների շարքը, այս վերջերս գտնուած դրամով գալիս է աշխարհին ազդարարելու, որ իր մենագրով դրօշմուած բոլոր դրամները, որոնց վրայ տառացի արձանագրուած չեն իր անունը, իրեն է պատկանում:

Եւրոպական այն բոլոր դրամագէտները, որոնք մեր XXIII գրքի երես 51—56 ցոյց տուած դրամները իրենց գեղարուեստական քանդակների համար մտածում էին վերագրել Փոքր-Ասիայի յունական գաղթաւայրերին, այսօր անկասկած պիտի համոզուին, որ նրանք դրօշմուած են Արտաշատում: Հետեալար քանդակագործութեան արուեստի մեր երկրում Քրս. 4—5 դար առաջ հիմ-

նաւորուած և կատարելութեան հասած լինելը այլևս կասկածելի չի կարող մնալ:

Բայց այս դրամի հետ մենք ասպարէզ ենք դնում մի երկրորդ դրամ որ վերջերս ձեռք է հցել Թիֆլիսում Պատերսոնը:

Այս դրամը կտրուած է ΣΑΜΟΣΑΤΑ քաղաքում, Կամփոքէնում, որը նոյնպէս կրում է (ΜΕΤΡΟ) ΠΟΛΕΩΣ անունը, «Մետրո» տառերը փչացած են, իսկ «Պոլէոս» շատ որոշ են: Անշուշտ մաշուած տառերը չի կարելի ուրիշ բան ենթադրել, բացի ΜΕΤΡΟ բառից: Այս դրամը, որ իր չափսով և ձևով յիշեցնում է ΑΡΤΑΞΑΣΑΤ-ում գրօջմուած և վերևը նկարագրուած դրամը, յիշեցնում է, որ նրա հետ ժամանակակից է: Տարաբաղդութիւնն այն է որ Babelon-ի հրատարակած դրամի քանդակը հրաշալի կերպով պահպանուած է, այն ինչ Պատերսոնի դրամը խիստ մաշուած և փչացած է:

Առաջին երեսին նկարուած էր մի ամենի առիւծ, որի ձեւը դիրքը կարելի է քանդակագործութեան գլուխ-գործոց համարել: Զը նայած որ մեծ մասամբ մաշուած է, բայց դարձեալ հրաշալիք է ներկայացնում: Այս առիւծը ցոյց է տալիս Եփրատի հովտի հսկայական ոյժը և իշխանութիւնը:

Եթէ մենք քննենք դրամագէտների նկարագրած Կիլիկիան և Փոքր-Ասիայի այլևայլ ծովեզերքների երկրներին յատկացրուած առիւծի շքանշանով դրամները, համեմատութեան դրնենք այս դրամի հետ, մենք անմիջապէս կը գտնենք այն եզրակացութեան, որ այս դրամը չի կարելի Ք. ծ. յետոյ դասել, այլ նա եթէ ոչ հինգ, գոնէ երեք դարով վաղ է և իր զեղարուեստով յիշեցնում է դրամական գեղարուեստի ոսկէ դարը (V դար Ք. ծ. առաջ): Դրամի շրջանակն է մի երիզ, որի զարդերն այնքան փառաքել են: Երկրորդ երեսին նստած է քաղաքի պաշտպան զիցուհին՝ Անահիտը, պորտաքարի վրայ, աջ կողմը ΣΑΜΟΣΑΤ Շամոշատ և ձախ կողմ ΜΕΤΡΟ-ΠΟΛΕΩΣ անահիտի ձեռքին մի ձիթենու ճիւղ: Դիցուհու գլխին դրած է քաղաքի պարիսպների ժանիքներով մի թագ, որը նման է Սիրիայում գրօջմուած Սելևկեան քաղաքների պաշտպան զիցուհիների կրած խոյրին:

Այս պատկերի կողմը նման է Տիգրան-Մեծի սովորական դրամների վրայ գտնուած և ամբողջ եւրոպացի դրամագէտներից Անտիոքիայի անդրին համարուած պատկերին, սակայն այս պատկերի տակ պակասում է Որոնդ գետի մարմնացեալ պատկերը, որը գրօջմուած է Որոնդ գետի մէջ լողալիս զիցուհու ոտքերի տակ: Որոնդ գետի և մարմնացեալ Որոնդի բացակայութիւնը մեզ ենթադրել է տալիս, անդրին Անահիտին վերագրելու: Շամոշատին վերագրուած Զարեհի և Մորփիւիքի դը-

լաֆնիքը (տես Աղգ. Հանդէս զիրք XXIII երես 33 և 35, պատկեր 27 և 29), դրօշմուած են Անահիտի պատկերով, որը բոլոր դրամագէտներից միաձայն ընդունուած է և քաղաքի պաշտպան զիցունին է համարուած: Հետեաբար Շամուշատ մայրաքաղաքի ΜΕΤΡΟΠΟΛΕΩΝ-ΣΑΜΟΣΑΤΩΝ դրամի վրայ բացի Անահիտից չի կարելի մի այլ զիցունի ենթադրել:

Եթէ այս դրամի վրայ փորագրուած պատկերը Անահիտին է, Տիգրանի բոլոր դրամների վրայ արձանագրուած պատկերը չի կարելի Անտիոքիային վերագրել: Այս վերագրումը բացի այս յարաբերութիւնից ունի այլ պատճառներ:

Տիգրանը որպէս նուաճող Ասորիքի, հայկական աւանդական Անահիտ զիցունու անդրին չէր յետաձգել և նրան փոխարինել ասորական Անտիոքիայի պատկերով: Մանաւանդ որ Սելևկեան և Հռոմէական տիրապետութեան շրջանում Անտիոքիայի արձանը ամեն մի դրամի վրայ նկատելի է գրեթէ կիսամերկ, նրբին շղարշով պատած է կիսից վայր, շղարշի տակից նկատելի են ոչ միայն անդամներն ու կողոսկորները, այլ նոյնիսկ ազգրի սրունքի ոտքերի նրբին գծերը, այնինչ Տիգրանի բոլոր դրամների վրայ զիցունու պատկերը ամփոփուած է լայն ու թանձր հագուստով:

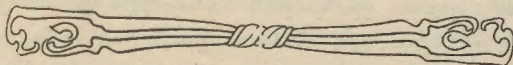
Նոյնիսկ Դելֆիանոն, Պտղէմաիդ, Տիգրանակերտ և ուրիշ քաղաքներում դրօշմուած դրամների վրայ ևս նոյն պատկերն է նկատուած, ինչ որ Անտիոքիա քաղաքի դրամների վրայ կան, այնինչ այդ բոլոր քաղաքներում պաշտուած և նրանց պաշտպան երբէք չէր համարուած Անտիոքիա զիցունին: Հետեաբար Շամուշատի սոյն դրամը մեզ աւելի քան համոզում է, որ Տիգրանի դրամներին նկատուած քաղաքների պաշտպանունի համարուած զիցունին բացի Անահիտից ոչ ոք չի կարող լինել:

Շամուշատը Եւրոպայի դրամագէտների կողմից արդէն վաղուց մտած էր դրամահատական քաղաքների շարքը, իսկ այն դրամների հետ, ոչ միայն Արտաշատն էլ մտնում է դրամահատական քաղաքների շարքը, այլ Արտաշատ ΑΡΤΑΣΙΑΤΩΝ արձանագրութեամբ դրամը հաստատում է: որ Արտաշատ այդ դրամի կտրուելուց, թէ առաջ և թէ յետոյ ունեցել է իր յատուկ փողերանոցը:

Արտաշատի դրամի վրայ գտնուած մենագիրը, ոչ միայն ΑΡΤΑΣΙΑΤ բառն է մեզ տալիս, այլ գալիս է ապացուցանելու մեզ այն ցուցումները, որոնք տպագրուեցան Ազգ. Հանդէսի XXI—XXIII գրքերում «Հայ թագաւորների և քաղաքների դրամները» վերնագրի տակ: Եթէ նորից զննէ ընթերցողը XXII գրքի, երես

205 մենագրի թիւ 16, 24, 25, 26, և 207 երեսի մենագրի թիւ 28, 29, 30, 32, 36, պիտի համոզուի, որ այդ մենագիրները չի կարող ուրիշ բառ արտայայտել բացի ΑΡΤΑΣΑΤ կամ ΑΡΤΑΞΑΤ անունը:

Թողնելով ապագային աւելի շօշափելի փաստեր լոյս աշխարհ սփռելու, մենք յոյս ունինք, որ դրամագիրտութեամբ հետաքրքրուող հայերը այս նիւթի մասին իրենց ունեցածները չեն զլանայ Ազգ. Հանդէսի խմբագրութեան հասցնելու, որպէս զի հնարաւորութիւն ունենանք լրացնել այս հետաքրքրական ուսումնասիրութիւնը, որը պիտի պարզէ Հայ-պատմութեան ամենամութ էջերը:

Ք Ա Ի Ո Ր

Գ. Ի փ է կ ե ա ն ի.

Քաւոր*), կնքահայր, խաչեղբայր. ահա այս երեք անուանումներով են յատկանշում մի իրաւական հիմնարկութիւն, որ այնքան կարևոր դեր է կատարում հայ ամուսնական ծէսերի և սովորութիւնների մէջ:

Ըստ ամուսնական եկեղեցական օրէնքի, քաւորի ներկայութիւնը բացարձակ անհրաժեշտ է պսակի արարողութեան ժամանակ: Նրա պաշտօնը կայանում է, ներկայումս՝ ամուսնացողների վրայ խաչ բռնելու մէջ: Այդ խաչը, սակայն, չէ կազմում նրա պաշտօնի մի էական մասը. քանի որ նա պարզապէս փոխարինում է սուրը և պատեանը, որոնք մի ժամանակ գործածուել են այդ միևնոյն նպատակով, և նոյն իսկ մի քանի տասնեակ տարիներ առաջ եղել են միակ սիմվոլը նրա պաշտօնին, զանազան կենդրոններում **):

Քննելով զուտ կրօնական տեսակէտից մենք ոչինչ չենք ունենալ աւելացնելու այդ անձնաւորութեան և նրա կատարած դերի մասին, քանի որ նա պարզապէս և միայն ներկայանում է եկեղեցական ծէսերի մէջ իբրեւ պաշտօնական վկայ, առանց որի ներկայութեան անկարելի է կատարել պսակը:

Այս դերը ինքնըստինքեան թէև կարևոր, բայց և այնպէս շատ դժգոյն է, եթէ երբէք սովորութիւնները չըզանցոյց տալու մեզ, թէ որքան էական, որքան այլազան նշանակութիւն ունի քաւորը, ոչ միայն իբրեւ արարողութիւնների ժամանակ անհրաժեշտ մի անձնաւորութիւն, այլ հայ ամուսնացեալների ազգայ կեանքին մէջ, և նրանց երեխաների նկատմամբ: Այդ սովորութիւնները հանդէս են բերում Քաւորին, մի այնպիսի խորհրդաւոր, միսթիկ գոյնով, որ նա ներկայանում է ոչ միայն ամուսնացեալ զոյգերի համար, այլ ընդհանուր կերպով հայ ընտանի-

*) Այս յօդուածը մի հատուած է այն ընդարձակ հետազոտութեան, որ կազմել է պ. յօգուածագրի դիսսերտացիան և որը կարդաց Աղգազրական ընկերութեան հրապարակային նիստում: ԽՄԲ.

**) Կարգաւ Անահիտի 1911—12 համարների մէջ Ակնայ ամուսնութիւնը:

քի համար մի տեսակ կրօնական պաշտպան: Մենք տեսնում ենք որ այդ սովորութիւնները վերագրում են նրան մի արտասովոր անտեսանելի ոյժ, շնորհիւ որի նա կարողանում է բոլոր աներեւոյթ չարիքների դէմ պաշտպանել նորակազմ ընտանիքը: ապահովել նրա գոյութիւնը, բարգաւաճումը:

Քննենք այժմ, և վերլուծենք այն բոլոր առանձնայատկութիւնները, որոնք յատկանշում են Քաւորին, և այդ քննութիւնն այնքան յստակ կերպով կը պարզի մեզ նրա էութիւնը, որ հասկանալի և տրամաբանական ձևով մենք կարող կը լինենք հասնել որոշ եզրակացութեան:

1. Քաւորը սովորաբար շարունակական է մի ընտանիքի մէջ. մենք չենք ուզում գործածել ժառանգական բացատրութիւնը. որ շատ աւելի լայն է քան ինչ որ ներկայիս ներկայացնում է քաւորի մշտականութիւնը: Մենք՝ գիւղերում կարող ենք հանդիպել այն տեսակ ընտանիքների, որոնք շարունակաբար հայթհայթիւ են քաւորներ՝ որոշ գերդաստանի: Նոյն իսկ կան վայրեր՝ որտեղ մատնացոյց են անում երկու հարիւր տարուայ քաւորական յաջորդութիւն: Այս հանգամանքը շատ նշանակելի է, երբ աչքի առաջ ունենանք այն պարագան, որ կրօնական զանազան պաշտօններ եղել են ժառանգական: Եւ այդ ոչ միայն կարելի է ասել կրօնական պաշտօնների, այլ նաև արհեստների համար: Մեր նպատակը չէ բացատրել այստեղ այդ երևոյթի պատճառները, միայն մենք բաւականանում ենք ընդգծելով այն յաջորդականութեան սովորութիւնը, որ դեռ պահպանւում է հայ գիւղերում: Քաղաքներում, և մասնաւորաբար մեծ կենդրոններում այդ սովորութիւնը մոռացումի մատնուած է արդէն, բայց նոյն իսկ այնտեղ, երբ մի ընտանիք ցանկանում է կնքել իր նորածին երեխան, նա պարտաւոր է նախ դիմել պսակի կնքահօր, և նրա մերժելուց յետոյ միայն ընտրել մի նոր կնքահայր:

2. Նա մասնակցում է իօսք կապին, նշանադրէքին և ամուսնութիւնից առաջ և հարսանիքի նախորդող բոլոր հանդէսներին. նա միշտ առաջին և ամենայարգուած անձնաւորութիւնն է, բոլոր ծիսակատարութիւնների ժամանակ: Նա է ստանում առաջին հրաւերը, և ոչ թէ որևէ պարզ հրաւիրակի կողմից, այլ ուղղակի փեսայի հայրն է գնում անձամբ և նուէրներով յայտարարելու հարսանիքի օրը և խնդրելու որ շնորհ բերի:

Նա է որ գլխաւոր դերը կատարում է փեսային ածելելու կամ բաղնիք տանելու ժամանակ. և յաճախ ածելելու գործողութիւնը սկսում են քաւորից:

3. Եկեղեցում պսակի ժամանակ Քաւորը կապում է սուրը.

և նախ քան խաչի գործածութիւնը, նա այդ սուրը և պատեանը խաչաձև բռնում է ամուսնացողների գլխին վերև: Այդ սուրը, որի հովանաւորութեան տակ կատարւում է պսակի արարողութիւնը, մի կախարդական ոյժ ունի քաւորի ձեռքում: Նա ծառայում է չէզոքացնելու կամ վանելու բոլոր չար ոգիներին:

Իւրանքանչիւր անգամ որ փեսայ և հարսը անցնելու են որևէ շէմքի վրայից, Քաւորը պէտք է կանխաւ միտ իր սուրը դռան, և այդպիսով հալածէ բոլոր չար ոգիներն, որոնք կարող են ֆլասել նորապսակներին:

Իրը քահանան վեր է առնում նարօտը պսակից մէկ երկու օր յետոյ, քաւորն էլի պարտաւոր է իր սուրով հովանաւորել այդ արարողութիւնը:

Այստեղ անցողաբար արժէ շեշտել այն կէտը, թէ ինչպիսի մեծ նշանակութիւն են ստանում չար ոգիներն ամուսնութեան ժամանակ: Այդ հասկանալու համար էական է յիշել թէ որպիսի կարեւորութիւն ունի ամուսնութիւնը, ոչ միայն մի նոր ընտանիքի կազմուելու տեսակէտից, որ ընկերական մեծ նշանակութիւն ունի, այլ կրօնական տեսակէտից: Օճախի պաշտամունքը բացատրում է յստակ կերպով թէ ինչո՞ւ մասնաւորաբար պէտք է պաշտպանել նորապսակներին, չար ոգիների դէմ: Նրանց ամուսնութեան դատապարտուելը մի ամբողջ օճախի ոչնչացում կը նշանակէ, և ոչ միայն նրանք կը զրկուեն ապագայում, վայելելու իրանց յաջորդների կողմից իրանց հոգու համար էական պաշտամունքը, այլ նրանց նախահայրերը կը զրկուեն այն բոլոր պաշտամունքներից, որոնք պէտք է մատուցուեն նրանց հոգիների համար: Ամուսնութիւնը յաւերժացնում է ոչ միայն կենդանիներին, այլև մեռեալների, և այդ ախտը հետաքրքրում է ոչ թէ միայն նրանց, որոնք անմիջապէս շահագրգրուած են, այլև այդ գերդաստանի անցեալ ու ապագայ սերունդներին, և նոյնիսկ որոշ համայնքի բոլոր անդամներին: Ընդգծելով այս պարագան՝ մենք վեր հանած կըլինենք թէ իսկապէս որքան մեծ է Քաւորի դերը, և նրա նշանակութիւնը:

Այս մի քանի սովորութիւնները, կարծում ենք, յստակօրէն պարզում են այն միսթիկ և կախարդական նշանակութիւնը, որ տրուած է Քաւորին, վեր են հանում նրա կրօնական բնոյթը, և շեշտում են այն պարագան, որ հիթանոսական հաւատալիքների հետ մեծ կապ ունի նրա կատարած դերը:

Բայց այստեղ չէ վերջանում նրա դերը: Ընդհակառակը Քաւորը շատ աւելի սերտ, շատ աւելի էնտիմ կերպով կապուած է նորապսակների հետ: Նրա յարաբերութիւնները գնում են շատ հեռուններ: Եւ այդ յարաբերութիւնները գալիս են աւելի ուժեղ

կերպով շեշտելու վերագրեալ առանձնայատկութիւնները: Մենք այժմ կսկսենք թուել տարբեր սովորութիւններ, որոնք նոյնպէս կապուած են Քաւորի անհատականութեան հետ:

4. Երբ հարսը հագուեցնում են, Քաւորը հրաւիրում է կապելու նրա գօտին: Նա նախ քան կապելը երեք անգամ հարսի գլխի վերեւից վայր է գցում այդ գօտին, և անում է իր մաղթանքը. «Աստուած քեզ մի ղօշ տայ»: Սվաղում այդ պաշտօնը կատարում է փեսի փոքր եղբայրը և երեք անգամ կրկնում է «Եօթն ինձ նման, մին քեզ նման»*) . սակայն նոյնիսկ այնտեղ մի ժամանակ քաւորն է եղեր կատարելիս այդ գօտեկապութեան արարողութիւնը:

Մենք անցողաբար յիշեցնում ենք այստեղ թէ կանացի գօտին համարուել է նրա սեռական սիմպօլը: Պէտք չէ մոռանանք այս պարագան, որովհետեւ նա մեզ կը ծառայի լուսաբանելու այս և նման յետագայ սովորութիւններ:

5. Որոշ տեղեր (օրինակ Վարանդա և Կէօքչայ) նա մասնաւորաբար հսկում է կամ միջոցներ է հայթհայթում կուսութեան ապացուցման համար: Վարանդայում նա սպասում է տանիքի վերև որպէսզի իրան բերեն արիւնաներկ թաշկինակը: Իսկ Կէօքչայում ինքն է նուիրում մի մետաքս թաշկինակ, որը գործածւում է մասնաւորաբար նորապսակների անկողնի մէջ, կրելու համար կուսութեան հետքերը և ցուցադրելու համար շահագրգռող կողմերի առաջ:

6. Արարատեան դաշտի գիւղերում, երբ նորապսակ կինը զաւակ չէ ունենում, քաւորը տանում է նրան ս. Գրիգորի աղբիւրի մօտ (Արարատի վրայ) և քանդում է նրա գօտին արտասանելով որոշ ֆօրմուլաներ:

7. Երբ Սանամայրը բռնուում է երկունքի ցաւերից և ուշաթափուում, իսկոյն կանչուում է Քաւորը, որ ապտակում է նրան որպէսզի չար ոգիներին փախցնի: Նոյնպէս երբ շատ տաժանելի են լինում տղաբերքի ցաւերը, Քաւորի գլխարկը դնում են հիւանդի գլխին, որպէսզի երեխան հեշտ ծնուի:

8. Շատ տեղեր հարսը, ամուսնութեան գիշերը, պէտք է գընայ և անձամբ հանուեցնի քաւորին նախ քան նրա անկողին մտնելը:

9. Երբ նորածին երեխայի բերանը ջրոտում է, կանչում են

*) Հետաքրքիր է բաղդատել այդ մաղթանքը ժողովրդական երգի հետ «Եար ունիմ, եար ունիմ, եարս եօթն սղբէր ունի», ինչպէս նաև զանազան հեքիաթների հետ:

քաւորին որ իր բթամատը սեղմէ նրա շրթների վրայ և դադարեցնէ շողիկները:

10. Երեխայի կնունքից յետոյ, մայրը՝ քաւորի ձեռքերից ստանում է նրան. նախ համրուելով կնքահօր ոտներն ու ձեռքերը:

11. Մասնաւորաբար շահեկան են այս բոլորից յետոյ այն յարաբերութիւններն, որ կան Սանամօր և Քաւորի մէջ: Սանամայրը ամբողջ կեանքի ընթացքում չպէտք է խօսի Քաւորի հետ և որոշ վայրերում չպէտք է անցնի նրա դռան առաջով: Իսկ եկեղեցին իր կողմից բացարձակ արգելում է որևէ ամուսնութիւն, քաւորի և սանամօր միջև ստեղծելով մի ազգակցութիւն, որը հաւասար է առաջին կամ երկրորդ աստիճանի ազգակցութեան:

Այս վերջին սովորութիւնը արժանի է որոշ ուշադրութեան: Նրանց յարաբերութիւնների մէջ կայ յարգանքից աւել մի բան: Սովորոյթը բաժանում է նրանց ամենախիստ կերպով: Մէկի հետ մօռնջ պահելու և երեսը ծոծկելու երևոյթներն, որոշ գիտնականների կողմից բացատրուում են իբրև անցեալում գոյութիւն ունեցած սեռական յարաբերութիւնների հետքեր: Այդ բացատրութիւնը եթէ տրուի առանց ընդհանրացումի, և հաշուի առնուի թէ կարող են որոշ դէպքերում նրանք բացատրուել և այլ ձևով, կարելի է համաձայնուել այդ գիտնականների հետ: Ներկայ գէպքում, որտեղ մասնաւորաբար շեշտուում է այն՝ որ յարգանքը միայն չէր կարող ստեղծել այսպիսի մի խոտապահանջ վերաբերում Քաւորի և Սանամօր մէջ, մենք կարող ենք ընդունել ամօթի և մանաւանդ սեռական ամօթի բացատրութիւնը ներկայ սովորութեան իբրև սկզբնական հիմք: —

Մենք տեսնում ենք որ այս բոլոր սովորութիւնների մէջ մասնաւորաբար շեշտուած է Քաւորի կրօնա-կախարդական բնոյթը, ինչպէս նաև (սկսած Դ. սովորութիւնից) որոշ սեռական կապեր Սանամօր և Քաւորի մէջ, որ կարելի է բացատրել իբրև մնացորդներ անցեալի աւելի սերտ առնչութիւնների:

Այստեղ մեզ ներկայանում են մի շարք հարցեր: — Մենք պարտաւոր ենք նախ լուսաբանել, թէ կարո՞ղ էին սեռական յարաբերութիւնները և կրօնական գաղափարները հաշտուել իրար հետ, հայկական անցեալ իրականութեան մէջ: Յետոյ մենք պարտաւոր ենք լուսաբանել կարելի եղած չափով, թէ ինչպէս էր անցեալում ամուսնութիւնը ըմբռնուում և որոնք էին այն արարողութիւններն, այն ձևակերպութիւններն, որոնցմով ամուսնութիւնն էր կնքուում: Այս հարցերի լուսաբանութիւնը կարող է սքանչելի կերպով ծառայել մեզ իբրև ուղղեցոյց մեր հզրակա-

ցութիւնների համար: Եթէ երբէք այս հարցերի լուծումը համապատասխան լինի մեր դիտել տուած գլխաւոր սովորութիւնների ոգիին, մենք այդ դէպքում կարող կը լինենք բացատրել Քաւորի իսկական դերը, և լոյս սփռել նրա անհատականութեան վերայ:—

Քննենք վերոգրեալ հարցերը:—

Յայտնի է բոլոր նրանց, որոնք հետաքրքրուել են նախնական կրօնքներով՝ թէ ինչ մեծ դեր են կատարում այդ կրօնքների մէջ սեռական հարցերը: Նախնական մտքի համար, ծնունդը ներկայացել է իբրեւ մի այնպիսի հրաշալի, անբացատրելի երևոյթ, որի առաջ անկարելի էր որ չը խոնարհուէր մանուկ մարդկութիւնը և այդ անբացատրելին չաստուածացնէր նրա արտաքին արտայայտութիւնների միջոցով: Մենք ակնարկում ենք Ֆալիւսի պաշտամունքին, որ իր գոյութիւնը պահել էր նոյնիսկ Հռովմի քաղաքակրթեալ շրջանում:

Որոշ ուսումնասիրութիւններ կատարուել են այդ ուղղութիւնով հայ կրօնների համար, և յարգելի պ. Ե. Լալայեանցը, մի անտիպ աշխատութեան մէջ հասնում է այն եզրակացութեան, թէ հայերի մէջ Ֆալիւսի պաշտամունքը գոյութիւն ունեցել է նոյնպէս:

Հայ պատմագրերի մէջ կան որոշ ակնարկութիւններ հեթանոսական կրօնի մասին, մենք վերցնում ենք ամենայատկանշականը Փաւստոս Բիւզանդից. «Եւ գոյիցն հնութեան պաշտամունս ի նմանութիւն պոռնկութեան գործոյն ընդ խաւար կատարէին».—այստեղ հայ պատմագիրն, որ մասնաւորապէս ուշադրութիւն է դարձրած բարքերին և սովորութիւններին, յիշում է մի պաշտամունք որ գիշեր ժամանակ մութի մէջ կատարուելիս է եղել. «ի նմանութիւն պոռնկութեան»:

Պարոն Մեղաւորեան, հայ ամուսնութեան նուիրած իր ակարտական աշխատութեան մէջ (էջ 48) խօսում է Գերմանացի մի ճանապարհորդի յիշած կրօնքի մասին, որն յիշեալ օտարականը գտել է Քուրդիստանի լեռներում. այդ կրօնքը, որը նա անուանում է «Լոյսերի հանգուցման կրօնք», շատ նման է Փաւստոսի ակնարկածին: Ներկայումս էլ զանազան լեռնաբնակ ցեղեր Քիւրդիստանում (Դերսիմի շրջանում), ինչպէս նաև «Գզըլ-Բաշ» կոչուած աղանդաւորները, կատարում են այդ խոնակեցական պաշտամունքը: Այդ քուրտ ցեղերի մէջ այդ պաշտամունքն ունի նաև մի տարբեր ձև, մի վարեանդ, որի համաձայն արարողութիւնը սկսում է առնանդամի առաջ երկրպագելով և համբուրելով: Այդ ցեղերի մէջ կան այնպիսիներ, որոնք պահած են զեռ իրանց նախկին հայութեան յիշատակը, և ոմանք

պատիւ են համարում յայտարարելու, որ իրանք սերած են Մամիկոնեան նախարարութիւնից:

Բայց թողնենք այս բոլորը, և վերցնենք մի այլ պատմական փաստ: Ստրարօնը յիշատակում է իր ծանօթ աշխարհագրութեան մէջ, հայկական սովորութիւններ, կապուած Անահիտի պաշտամունքին հետ:—Ըստ այդ հեղինակին՝ հայերի մէջ գոյութիւն է ունեցել կրօնական պոռնկութիւնը (հէթէրիզմ) և պատմագիրը տալիս է մեզ մանրամասնութիւններ՝ թէ ինչպէս հայ աղջիկներ, նոյնիսկ ագնուական գերդաստանից, նուիրում էին իրենց կուսութիւնը Անահիտին և նրա տաճարների մէջ ընդունում էին այցելուներ, և թէ ինչպէս նրանք կարողանում էին յետոյ հեշտիւ ամուսնանալ և նրանց անցեալ ապրելակերպը ոչինչով չէր պակասացնում նրանց յարգը:

Զանազան անձեր մերժում են Ստրարօնի յիշած սովորութիւնները և կասկածի տակ դնում նրա ասածների ճշմարտութիւնը, հիմնուելով այն փաստի վերայ, որ Անահիտը՝ մաքրութեան ու սրբութեան այդ ոսկիամայրը, չէր կարող սուարկայ դառնալ պաշտամունքի մի այդպիսի անբարոյական և անմաքուր ձևի:

Այստեղ մեր նպատակը չէ բանավէճի մտնել, բայց անցողաբար մենք կասենք, թէ այդ ժխտումի հիմքը չափազանց անարժէք է և ոչ միայն Ստրարօնի ասածի հակառակը չէ ապացուցանում, այլ ցոյց է տալիս թէ ինչքան հեշտ կարելի է սխալուել, երբ մարդ մօտենում է անցեալ սովորութիւնների և կարգերի, բարոյականի ժամանակակից ըմբռնումով և ոգով: Կրօնական հէթէրիզմի գոյութեան հակասակորդները մոռանում են, որ կրօնական ոգով կատարուած մի նուիրաբերում, ոչ մի ամբարոյականութիւն չէր կարող պարունակել իր մէջ, նոյնիսկ արտայայտուած սեռական ձևով: Այդ պարոնների փաստերից մէկն էլ այն մեծ նշանակութիւնն է, որ սովորաբար հայերս տուել ենք և տալիս ենք կուսութեան: Այս վերջի պարագան ևս չէ կարող հաստատել որ կրօնական հէթէրիզմ չէր կարող գոյութիւն ունենալ հայերի մէջ. ընդհակառակը այդ ցոյց է տալիս թէ որքան թանգազին էր համարուում նուիրել կուսութիւնը, որ այնքան մեծ արժէք ունէր: Եթէ կուսութիւնը այդքան խիստ կերպով պահանջուել է հին ժամանակներում և պահանջուում է այժմ, դրա պատճառը պիտի փնտռել բոլորովին տարբեր մտայնութեան մէջ և որին մենք կանդորագաւորենք:

Այս առթիւ մի փոքրիկ ժամանակակից օրինակ ցոյց կը տայ թէ՛ ինչպէս կարելի է խստապահանջ լինել կուսութեան տեսակէտից, բայց և այնպէս յարգել՝ որոշ դէպքերում, ոչ կոյսերին:

Սուլթանը յաճախ իր հարէմներէց մէկին նուիրում է իր դնահատած մէկ փաշային: Այդ փաշան, կըսպաննէր այն աղջկան, որ ոչ կոյս վիճակի մէջ ներկայացուէր իրան, նոյնիսկ իբրեւ հարճ, այնինչ՝ Սուլթանի նուիրած կինը, նրա հարէմի մէջ բռնում է պատուոյ տեղը, իբրեւ գերագնուացած սուլթանական խալիֆայական հպումով:

Իսկ երբ աստուածային զոհաբերումով նուիրագործուած ներկայանում էին Անահիտի նուիրուած աղջիկները, միթէ կարող էր հարց լինել նրանց արարքի անբարոյականութեան կամ նրանց արժէքի նուաղացման մասին:

Մենք կարող ենք յիշել այստեղ պարոն Սամուէլեանի արժէքաւոր աշխատութիւնները (հրատարակած Ազգ. Հանդէսի մէջ) որոնցից մէկում պարոնը ընդունում է Ստրաբոնի յիշատակութիւնը և հաստատում այն փաստով՝ որ ճիշտ այդ ակնարկուած մեհեանի վայրում քրիստոնէութիւնը հիմնել է մի վանք, որի մուտքը եղել է արգելուած կանանց համար: (Կարդալ նաև (Յովհաննէս Մամիկոնեան պատմագրի մէջ):

Այս բոլորի հետ յիշենք Փաւստոսի մի այլ գլուխ. Ե. գիրք, գլ. Ա. Մենք արտառապում ենք այդ գլխից մի հատուած, որ առնչութիւն ունի կուսանոցների հետ. «Քանզի յիւրում կենդանութեան Երանելոյն Ներսիսի էր շինեալ, շինեաց զայս կուսատանս յամենայն գաւառս, զի որ միանգամ կուսանք և հաւատացեալք իցեն՝ անդր ժողովեացին ի պահս և յաղօթս, և կերակրել յաշխարհէ և յերաքանչիւր ընտանեաց: Չայն աւերել հրամայէր Պապ Թագաւորն եւ զկուսանսն հաւատցեալս տայր հրաման ի խառնակութիւն պղծութեան»:

Այստեղ մեզ համար հետաքրքիրն այն է՝ որ այդ կուսանոցների մէջ գտնուած աղջիկները, հէնց որ փակուում են կուսանոցները, իրանք իրանց տալիս են «ի խառնակութիւն պղծութեան»։ Բայց թէ ինչո՞ւ. ահա այդտեղ մենք թոյլ ենք տալիս չը համաձայնելու Փաւստոսի հետ, որ նոյնիսկ ծիծաղելի լինել աչք առնելով, գալիս է Պապի դէմ եղած արտառոց ամբաստանութիւնների վերայ մի հատ ևս բարգելու: Որ Պապը դէմ եղած լինէր կուսանոցների, այդ հասկանալի է, բայց թէ մասնաւոր հրաման տար որ նրանց մէջ գտնուող կոյսերը պոռնկութիւն անէին, այդ արդէն աներեակայելի է մի թագաւորի կողմից: Ոչ մի պատճառ չկար, որ նա այդքան մասնաւորաբար շահագրգռուած լինէր այդ կոյսերի վարելիք ապագայ կեանքովը, երբ նա շատ աւելի կարեւոր զբաղմունքներ ունէր: Այդ հատուածը մենք կարող ենք երկու ձևով բացատրել. նախ կարող ենք ենթադրել որ այդ

կուսանոցները մի տեսակ ապաշխարանքի տուններ էին, որտեղ բերուում էին հեթանոսական «մեղանշունները» մէջ գտնուած աղջիկներ:

Երկրորդ և աւելի հաւանօրէն, այդ կոյսերը հէնց որ ստանում էին ազատութիւն, վերընդգրկում էին իրանց նախկին հեթանոսական սովորութիւնները, որոնք՝ զարմանալի չէ որ քրիստոնեայ պատմագրին թուէին «խառնակութիւն պղծութեան»:

Հետեւաբար Փաւստոսի հատուածներից, ինչպէս նաև Ստրաբօնի վերագրեալ այն յիշատակութիւնից, մենք կարող ենք ազատօրէն եզրակացնել, որ սեռական ծէսերը՝ հայ կրօնական ըմբռնումների մէջ՝ գոյութիւն են ունեցել անցեալում: Եթէ մենք ուսումնասիրենք զանազան հայկական սովորութիւնները, դեռ կենդանի պահուած գիւղերում, զանազան սուրբերի ու խտապնացութիւններն, ևայլն, մենք կարող ենք այդ սովորութիւնների և նրանց հետ կապուած նախապաշարումների մէջ գտնել ուրիշ բացայայտ փաստեր՝ այս մեր վերջին եզրակացութիւնը ապացուցանող: Բայց առ այժմ մենք բաւականանում ենք այսքանով, քանի որ մեր գլխաւոր նպատակն է ի յայտ բերել այն՝ որ կրօնական ըմբռնումները և սեռական ծէսերն ու յարաբերութիւններն եղել են հաշտ իրար հետ մեր անցեալ կեանքում:

Այս կէտը պարզելուց յետոյ, անցնենք երկրորդ հարցին:— Ի՞նչ է եղել անցեալում հայոց մէջ ամուսնութեան ըմբռնումը, և ի՞նչ ծէսերով է արտայայտուել:

Մենք պարտաւորուած ենք այս հարցի մասին ևս շատ ամփոփ և սեղմ կերպով խօսել և բաւականա՛սլ միայն գլխաւոր կէտերը շօշափելով, քանի որ մեր բուն նիւթից դուրս է ուսումնասիրել, իր բոլոր մանրամասնութիւնների մէջ, հայկական ամուսնութիւնը, նրա իրաւական հիմքերը և նրա նախնական նկարագիրը: Մենք կականարկենք նրան այն չափով, որչափով էական է մեր նիւթի պարզաբանութեան համար:

Բաւական է ծանօթանալ հայկական այժմեան սովորութիւնների հետ, համոզուելու համար, որ հայ ամուսնութիւնն անցել է այն բոլոր ֆազերից, կրել է այն բոլոր դրօշմները, որոնք յատուկ են կիսաքաղաքակիրթ ընկերութիւնների: Այն բոլոր վերջամասցութիւնների մէջ, որոնք մենք գտնում ենք ազգազրական տուեալների մէջ՝ պահուած յետամնաց կամ հեռաւոր գիւղերի թանգազին անկիւններում, կան գլխաւորաբար մի քանի սովորութիւններ, որոնք ամենայնպէս կերպով պահպանել են թէ անցեալի ոգին և թէ անցեալ բարքերի և հաւատալիքների դրօշմը: Հէնց այն հանգամանքը, որ այդ սովորութիւնները այնքան կենդանի և

ամբողջ պահպանուել են, իրաւունք է տալիս մեզ ենթադրելու, թէ նրանք բաղդատարաբար մերձաւոր անցեալի յիշատակներ են, դեռ չտժգունած ժամանակի փոշիների ներքե:—Այդ սովորութիւններն են, այն բոլոր ծիսակատարութիւններն ու ձեականութիւններն, որոնք կատարուում են օճախի շուրջ, ինչպէս նաև նրանք՝ որոնք կապ ունին խօսք-կապի, նշանդրէքի և խնամիական կապերի հաստատման տարրեր ընդէնեցում:

Այդ բոլոր սովորութիւնների մէջ երկու գլխաւոր տարր կայ. մին կրօնական՝ միւսը աշխարհային. մին միսթիկ, միւսը զրական:

Եթէ մեր նպատակը լինէր ուսումնասիրել առանձնապէս ամուսնութիւնը, կարող էինք ցոյց տալ թէ այդ երկուքը որքան սերտ կերպով կապուած են եղել սկզբում իրար հետ, միսթիքականը կազմել է միայն զրականի մի մասը, նրա իրագործման եղանակը: Բայց այդ առայժմ թողնում ենք, և արձանագրում ենք միայն ներկայ սովորութիւնների մեզ տուած փաստը:

Դրականը, աշխարհային տարրը, կաղմում են այն բոլոր ձեականութիւններն, որոնք կապուած են գլխազնի հարցի վճռումին և երկու ընտանիքների մէջ ստեղծուող պայմանագրութեան հետ:

Մենք տեսնում ենք որ նշանդրէքի, խօսքկապի գործողութիւնները ներկայանում են առ ու ծախի պայմանագրութեան (contrat) ձևով: Մենք տեսնում ենք այդ սովորութիւնների մէջ այն բոլոր մտահոգութիւններն ու պայմանները, փոխադարձ պարտականութիւններն ու իրաւունքներն, որոնք առանձնայատուկ են երկկողմանի պայմանագրութիւններին. (contrat, synallagmatique): Մենք գտնում ենք նաև որ այդ պայմանագրութիւնը կրում է ինչ որ խորհրդանշական (sacramental) և հանդիսաւոր (solennel) բնոյթ. դրա համար գործածուում են որոշ խօսքեր, որոշ ժէսթեր, շարժումներ, որոշ անձնաւորութիւնների ներկայութեան պահանջքն է զգացւում ևայլն: Այս բոլորը կատարուելուց, վերջանալուց յետոյ, պայմանագրութեան կնքումից յետոյ, նրա ըստեղծած պարտականութիւնների հիմնական իրագործման ընդէին՝ երեան է գալիս՝ ամենաշեշտուած կերպով, երկրորդ տարրը, կրօնականը: Հարսանիքի և վաճառուած էակի յանձնումին առթիւ, վերջ են գտնում նիւթականի մտահոգութիւնները, նրանք ստանում են երկրորդական բնոյթ, և առաջի տեղն են բռնում այլևս բարոյական, կրօնական և ընկերական մտահոգութիւնները: Ահա այդ ընդէին եկեղեցին՝ իբրև կրօնական հիմնարկութիւն՝ իր հովանաւորութեան քաղն է առնում ամբողջ հարցը:

Մենք գտնում ենք սակայն, որ հայ քրիստոնէական եկեղեցին, շատ մեծ ազդեցութիւն է կրել իրան նախորդող հասա-

րակակարգերից և ըմբռնումներից: Նրա ծիսակատարութիւնները կրում են նիւթական, աշխարհային մտահոգութիւնների կնիքը. և առաջին քրիստոնէական ժողովներում (տես Աշտիշատի ժողովների կանոնները) ամուսնական հարցերում իրար չխաբելու, իրարու չը կեղծելու կանոնն է դրւում: Նոր եկեղեցին զանազան սանկցիաներ է ստեղծում ստիպելու համար իր դրած կանոնի կիրառումը, սանկցիաներ՝ որոնք ինք ընդօրինակում է պարզապէս անցեալից: Այդ նոր հիմնարկութիւնը՝ պսակի համար ոչ միայն օգտուում է պայմանադրական որոշ ձևերից, որոշ խորհրդանշական ֆորմուլաներից, այլ հէնց ամուսնութեան բուն նպատակը պահպանում է այնպէս, ինչպէս գոյութիւն ունէր իրանից առաջ:

Այդ նպատակը՝ որդեծնութիւնն է. — Առանց դրա պահանջած արարքների գործադրութեան, ամուսնութիւնը համարուում է ըստ էութեան չեղեալ: Իսկ որևէ պատճառով այդ նպատակի ոչ իրականացումը, դարձնում է ամուսնութիւնը լուծելի:

Այնպէս որ կարելի է ասել թէ քրիստոնէական եկեղեցին բացի իր հովանաւորութեան տակ առնելուց, սկզբում ոչինչ նոր բան չի աւելացնում ամուսնութեան: Նա բաւականանում է սրբազործելով միայն կատարուած ակտը, տալով նրան իր օրհնութիւնը, քահանայի՝ այսինքն իր պաշտօնէի միջոցով:

Իսկ ռոն է հայ ամուսնութեան մէջ հինը, նախաքրիստոնէական տարրը:

Մի ահնարկ գիւղերում պահպանուած սովորութիւնների վերայ և մենք իսկույն կը տեսնենք այդ հինն իր ամբողջութեամբ և կարող ենք հեշտութեամբ վերականգնել իր գլխաւոր գծերին մէջ այդ թանգագին հնութիւնը: —

Սկսած «Տաշտադրօնքի» օրից, այն բոլոր սովորութիւնները՝ որոնք գոյութիւն ունին, կազմում են հեթանոսական ամուսնութեան միսթիք տարրերը:

Եղան մորթելը, մեռեալների գերեզմանների օրհնութիւնը, այդ ամուսնութեան տարում մեռեալներ ունեցող աղգականների կամ հարեանների տուն այցելութիւնը, բաղնիսը, ածիլութիւնը, հալաւօրհնէքը, հարսնառի գնացքը, հարսին զուգումը, հինայով զարդարումը, նրա գօտին կապելը, փեսին և հարսին նուիրուած երգերը, փեսուն և իր զոքանչին մէջ տեղի ունեցած ձևականութիւնները, (ծիծը համբուրել և այլն), բացի աղջկան հրապարակային յանձնումի տեսարանից, որ լրացումն է պայմանագրութեան գործադրման, մնացեալ բոլորը զուտ միսթիքական կրօնական ըմբռնման հետեանքներ են, և կրում

են կրօնական բնոյթ: Իսկ բուն արարողութիւնը սկսում է մեկնումի հետ: Հայրենական տան օճախի համբուրումը նորամուսնացեալների կողմից, նրանց մեկնումը աղջկան տանից, նրանց այցելութիւնը «գիւղի օճախին» նրանց ընդունելութիւնը փեսու մօր կողմից, շէմքի առաջ կատարուած ողջակէզը, հարսի և փեսի գլխին պտուղներ շաղ տալը, տան մեծի կողմից նորապսակների օրհնութիւնը, հայրական տան օճախի նորից համբուրումը, ահա պսակը այնպէս՝ ինչպէս կատարում էին հեթանոսական հայերը քրիստոնէութիւնից շատ առաջ և հին ժամանակներում գուցէ մինչև Արտաշէսի օրերը, երբ պտուղների տեղ «Տեղ տեղայր ոսկի ի փեսայութեան Արտաշէսի...»

Այս բոլոր արարողութիւնները կապւում են օճախի պաշտամունքի հետ. (culte de foyer): Այդ պաշտամունքի հայերի մէջ գոյութիւնը հաստատող փաստեր այնքան առատ են, որ չէ կարելի կասկածել այդ մասին. միայն թէ մեր նիւթից դուրս է մտնել այդ մանրամասնութիւնների մէջ:

Մենք դիտել կը տանք միայն, որ քրիստոնէական պսակը, եկեղեցի գնալը, մեր յիշած սովորութիւնների մէջ մանում են միջանկեալ ձևով. և նոյն իսկ եկեղեցուց յետոյ, նորապսակները վերադառնում են աղջկայ տունը, շարունակելու համար կարծես ընդմիջուած բուն արարողութիւնները:

Այդ բոլոր արարողութիւնների մէջ մենք տեսնում ենք միայն մի պայմանագրական մտահոգութիւն—աղջկայ՝ այսինքն վաճառուած ապրանքի յանձնումը, և նրա հրապարակաւ իր նոր տէրերու մօտ առաջնորդուելը. իսկ ֆնացեալներն ամբողջովին կը բռնւն են կրօնական մտահոգութիւնների դրօշմ. յարգանք աղջկայ հօր օճախին. յարգանք փեսու ընտանեկան օճախին. զանազան ձևականութիւններ չար ոգիների դէմ. միջոցներ հաշտեցնելու՝ նոր օտարականի հետ՝ ընտանեկան օճախը, որ ծառայում է նախնիքների հոգու համար իբրև խորան:

Գուցէ ժամանակի ընթացքում կորած լինեն որոշ մանրամասնութիւններ, բայց գլխաւոր գծերը և էական ծէսերը սրանք են, պահպանուած ամբողջովին մեր սովորութիւնների մէջ:

Մինչև օրս էլ գոյութիւն ունեցող «օճախի ամուսնութիւնը» կարող է մեր ասածների համար իբրև վճռական փաստ ծառայել: Այդ ամուսնութիւնը կատարուում է գլխաւորաբար հինգ պարագաներում: Ա) Երբ գիւղում եկեղեցի չկայ. Բ) Երբ եկեղեցում թաղում կայ. Գ) Երբ ամուսնացողը մի այլի կին է. Դ) Երբ եկեղեցին մերժում է պսակել չհասութեան պատճառաւ. Ե) Երբ ամուսնացող աղջիկը մաքուր անցեալի տէր չէ, կամ չէ կարողա-

ցել պահպանել իր կուսութիւնը: Ժողովուրդը, որոշ գիւղերում նոյն իսկ աւելի մեծ նշանակութիւն է տալիս «օճախի պսակին», «որովհետեւ, ասում է նա, օճախն է մեզ կերակրում և ոչ թէ եկեղեցին»:

Ուրեմն այս բոլորից յետոյ, կարող ենք վստահաբար ասել, թէ ինչ ըմբռնում ունէին հեթանոսական հայերը ամուսնութեան մասին. և թէ ի՞նչ ձեւերով նրանք իրագործում էին ամուսնական միութիւնը: Մենք ծանրացանք այս հարցի վերայ, որովհետեւ այդ պարզելուց յետոյ մենք կարող ենք տալ մի հարց.—*հրտեղ է այս բոլոր ծիսակատարութիւնների միջոցին հեթանոսական կրօնի ներկայացուցիչը, հրտեղ է քուրմը, մասնակի, ընտանեկան աստուածների հովանաւորութեան վերայ աւելացնելու համար ընդհանուր աստուածների օրհնութիւնը և պաշտպանութիւնը:*—Այսքան կենդանի մնացած հեթանոսական սովորութիւնների մէջ, անկարելի է որ կորած լինի մի այնպիսի կարեւոր անձնաւորութիւն, որպիսին է քուրմը: Եւ արդարեւ նա կորած չէ:—Բաւական է յիշենք Քաւորի գերը, բաւական է մի բոլորէ նրան տեղաւորենք, իրան այնքան համապատասխան հեթանոսական պսակի միջավայրին մէջ, և ահա այդ բացը կը լեցուի, այդ վերոյիշեալ պակասը կը լրանայ ամբողջովին և կատարելապէս:—Նրա միսթիկ անշատականութիւնը անմիջապէս կը զգենու քրմական խոյրը և պատմութեանը, և մենք կը գտնենք, ընդհանուր ընկերական աստուածների ներկայացուցչին, որ աւելի քան հովանաւորում է երկու ընտանիքների և երկու անձերի մէջ կատարուած ամուսնական միութիւնը, և ապահովում է իր մոգական ոյժով, նրա բուն սրբազան նպատակը, որդեծնութիւնը:

Այսպիսով մենք կարող կը լինենք ըմբռնել Քաւորի միսթիքական բնոյթը, որ անցեալի մի կենդանի յիշատակն է:—Մենք կարող կը լինենք բացատրել նրա հետաքրքիր անձնաւորութիւնը և նրա ծագումը: Բայց զբանով չէ վերջանում մեր անելիքը:

Այժմ մեզ մնում է բացատրել այն սեռական յարաբերութիւնների հետքերը, որ նկատեցինք Քաւորի և սանամօր միջև և որոնք պահպանուել են սովորութիւնների մէջ:—Այդ բացատրութիւնով միայն կամբողջանայ Քաւորի անցեալում կատարած դերի պատկերացումը, և լրացած կըլինի նրա նկարագրի պարզաբանումը:

Վերեւում առիթ ունեցանք յիշելու այն զանազան սովորութիւնները, որոնք բացատրուում էին սեռային ամօթով: Մենք յիշեցինք նաեւ այն սովորութիւններն, որոնք այնքան մեծ դեր

էին տալիս Քաւորին, կուսութեան հաստատման ընդէին, և կնոջ ամուլութեան զէպքում: Այստեղ կաւելացնենք մի սովորութիւն ևս, աւելի պարզելու համար վերև յիշուած հանգամանքները:

Գանձակում և Թիւրքիայի որոշ գաւառներում, Քաւորը քնում է փեսայի հետ մի անկողնում, հարսանիքի առաջին գիշերը:—Այս սովորութիւնը կարելի է բացատրել նախ՝ շատ պարզ կերպով. որովհետև փեսան չպէտք է մօտենայ հարսին, նախ քան նարօտի վար առնուելը, ապա ուրեմն Քաւորը մի տեսակ հսկիչի դեր է կատարում այդտեղ: Այդ սովորութիւնն առանձնապէս կարելի է բացատրել վերոգրեալ պարզ ձևով. բայց եթէ յիշենք որ հարսը գնում է հանուեցնել քաւորին ամուսնութեան առաջին գիշերը, արդէն այդ երկու սովորութիւնների միջև ստեղծուում է մի շատ կարևոր առնչութիւն: Մենք շատ անգամ սովորութիւնների մէջ գտնում ենք այդպիսի հիմնական փոփոխութիւններ, ինչպիսին այստեղ. այդ կէտը աչքի առաջ ունենալով արդեօք չափազանց յանդգնութիւն կըլինէր եզրակացնել, թէ փեսան չէ եղել միշտ առաջին գիշերը Քաւորի կողքին քնողը, և հաւանօրէն ժամանակի ազդեցութիւնն է որ փեսային տուել է հարսի գերը:—Այդպիսի մի եզրակացութիւն մեր կողմից ոչ միայն յանդուգն, այլև անարդարանալի կըլինէր, եթէ այդ լինէր մեր միակ փաստը: Բայց եթէ երբէք մենք արդէն ունենք որոշ տարբեր փաստեր, վերոգրեալ սովորութիւնը և նրա բացատրութիւնը կարող են, իբրև լրացուցիչ տարր մեծապէս օգտակար լինել մեզ:

Ունենք ուրիշ փաստեր ևս.—

Մենք այդ հարցին կը պատասխանենք այս:—Մեզ համար մի փաստ է հարսի գօտին կապելու և ամուլութեան զէպքում, Սանամօր գօտին արձակելու վերոյիշեալ սովորութիւնները:

Գօտին, ինչպէս վերև ասացինք, միշտ գործածուել է իբրև սիմվոլ կնոջական սեռական պատուին: Եւ երբ Քաւորը կարողանում է այնքան ազատ կերպով ձեռք տալ նրան, դա ևս մի սիմվոլիկ հաստատումն է նրա իրաւասութիւններին:

Մեզ համար փաստ է այն խիստ արգելքը, որ դրուում է Սանամօր և Կնքահօր կամ Քաւորի յարաբերութիւնների մէջ. և որի ներշնչումով քրիստոնեայ եկեղեցին՝ ստեղծում է ազգակցական առաջին կամ երկրորդ աստիճանի ամուսնական արգելք երկուսի միջև: Եկեղեցին յաճախ դիմել է այդ միջոցին՝ արգելելու համար սեռական յարաբերութիւնն որոշ ազգակիցների մէջ. ազգակցական չհասութեան հիմնարկութիւնը և նրա աստիճանական զարգացումը կենդանի ապացոյց է դրան:

Այս փաստերը ի՞նչ են ապացուցանում սակայն: Մենք ա-

սացինք որոշ սեռական յարաբերութիւն: Այդ բացատրութիւնը պէտք է ըմբռնել աւելի լայն իմաստով: Կարող ենք ուղղակի պնդել թէ Սանամօր և Քաւորի կամ քուրմի միջև, (որի ժամանակակից ներկայացուցիչն է Քաւորը), պարտաւորեցուցիչ է եղել բացարձակ սեռական յարաբերութիւն, բառի նեղ իմաստով: Մեզ թուում է որ այդ մի քիչ ծայրայեղ կըլինէր: Մաթեմատիքական ճշտութեամբ չենք կարող բնորոշել այդ յարաբերութիւնների սերտութեան աստիճանը: Միայն թէ այս փաստերի հիման վերայ մենք կարող ենք եզրակացնել այն՝ որ սեռական հարցերում որոշ էնթիմ կապ գոյութիւն ունեցել է այդ երկուքի միջև, և այդ զուտ կրօնական ըմբռնման հողի վերայ:

Միայն թէ այս մեր ասածը որպէսզի կարելի լինի՝ անհրաժեշտ են որոշ պայմաններ. նախ հարկաւոր է, որ կրօնական ըմբռնումների մէջ որոշ դեր խաղան սեռական հարցերը: Մեր վերոգրեալ տողերով մենք պարզեցինք որ իսկապէս հայ նախաքրիստոնէական կրօնքը պարունակել է իր մէջ սեռական տարր, հետևաբար այդ հարկաւոր պայմաններից մին, էականը արդէն գոյութիւն ունի: Երկրորդ՝ հարկաւոր է որ այդ յարաբերութիւնը ծառայի որոշ նպատակի, նրա գոյութիւնը պէտք է բացատրուի որոշ կարիքով, որոշ օգտակարութիւնով:

Ահա այստեղ ներկայանում է մի էական խնդիր: Ի՞նչ կարող է լինել այն կարիքը կամ օգտակարութիւնն, որից ստեղծուել են այդպիսի յարաբերութիւններ:

Այդ կարիքը կամ օգտակարութիւնը և կամ երկուսն էլ պէտք է փնտրենք. ամուսնութեան ըմբռնման և իրականացման մէջ: Մենք առիթ ունեցանք խօսելու դրանց մասին, և գտանք երկու. կարեւոր տարրեր այդ օրինական հիմնարկութեան (Institut) մէջ. մին դրական կամ գործնական—(աշխարհային) առ ու. ծախի պայմանագրութիւնը—միւսը միսթիք կամ կրօնական:

Այդ երկու կազմական (constitutif) տարրերի մէջ պիտի փնտռել ուրեմն երկրորդ պայմանի գոյութիւնը:

Քննենք:—

Երկու ընտանիքներ, որոշ պայմագրութիւն են կնքում, ամուսնացնելու իրանց որդիներին, կամ աւելի ճիշտ՝ տղուն հայրը սակարկում է և գնում իր ապագայ խնամից նրա աղջիկը, փոխարէն վճարելով որոշ գումար. այդ ապրանքը յանձնելի է որոշ պայմանաժամով. այդ պայմանաժամի միջոցին ապրանքատէրը պարտաւոր է պահպանել իր մօտ թողուած աւանդը, նա պէտք է ապրանքը յանձնի տիրոջ, ժամանակը լրանալուն, ապահով անխառն վիճակի մէջ: Այդ ապրանքը ներկայացնում է մի քանի

առանձնայատկութիւններ, որոնք նրա արժէքն են կազմում. բայց գլխաւորն է այն՝ որ այդ ապրանքը ուրիշի գործածութեան առարկայ եղած չըլինի. լինի կոյս: Ահա թէ ինչպէս կուսութեան հիմնական գաղափարը ծնունդ է առնում, և այդքան խիստ կերպով պահանջուում է այն ցեղերի մէջ, որոնք վաճառման հիման վրայ են դրած ամուսնութիւնը: *)

Ապրանքը գնողի համար էական է նախքան տիրանալը, ապահով լինել որ իսկապէս ապրանքը զուտ է, եղծուած չէ: Այդ քննութիւնն երկու կողմերը չեն կարող անկողմնակալ կերպով կատարել, որովհետեւ շահագրգռուած են հաւասարապէս: Ուրեմն մի չեզոք անձնաւորութեան պիտի յանձնել այդ փորձագիտական քննութիւնը: Այդ վաճառման պայմանագրութիւնը (contrat) լինելով հանդիսաւոր (solennel) խորհրդանշական (sacramental) որոշ վկաների ներկայութիւնը եղել են անհրաժեշտ, մանաւանդ կրօնական վկաների: Եւ ամենայն հաւանականութեամբ քուրմերն եղել են առաջնորդներ՝ այդ տեսակ պարագաներում իբրեւ ամենալաւ ծանօթ ծէսերին և դիցական հաճութիւններին: Շատ հասկանալի է որ նրանց էլ յանձնուէր այդ քննութիւնը:

Բայց նրանք՝ նախընտրելի են այդ քննութեան համար մի այլ տեսակէտից ևս. ամուսնութեան մէջ կայ ինչ որ միսթիք, կրօնական տարր: Ո՞րն է այդ տարրը—նախ այն՝ որ մի անհատ ծնուած որոշ տանիքի տակ, որոշ օճախի ծնունդ, որոշ նախնիքների սերունդ, պէտք է մտնի մի օտար տուն, պէտք է դառնայ այդ տան մէկ անդամը և ընդգրկի նրանց նախնիքներին և նրանց օճախը: Ուրեմն դրա համար հարկաւոր է, որ մի կերպ այդ երկու ընտանիքների նախնիքների ոգին, նրանց ընտանեկան աստուածները, հաշտուեն այդ փոփոխութեան հետ:—Այդ համաձայնութեան, այդ հաշտեցման գործի համար իհարկէ քուրմերն են ի պաշտօնէ կոչուած: Բացի այդ նախնիքների հաշտեցման հարցը, կայ և մի այլ պարագայ—կան չար ոգիներ—որոնք կարող են յաւիտենական դժբաղդութեան աղբիւր դառնալ տղուն ընտանիքին համար. նրա օճախի մարելուն պատճառ լինել, արգելելով որդեծնութիւնը. անկարողութեան մատնելով այլը և կամ ծնուած դաւակներին այսահարելով և սպանելով: Պիտի չեզոքացնել այդ մեծ վտանգը:—Ուրեմն ոչ միայն պիտի յանձնել այդ խնամքը քուր-

*) Ահա և ինչու այդ կուսութեան խստապահանջութիւնը կարող է գոյութիւն ունենալ կրօնական հէթէրիզմի հետ միաժամանակ, որովհետեւ այդ դէպքում ոչ թէ ապրանքի կեղծումի հարց կայ, այլ ընդհակառակը բացայայտ մի իրողութիւն, որ բոլորի կողմից վայելում է յարգանք իբրեւ կրօնական մի ակտ:

մին, այլ և պիտի զգուշանալ որ հասարակ, կողմնակի մարդիկ, որքան կարելի է քիչ գործ ունենան՝ որոշ էական հարցերում, նոր ամուսնացողների հետ, քանի որ նրանք՝ թշնամական կամ սոսկ առարքներով՝ կարող են չար ոգիներին առիթ տալ ազդելու: Այս մտահոգութեան ապացոյցը մենք գտնում ենք ազապների սովորութեան, ինչպէս նաև այն դանազան միջոցների մէջ, որոնք գործ են դրուում նորապսակների պաշտպանութեան համար:

Կայ մի այլ կարևոր հանգամանք, որ կապուած է կազմախօսական երևոյթի հետ: Դա առաջին սեռական միացման առթիւ առաջ եկող կուսութեան խախտումը և արեան հոսումն է:

Այստեղ դարձեալ պարտաւորուած ենք բաւականանալ ակնարկելով միայն այն մեծ նշանակութեան, որ բոլոր նախնական ցեղերը տալիս էին և տալիս են արիւնին:—Արիւնը համարուում էր ոչ միայն պիղծ, այլ և աստուածների և բարի ոգիների անհաճոյ մի տարր: Արիւնի տէր լինել, մեծ սոսկում էր պատճառում: Մենք չենք ուզում այստեղ կանգ առնել այն բոլոր երևոյթների վերայ, որոնք առաջ են գալիս այս ըմբռնումից. մենք կարող ենք յանձնարարել բրոֆ. Դիւրկհայմի աշխատութիւնները հետաքրքրուողների համար: Միայն մենք կը յիշենք այն՝ որ այդ ըմբռնումի հետեւանքները զգալի են մեր քրիստոնէական ըմբռնումների մէջ. դաշտանի շրջանում եղող կինը համարուում է անմաքուր և անարժան մօտենալու հաղորդութեան: Իսկ ժողովուրդը պահել է սովորութիւններ, որոնք շեշտում են մեր ասածը. նոր ծննդաբերութիւն ունեցող կնոջ արգելուում է ձեռք տալ օճախին կամ կերակուրի ամաններին, նրա գործածած իրեղէններն ու ամանները մաքրուում են որոշ ծէսերով: Դաշտանի մէջ գտնուող կինը չէ մօտենում օճախին, և այլն:

Մեկնելով նախնական ցեղերի արիւնի մասին ունեցած այս որոշ ըմբռնումից, մենք շատ պարզ կարող ենք հասկանալ թէ կուսական խախտումի երևոյթը պատճառ դառնար մեծ մտահոգութիւնների—կրօնական մտահոգութիւնների: Շատ հասկանալի է նաև որ միջոցներ ձեռք առնուէին այդ մասին, և որի խնամքը բնական էր որ յանձնուէր Քուրմին: Այս երևոյթը ներկայումս գոյութիւն ունի եգիպտական Փէլլահներին մէջ, որոնք կուսութեան խախտումը կատարում են մասնաւոր կանանց ձեռքով *):

*) Իսկ Սիւրիայում, նոյն իսկ քրիստոնէական ցեղեր կան, որոնք շարունակում են կուսութեան խախտում, քահանայի ձեռքով. բայց մենք այս յիշում ենք անցողաբար, որովհետև չենք կարողացել հաստատել այս սովորութեան վաւերականութիւնը:

Այս բոլորից յետոյ պարզ է, որ անպայման որոշ կարիք և որոշ օգտակարութիւն էր ներկայացնում քուրմերի և նորապսակ կոյսերի միջև սեռական յարաբերութեան գոյութիւնը:

Աչքի առաջ ունենալով այս բոլոր տուեալները, ինչպէս նաև այն՝ որ մեհեանները ծառայել են սեռական պաշտամունքների կենդրոններ, որոնց մէջ կատարուել են որոշ սեռական նուիրաբերումներ, մեզ թուում է որ ոչ մի չափազանցութիւնների մէջ ընկած չենք լինիլ, եթէ հասնենք այն եղբակացութեան, որ ամուսնութեան առթիւ որոշ սեռական յարաբերութիւն եղել է Գուրմերի և ամուսնացող աղջիկների միջև *):

Ուրեմն այսպէս մենք տեսնում ենք, որ նպաստաւոր, նոյն իսկ հրամայողական պայմաններ կային մի ծիսակատարութեան համար, որի հետքերը նշմարում ենք աղօտ կերպով ժամանակակից սովորութիւնների մէջ: Մենք տեսնում ենք նոյնպէս, որ այս վերջին վերլուծութիւնով աւելի է շեշտուում մեր ասածը՝ թէ Քաւորը իր անձին մէջ պատկերացնում է նախկին քուրմը:

Ահա ուրեմն այժմ ամբողջանում է Քաւորի տիպը, նրա դերը պարզուում է, նրա ծագումը որոշուում է համոզիչ կերպով:

Մենք այս պարզումով տեսնում ենք միանգամ ևս թէ ինչպէս քրիստոնէութիւնը պարտաւոր է եղել յարգել ժողովրդական հաւատալիքները, թէ ինչպիսի զգոյշ միջոցներով աշխատել է սիրաշահել հեթանոս հայութիւնը, և ինչպիսի նուրբ տակտիկայով է հաշտեցրել հինը նորի հետ:

*) Մեր նիւթից դուրս է ծանրանալ կրօնական հեթերոգմի մասին. այդ երեոյթի համար տրուում են զանազան բացատրութիւններ: Ոմանք տեսնում են զբա մէջ մի յիշատակ այն ժամանակների՝ երբ կնոջ սեփականութիւնը նոր էր սկսում, և այդ սեփականացումը կարելի էր դառնում գոնէ մի անգամ ընդհանուրին պատկանելուց յետոյ. կինը՝ իբրև փեսայից հատուցում այն բոլորին, որոնք զրկուում էին նրան վայելելու իրաւունքից, նախ քան մէկին պատկանելը՝ տալիս էր իրան ընդհանուրին: Ուրիշներ՝ այդ երեոյթի մէջ գտնում են սեռական պահպանման բնազդի հաւաքական արտայայտութիւնը: Այդ բոլոր բացատրութիւնները կարող են հտշտուել իրար հետ, եթէ նկատի առնենք որ ամեն մի տարբեր բացատրութիւն, տարբեր շրջանի առանձնայատուկ հոգեբանութիւնով է բացատրում այդ երեոյթը: Քանի զարգանում է մարդկային միտքը, նա կարող է որոշ ծանօթ ահտերը գործածել, տարբեր նպատակներով, մինչև որ իր դարգացման չափը արգելք լինի այդ ահտի կիրառումին: Ահա ինչու միտքիդ հեթերոգմը կարող է ծագած լինել զանազան պատճառներից, բայց որի ձևերը, ժամանակի ընթացքում, կարող են գործածուել տարբեր նպատակների համար, ինչպէս օրինակ մեր վերև յիշածների, մինչև որ այդ սովորութիւնը ջնջուի կրօնական ըմբռնումների և սեռական յարաբերութիւնների խորթացումով, մինչև որ կրօնքը և նրա էթիքան աւելի վերացական դառնալով վանեն հին հասկացողութիւնները:

Մեզ կարող են առարկել որ կնքահօր քրիստոնէական ըմբռնումի և մեր եզրակացրած Քաւորի ծագումին մէջ ոչ մէկ կապ չէ կարող լինել, քանի որ եկեղեցական օրէնքներն ոչ մի հետք չեն կրում և չեն էլ կարող կրել խոյն քրմական բնոյթից, որ մենք յատկացնում ենք Քաւորին: Եւ աւելի առաջ երթալով կարող են ապացուցանել, թէ տարբեր հնդեւրոպական ազգեր ունեն նաև կնքահայրութիւնն իրանց եկեղեցական օրէնքների մէջ, և սակայն նրանց կնքահայրի դերը ոչ մէկ քրմական, կամ հեթանոսական վերջնամագութեան հետ չէ կապուում:

Այդ առարկութիւններին մենք կը պատասխանենք: Հայ քրիստոնէութիւնը ներշնչուած է իր հիմնական օրէնքների և ծէսների համար, յոյներից: Եթէ նոյն իսկ յոյն կնքահայրը չէ ներկայացնում նոյն վերջնամագութիւնը, ինչ որ մեր քաւորն է ներկայացնում, նոյն իսկ այդ՝ չէ կարող քանդել մեր եզրակացութիւնը, որովհետև հայ եկեղեցին ընդօրինակելով կնքահօր պաշտօնը մի տարբեր եկեղեցուց և տարբեր ըմբռնումից, շատ լաւ կարող էր յարմարացնել այդ պաշտօնը հայկական քուրմի դերին, այդպէսով սիրաշահելու համար ժողովրդի վստահութիւնը և հաւատքը, որը գուցէ չհամաձայնուէր հպատակուել նոր եկեղեցիին, եթէ չըգտնէր նրա պսակին մէջ, իր հեթանոսական պսակի տուած ապահովութիւնները: Հեթանոսական մեհեմանները եկեղեցիի վերածող, հեթանոսական տօները քրիստոնէական տօների հետ կապող, հեթանոսական քուրմերից քահանաներ ջոկող քրիստոնէութիւնը միթէ չէր կարող և այդ խորամանկութիւնը ի գործ դնել: Այս մեր յիշած գործելակերպը չէ հակասում նրա ընդհանուր գործելակերպին:

Պարոն Սամուէլեան, վերև յիշածս աշխատութիւնների մէջ հետաքրքրւում է Քաւորի անձնաւորութիւնով և վերլուծելով վերջամաց հայկական սովորութիւնները, հասնում է նոյնպէս այն եզրակացութեան, որ դրանք ապացուցանում են որոշ սեռական յարաբերութեան գոյութիւնը քաւորի և սանամօր միջև: Բայց մեկնելով այդ կէտից՝ նա հասնում է մի բոլորովին տարբեր եզրակացութեան, նրա անձնաւորութեան մասին: Պարոն Սամուէլեան կարծում է տեսնել Քաւորի անձի մէջ նախկին հայ կական աւատական իշխանը, և այդ սեռական յարաբերութեան մէջ, հայկական *jus prima noctis*-ի իրաւունքը: *)

Մենք չենք բաժանում յարգելի պարոն Սամուէլեանի կարծիքը, գլխաւորաբար երկու պատճառներով: Առաջինը պարոն Սա-

*) Ազգագրական Հանդէս, XVIII դիւբէ 74—77 Մայրական իրաւունք
Պ. Խ. Սամուէլեանի:

մուէլեան անուշադիր է թողնում Քաւորի դերի միստիքական մասը: Մենք գիտենք որ ոչ մի տեղ, ինչպէս նաև հայերի մէջ, աւանդական իշխանները չեն ունեցել կրօնական հանգամանք: Մեծ տանուտէրերը կարող էին լինել իրանց ընտանիքի մէջ, իրանց տան օջախի, տան խորանի կրօնական պետը, ինչպէս բոլոր տանուտէրերը. (բաղդատել յոյն և հռոմէական pater familias-ների հետ), բայց ընդհանուր կրօնական հանգամանք ոչ մի դէպքում չէին կարող ունենալ: Այդ պաշտօնը յանձնուած է եղել քուրմին, ընդհանուր կրօնքի պաշտօնէին: Երկրորդ՝ մենք գտնում ենք ժամանակակից սովորութիւնների մէջ մի վերջամիացութիւն, որ շատ աւելի պարզ և աւելի ուղիղ գծով կապուում է անցեալի աւատական իշխանների հետ. այդ տանուտէրն է և նրա կատարած դերը գիւղերում ամուսնութեան առթիւ: Երբ մէկը ցանկանում է մի ուրիշ գիւղից կամ հէնց իր գիւղից աղջիկ առնել, պէտք է գնայ տանտիրոջ մօտ, վճարէ նրան որոշ գումար, ըստ տանայ նրա հաւանութիւնը եւ ի նշան այդ հաւանութեան, պսակող քահանային ներկայացնէ տանուտիրոջ համրիչը. իսկ առանց այդ նշանին քահանան մերժում է կատարել պսակը: Աւանդական կարգերի ծանօթ հղողների համար շատ պարզ է նմանութեան կապը: Հետեւաբար երբ մենք գտնում ենք աւատական կամ նման կարգերի ներկայացուցիչը, յանձին տանուտէրի, չենք կարող համաձայնուել որ քաւորն էլ նոյնի վերջամիացութիւնը լինի:

Ահա այս երկու պատճառներով մենք համաձայն չենք պարոն Սամուէլեանի եզրակացութեան:

Ամփոփենք մեր ասածները.

Նկատելով որ Քաւորը,

1. Կրում է մի տեսակ ժառանգական բնոյթ.

2. Կատարում է ամենակարեւոր միսթիք դեր ամուսնութեան ընթացքում.

3. Լցնում է այն պարապը, որ հեթանոսական ամուսնութեան վերակազմութեան առթիւ առաջ է գալիս քուրմի բացակայութիւնից.

Մենք նրան համարում ենք երբեմնի քուրմի վերջամիացութիւնը:

Եւ նկատելով նաև,

1. Որ նա այնքան սիրտ կապուած է որդեծնութեան և ընտանիքի յարատեւութեան պահպանման հարցերի հետ.

2. Որ նկատելի են սեռական առնչութեան հետքեր Քաւորի և Սանամօրի միջև, ներկայումս գոյութիւն ունեցող սովորութիւնների մէջ իսկ՝

3. Որ հեթանոս հայերի մէջ գոյութիւն է ունեցել շատ սերտ միութիւն սեռական և կրօնական հարցերում:

Մենք եզրակացնում ենք որ հայ քուրմը, սեռական ծէսերով կապուած է եղել նորապսակ աղջկայ հետ. ծէսեր՝ որոնք ներկայացրել են թէ միսթիք և թէ դործնական կարիք և օգտակարութիւն:

Այս աշխատութեան մէջ յիշած սովորութիւնների համար գիմել

Ուսումնասիրած պ. ն. Լալայեանի կողմից:	Ա.զ.գ. Հանդէսի				
	Ջանգեզուրի	.	.	.	գիրք Դ.
Վասպուրականի	.	.	.	.	» Դ.
Սիսիանի	.	.	.	.	» Գ.
Գանձակի	.	.	.	.	» Զ.
Վարանդայի	.	.	.	.	» Բ.
Վայոց Ձորի	.	.	.	.	» ԺԳ.
Գողթանի	.	.	.	.	» ԺԲ.
Նոր Բայազէտի	.	.	.	.	» ԺԶ.
Բուլանըխի	.	.	.	.	» Ե.

Բացի այս սովորութիւններից նկատի ենք ունեցել նաև Ակնայ սովորութիւնները, ինչպէս նաև Սվազի, Պարբերդի, Եօզղատի, Պրուսիայի, Կարնոյ ամուսնական սովորութիւնները:

Դիմել նաև,

Պ. Զըլլուշեանի,

Հայ Հին Իրաւունքը:

Պ. Մեղաւորեանի,

La famille Armenienne.

Պ. Սամուէլեանի, յօդուածները գլխաւորաբար՝

Հայ ընտանեկան պաշտամունքը, գիրք XII Ա.զ.գ. Հան.

Մայրական իրաւունք, XVII և XVIII.

ԳԱՐԵԳԻՆ ԵՊ. ՍՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆՈՒ ԵՐԿԵՐԸ

ԳՐԵԿԸՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ *)

(Մահուան քանգալի առ իբրով)

Ա. Շահնազարեանի

Փրանսիական մեծ յեղափոխութիւնը կողմնակի ճանապարհով ունեցաւ իր բարերար ազդեցութիւնը նաեւ Տաճկահայ գրականութեան վրայ: Երկար դարեր գտնուելով մի խաւար մթնոլորտում, որ ստեղծել էր տաճիկ կառավարութիւնն իր հպատակների համար, հայ ժողովուրդը դեգերում էր այդ խաւարի մէջ, կրելով մի այնպիսի չարքաշ կեանք, որպիսին յատուկ է միայն ասիական քրիստոնեայ ազգերին, մահմետական գերիշխանութեան ներքոյ. հայ ժողովուրդն ոչ միջոց, ոչ ժամանակ և ոչ էլ յարմարութիւն ունեցաւ իր մտաւոր ոյժերը զարգացնելու, իր ներքին հոգեկան կեանքն ասպարէզ բերելու. ուր չկայ կեանքի, գոյքի ապահովութիւն, ուր մարդուս մտաւոր գործունէութիւնը միշտ կաշկանդուած է մնում ամուր շղթաներով, այնտեղ խօսք չէ կարող լինել գրական գործունէութեան մասին, այնտեղ մարդիկ կարող են հազար ու մի տանջանքներ կրելով՝ միմիայն իրենց օրուայ ապրուստի մասին մտածել. այսպիսի ժողովուրդը չէ կարող գրականութիւն առաջ բերել, չէ կարող մտաւոր գործունէութեան անձնատուր լինել: Ահա մի այսպիսի անմխիթար վիճակի մէջ էր գտնուում հայ ժողովուրդն անցեալ դարի սկզբներին, երբ ֆրանսիական մեծ յեղափոխութիւնը, ինչպէս եւրոպական ժողովուրդների, այնպէս էլ տաճկաստանի հպատակների կաշկանդուած շղթաները ջանաց կտրատել և նպաստեց նոցա մտաւոր գործունէութեան:

Տաճկահայ ժողովուրդն իւր մտաւոր վերածնութեամբ մեծաւ մասամբ պարտական է ֆրանսիական այդ մեծ շարժման,

*) Կարգացուած է Հայոց Ազգագրական ընկ. Սրուանձտեանի յիշատակին նուիրուած հրապարակային նիստում:

որը խթան եղաւ մտքի ազատ արտայայտութեան, որը սովորեցրեց սէր դէպի հայրենիքը, սէր դէպի ժողովուրդը, որը քարոզեց եղբայրասիրութիւն, կռիւ յայտարարեց մտքի բռնակալներին: Դեռ 1848 թուականից առաջ հայ երիտասարդները գրեւորում էին Փարիզ՝ բարձրագոյն ուսում ստանալու, այդ ժամանակ Փարիզում էր գտնուում նաև Մուրատեան վարժարանը, որը ծառայում էր իբրև կենդրոն հայ ուսումնածառաւ երիտասարդների և որի շուրջն էին ժողովուրդ Տաճկահայ մտաւորականները. այստեղ նոքա ձեռք էին բերում այն ամենը, ինչ որ անհրաժեշտ էր հայրենիքում գործադրելու: Վերադառնալով Կ. Պօլիս նոքա եռանդուն գործունէութիւն սկսեցին թէ՛ գրական և թէ՛ հասարակական ասպարէզներում. գումարում էին ժողովներ, հիմնում էին զանազան դպրոցական և բարեգործական հաստատութիւններ՝ պաւստոսի հայ ժողովուրդին խաւարից հանելու և նոցա դէպի լոյսն առաջնորդելու: Այդ գործիչների առաջնորդող զաղափարն էր հայրենասիրութիւն և ժողովրդասիրութիւն՝ այս բառի ամենաբնական նշանակութեամբ՝ սոքա նախապատրաստեցին և ապա կազմեցին Տաճկահայի ազգային սահմանադրութիւնը, որը նոր խթան պիտի լինէր հայի ինքնուրոյն գործունէութեան: Այլ կերպ չէր էլ կարող լինել. վերադարձած ազատ երկրից, սնուած ազատ ժողովրդի մտքի արտադրութեամբ՝ հայրենիքում նոքա տեսան մի չարատանջ ժողովուրդ, որին օր առաջ հարկաւոր էր շօշուփեան հասնել՝ կորստից ազատելու համար. հարկաւոր էր ժողովրդին ինքնագիտակցութեան բերել, անհրաժեշտ էր ցոյց տալ, թէ՛ ո՞վ է նա և ի՞նչ անցեալ է ունեցել: Ահա այս ուղղութեամբ առաջնորդուելով Ֆրանսիայից վերադարձած հայ երիտասարդները Ֆրանսիայի նշանաւոր հեղինակների երկերի թարգմանութեանց հետ միաժամանակ՝ սկսում են քրքրել նաև հայի պատմական անցեալը, այնտեղից նիւթ վերցնելով՝ գրական նոր երկեր են ստեղծում, պատմական նշանաւոր հերոսները նորից ասպարէզ են իջնում: Թէև այդ շրջանում գործիչները չկարողացան աչքի ընկնող երկեր տալ (որովհետև կեղծ կլասիկ ուղղութիւնը կաշկանդել էր նոցա), բայց ժամանակի ոգին այնպէս էր, որ Տաճկահայ ժողովուրդն ոգևորւում էր դոցա պատմական բնոյթ ունեցող գրուածներով. այդ իսկ պատճառով պատմական վէպերի և ողբերգութեանց թիւն օր աւուր բազմանում էր:

Տաճկահայ այս գործիչներին 40—50 թուականներին մայր երկրում հետևեցին շատերը, որոնք թէև արտասահման չէին գրեցել, բայց հայրենիքում ձեռք էին բերել որոշ պատրաստու-

թիւն՝ նոյն ուղղութեամբ գործելու. սոքա ևս ոգևորուած հայի պատմական անցեալով և հայրենիքի նուիրական վայրերով՝ ասպարէզ իջան իրանց կարողութեան չափով ժողովուրդի միտքը զարթեցնելու, նոցա առաջնորդ հանդիսանալու: Մայր երկրում այդ հայրենասէր գործիչներին էր նաև Գարեգին եպիսկոպոս Սրուանձտեանը:

Ազգային վէպերի, աւանդութեանց և յիշատակների այդ զգայուն երգիչը ծնուել է 1840 թ. դեկ. 12-ին Վան քաղաքի Այգեստանեայց Սանդենց թաղ կոչուած քաղաքամասում*): այս տեղ մանուկ հասակից այդ վառվռուն և հարուստ երևակայութեամբ ու զգացումով լի մանուկն աշակերտեց «մամիկներուն ու խալիվորներուն», լսեց նոցա պատմած հեքիաթները, առասպելները, երգերն ու աւանգութիւնները. ինքն էլ շարունակեց նոյնը պատմել իւր հասակակիցներին: Գեղեցիկ էր Սանդենց թաղ կոչուած քաղաքամասը իւր բնական դիրքով, ծառերով, ջրերով ու ծաղիկներով և այս ամենը խոր ազդեցութիւն են թողնում Սրուանձտեանի վրայ: 10--12 տարեկան հասակում նա սովորում է կարդալ սաղմոս և ժամագիրք, ապա աշակերտում է կօշկակարի. արհեստը նորան չէ գրաւում և նա շարունակում է դարձեալ կարգալ սովորել Քօլօղ կոչուած Մահտեսի Օհանէսի և Սահառունի Աւետիսի մօտ. բայց այդ չափը բաւականութիւն չէ տալիս ուսումնածաբաւ երիտասարդին և նա մտածում է իւր երկու ընկերների՝ Նշան Շիրուանեանի և Տիգրան Ամիրջանեանի հետ ուղղևորուել Վարագ: 1857 թ. Վարագայ վանքն իւր դպրոցով և այլ հիմնարկութիւններով երանական մի վայր էր դարձել հայ երիտասարդների համար. Խրիմեան Հայրիկը, բնական ձիրքերով օժտուած այդ հայրենասէր և բանաստեղծ վարդապետը յղացել էր մի խիզախ միտք—ասիական խաւար մթնոլորտում հիմնել լուսոյ տաճար, ժողովել հայ մանուկներ և նոցա կրթել հայրենասիրական ոգով, զարգացնել նոցա մէջ սէր դէպի հայ տառապեալ ժողովուրդը, սէր դէպի հայ անցեալը. մի զարմանալի տոկոնութեամբ նա հիմնել էր Վարագում տպարան, հրատարակում էր «Արծուի Վասպուրական» թերթը, բերել էր տուել գիւղատնտեսական գործիքներ, կազմել թանգարան, շինել թատրոնական սրահ և այսպիսի բեղմնաւոր գործունէութեամբ դէպի Վարագ վրաւել Տաճկահայի միտքը: Բախտաւոր էր համարւում այն մանուկը, ով կը մտնէր Վարագայ դպրոցը: Գ. Սրուանձտեանը յաջողութեամբ մտնում է այդ դպրոցը, ուր, իւր բնական

*) Կենսագրական այս տեղեկութիւնները քաղում ենք Շեքենցի յիշողութիւններից. («Ազգ. Հանդէս» IX դիրք 1912 թ. էջ 272—281).

ձիրքի շնորհիւ, գրաւում է Խրիմեանի ուշադրութիւնը, դառնում է նրա օգնական և կարճ ժամանակից յետոյ նաև «Արծուի Վասպուրականի» թերթի փոխ-խմբագիրը: Այս թերթի մէջ նա ըսկսում է տպագրել նախ իւր աշակերտական ժամանակի գրաբար լեզուով գրած ոտանաւորները, ապա Վանայ պառաւանց աղօթքն և «կեանքը ծովու կը նմանի» խորհրդածութիւնը. միևնոյն ժամանակ հետեւելով իւր մեծ ուսուցչին՝ նորա ուղղութեամբ սկսում է տպագրել զտնազան հայրենասիրական յօդուածներ, նիւթ վերցնելով V-րդ դարու մեր պատմական նշանաւոր դէպքերից ու անձնաւորութիւններից:

Միաժամանակ Սրուանձտեանն ուսուցիչ էր Վարազայ դըպրոցում: Այս շրջանում նա շարունակում է բաւական թուով յօդուածներ տպագրել Կ. Պօլսի «Մանգումէի էֆքեար», «Մասիս» թիֆլիսի «Մեղու», «Կոռնկ», Զմիւռնիայի «Արեւելեան Մամուլ» թերթերում՝ մեծամասամբ «Վարդ» ստորագրութեամբ. այս թղթակցութիւնների մէջ նա հայ ժողովրդի դրութիւնը պատկերացնելուց յետոյ, տալիս էր նաև ժող. ստեղծագործութեան նմուշներ: 1860 թ. Խրիմեանի հետ Գ. Սրուանձտեանն ևս սկսեց շրջել Հայաստանի գաւառները, հասաւ Թիֆլիս, էջմիածին և վերադառնալով Տարօն՝ ժողոված դրամներով դպրոց բաց արին ս. Կարապետի վանքում և հրատարակեցին «Արծուիկ Տարօնոյ» թերթը: Միաժամանակ այստեղ է հաստատուում Գարեգին սարգկաւազ Սրուանձտեանն՝ իբրև ուսուցիչ, քարոզիչ և խմբագիր, որտեղից և նորա գործունէութեան համբաւը տարածւում է ոչ միայն շրջակայքում, այլ նաև հեռուն և հասնում մինչև Թիֆլիս: 1864 թ. վարդապետ ձեռնադրուելով՝ նա վերադառնում է իւր սիրելի Վանը. այստեղ իւր քարոզներով հմայում է ունկրնդիրներին, նա խօսում էր զգացուած, ոգևորում բոլորին, V-րդ դարու մեր հերոսները նորա քարոզների համար անսպառ աղբիւր էին: 1868 թ. նշանակւում է Կարնոյ դպրոցների տեսուչ, ուր իսկապէս ցոյց է տալիս իւր մանկավարժական հմտութիւնն ու ու շնորհը և թէ այդ տեսակէտից նա որքան բարձր էր կանգնած ժամանակակից ուսուցիչներից: Ապա առաջնորդական կամ քարոզչական պաշտօնով նա տեղափոխւում է Կ. Պօլիս, Տիգրանակերտ, Ակն. 1878 թ. Ռուս-Տաճկական պատերազմի վերջը մի երկար ուղևորութիւն է կատարում Հայաստանի խորքերում՝ հայ ժողովրդի վիճակի մասին տեղեկութիւններ հաւաքելու և Ն. Վարժապետեանին ներկայացնելու. նորից դառնում է Վան՝ իբրև օգնական Խրիմեան Հայրիկի. 1888 թ. եպիսկոպոս ձեռնա-

դրուելով՝ Տրապիզոնի առաջնորդ է նշանակւում և ի վերջոյ Կ. Պօլսի Բերայի ս. Երրորդութեան եկեղեցին է հրաւիրւում իբրև քարոզիչ, ուր 1892 թ. Նոյեմբեր 17-ին նա մեռնում է և թաղւում Շեշլիի գերեզմանատանը:

Գ. Սրուանձաեանը շատ վաղ իջաւ գրական ասպարէզ, բայց նորա գրական առաջի երկերը զուրկ են ինքնուրոյնութիւնից՝ ի բաց առեալ ժողովրդական նիւթերը. նա սկզբում հետևում էր Խրիմեանին, ապա դարձաւ կեղծ կլասիկ ուղղութեան երկրպագու և երկու պատմական երկ գրեց՝ «Ողբերգութիւն մեծին Սահակայ Պարթևի և անկումն Արտաշրի Արշակունւոյ», որը յօրինել էր իւր ընկերների հետ և որը խաղացուել է թէ՛ Վարազում և թէ՛ Վանում, իսկ միւսն է «Շուշանն Շաւարշանայ»: Այս երկու գրուածքն որոշ դիտումով է շարադրուած, հեղինակի նպատակն է եղել մեր կողմից ողբալ Արշակունեաց հարստութեան անկումը և սէր ու միաբանութիւն քարոզել հայ ժողովրդին, միւս կողմից ցոյց տալ քրիստոնէութեան յաղթանակը և Վարդանի օրինակով քաջալերել հայ երիտասարդներին: Այս գրուածքները զուրկ են սրև է գրական արժէքից, ուստի կարևոր չենք համարում առանձնապէս կանգ առնել դոցա վրայ և մանրամասն քննութեան ենթարկել: Բայց Սրուանձաեանը շուտով թողնելով այդ ուղղութիւնը, հանդէս եկաւ գրական մի այլ ասպարէզում, ուր նա կարողացաւ ցոյց տալ իւր բնածին տաղանդը և ուր, ըստ արժանւոյն, նա գնահատուեց ժամանակակիցներից, իբրև միակը, որը այդ միջոցներին իրան նուիրեց ժողովրդական ստեղծագործութեանց ժողովելուն: Գ. Սրուանձաեանից առաջ փորձեր են եղել հայ ժողովրդական բանահիւսութեան մնացորդները հաւաքելու, բայց այդ բոլորը կրել են մասնաւոր բնոյթ, պատահական ձևով այս կամ այն գրագէտը ճանապարհորդելով հայկական գաւառները լսել և գրի է անցրել այն, ինչ որ նրան գրաւել կամ հետաքրքիր է թուացել. իսկապէս Գ. Սրուանձաեանին կարելի է այս տեսակէտից առաջինը համարել. նա ինքը սիրելով ժողովրդական ստեղծագործութիւնը, աւելի ևս հայ ժողովրդին, մեծ թափով նուիրուեց այդ գործին, այս ու այն անկիւնից հանեց ու լոյս ընծայեց առաջին անգամ հայ դիւցազններգութիւնը, առասպելները, երգերը, հեքիաթները և աւանդութիւնները:

Ինչպէս կենսագրութեան մէջ նկատել էինք, Գ. Սրուանձաեանը դեռ շատ փոքր հասակում առիթ էր ունեցել միշտ լսելու սանգի շուրջը ժողովուած «մամիկներու» ու «խալիվորներու» պատմածներն եօթնգլխեան դէվերի, վիշապների, ջան-

բօլադների, խուրն խրեղէնների հեքիաթները. այս հանգամանքն ունեցել է խիստ ուժեղ աղդեցութիւն նորա մատաղ հոգու վերայ և ապագայ ամբողջ կեանքում նորա մտքի առաջնորդն է եղել: Սարկաւադ և ապա վարդապետ դառնալով և շրջելով աւանդութիւններով, երգերով ու վէպերով լի հայկական գաւառները, մօտիկ շփուելով բուն ժողովրդի հետ՝ նորա ուշն ու միտքը գրաւում է հայ ժող. ստեղծագործութիւնը. նա այդ բոլորի մէջ նկատում է անցեալ կեանքի յիշատակներն, տեսնում է մինչև իսկ մեր աւանդական և պատմական հերոսներին հոգի ու շունչ առած. անհուն սիրով նա սկսում է սիրել հայրենաց աւերակը, վանքը, գիւղը, առուակը, ծաղիկները, ժայռը. և ահա այս բոլորը կենդանի կերպով պատկերանում են նորան՝ իրանց հետ՝ կապուած աւանդութիւններով ու վէպերով և չեն ելնում նրա մտքից. այնուհետև նա գրիչ է վերցնում շունչ ու կենդանութիւն տալու մինչ այդ ժամանակ անշունչ մնացած առարկաներին. նա դառնում է մի տեսակ երգիչ հայ ժողովրդական ստեղծագործութեանց: Դժբախտաբար այս ուղղութեամբ գրուածներից բնաւ չէ հրւում, թէ Գ. Սրուանձտեան սկսելով ժողովել բանաւոր երգերը, ունեցել է որոշ ծրագիր կամ առաջնորդուել է որևէ ուղղութեամբ. մինչև իսկ սկզբում առանձին մեծ կարևորութիւն չի էլ տուել այդ նիւթերին, առաջին երախայրիքը (Գրոց ու Բրոցը) նոյն իսկ երկիւղով և ուրիշի թելադրութեամբ է՝ լոյս ընծայել, կասկած կրելով, թէ քննադատները կարող են նորան դատապարտել այսպիսի նիւթեր հրատարակելու համար: Բուն ժողովրդական նիւթերը նա սկզբում հրատարակեց պարբերական թերթերում. բայց յետոյ, երբ բանասէրները նկատեցին մեր ժողովրդական այդ հարուստ ստեղծագործութիւնը՝ նամակներով խրախուսեցին և նպաստեցին՝ որ նա լուրջ ուշադրութիւն դարձնէ և առանձին գրքերով հրատարակէ այդ նիւթերը. Գ. Սրուանձտեանը մինչև իսկ ծրագիր կազմեց և ուղարկեց Գ. Սրուանձտեանին, որ նա նիւթեր ժողովելիս՝ առաջնորդուի այդ ծրագրով:

(Կը շարունակուի)

ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ԲԱՆԱԽՈՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԻՑ

Ե. ԼԱԼԱՅԵԱՆԻ

ՇԱՏԱԽԻ ԲԱՐԲԱՌՈՎ

Ա Լ Օ

Ալօն մէկ ֆըխարայ (աղբատ) մարդմ էր: Պան չկէր. էլաւ մըջ ուր տան կան (ման) էկաւ, մէ խատ թուրմ տեսաւ, ըսաւ ուր կնկան. Նա թուր կըտանեմ տիւքեան, կըտամ շինել, դառնամ գեամ պազըգեանի պէշին (վաճառականի դէմ):

Տարաւ թուրն էտու շինել, առեց էկաւ:

Կնիկն սաց. Ալօ, մ'էրթայ պազըգեանի պէշին. քեյնէ չի կեայ:

Ալօն սաց. Ոլլա ձենէ կուկեայ:

Սաց. Դէ կնա:

Ալօն ուր թուր կապեց վրէն, կնաց քեաղքէյն էլաւ տիւս դարձաւ սաց. Վալ էրթայ պազըգեանի պէշին, կըկեայ ըսպանիլ, Վալլահ ես կը դառնամ՝ համ տուն (գնամ տուն):

Դարձաւ էկաւ ուր տուն սաց. Վալլա, կնիկ, ես կողուծիւն տընիմ:

Կնիկ սաց. Ձէ, քե սի, քեյնէ չի կեայ:

Ալօն ընդեաւ մըջ տիւքներաց. հըմէն կիշեր կինէր մէկ խատ տիւքեան կըթալնէր:

Էլան քեաղքայեր գեացին մը վալին սին. Վալի, վոլլահ, մէկ խատ կեող ընգլիս մե քեաղայք, մեր քեաղայք աւիրից:

Սաց. Դեյ դալալ տանյք կանչել, էտ գեող կնդնենյք (գտնենք) խանինյք, սպանինյք:

Ալօն վալի փաշի ամը (հրաման) լաւ, սաց. Կնիկ, ըլի (ել) փախնինյք ինա քեաղքէյն, էնանյք ուրիշ տեղ:

Ալօն էլաւ վե, ուր էշ իպի, խուրճին էթալ վըրէն, քյըքյըր-ուկ լըխէվմ կէր՝ էն էլ էթալ վըր իշուն, իլաւ քեաղքից կնաց:

Կնաց, կնաց խասաւ Դհոկ (գիւղի անուն է):

Ալօն իշկից, որ էն տեղ շատ խաղող կէր, խնձոր կէր, տանձ կէր:

Ալօն սաց կնկան. վալլահ, մենյը տըկէնանյը ըստայ:

Տունմ ուր խմար տէսաւ, կնաց նստաւ ուր տուն:

Քեանիմ օր վրէն ընցաւ, տիսաւ որ զաղու լաճ Ալօի կնկան մենէն հազ արաց (հաւանեց):

Ալօն էանու վըրէն ակիսաւ (արթնցաւ), սաց. Տէր Աստված, ես ինչդ տընիմ:

Օրմ Ալօ սաց կնկան. Կնիկ, ես կորցայ (կուրացայ), ձի կը՝ շախես, չես թողնի որ անօթի մեռնիմ:

Սաց. Խո, կըշախիմ, հասօր (այսօր) հասօր տիւ իմ մարդն ես:

Մնաց՝ մէկ օր սաց. Կնիկ, եմ (իմ) մէագէն (ախորժակ) կէրթայ ձաւար (ձաւարով փըլաւ):

Կնիկ էլաւ սաց. Քիյ խամար ձաւար կըշինիմ:

Կնիկ էլաւ դէան (ցորեն) տարաւ տիւռ, փռեց արև, սաց.

Օլա (այ) Ալօ, ես տի էրթամ ճրու, խաւեր տըգեան, նէա դէան ա՛ռտին:

Ալօն սաց. Եմ ձեռ պոնի տար մօ դէան, ես կաշկեմ:

Կնիկ Ալօի ձեռ պոնեց տարաւ մօ դէան:

Սաց. Փէտմ տու իմ ձեռ, խաւեր կը քըշիմ:

Փէտմ էտու էանու ձեռ, Ալօն խաւեր քըշեց: Կնիկ էլաւ

կնաց ճրու:

Ալօ տիսաւ որ՝ գեօ զաղու (դատաւորի) լաճ էկաւ մտաւ Ալօի տուն:

Ալօն հետեանց քեարմ էգար, էտու, զաղու լաճու կյլխուն:

Ղաղու լաճ ըսպանից. էկաւ ձեռ էտու զաղու լաճ քէշից, տարաւ էթալ տուն, էկաւ նստաւ մը ուր դէան:

Տեսաւ Ալօյի կնիկ էկաւ, սաց. Կնիկ, պանմ էկաւ կնաց մըտաւ մե տուն, սաց, չըմ կիտե շուն էր, թէ կատու էր, թէ տաւար էր. վալլահ ես էլ քեարմ զարկիւր եմ, մէ կնա, մէ տես, մէ ամիսկտեր մկայ կոտրեր ի թէ սաղ ի:

Կնիկ կնաց իշկից, դհան (ախտեղ) տիսաւ զաղու լաճու լէշ գեօ էնտե սպանուկ:

Դարձաւ էկաւ մօ Ալօ սաց. Տնակուլ, տիւ զաղու լաճն իս սպանիւր:

Սաց. Ղաղու լաճու պան մեր տուն լինչ էր, ընչի՞ տի գեար:

Սաց. Մենյը տըկից ինք, էկաւ մեր տուն լինչ տը էլնի որ:

Ալօն սաց. Հըպա հէվարին ինչդ կըլնի, տանինյը պախինյը մէ տեղ:

Ղազուն իրեյք խառ ուղղվան (պարտեզ) կայ, զազին թան-
պահ (պաղաւէր) արեր ի, մէկ խառ նոի ծառ կայ էանու ուղղի մէջ,
զազին սիր ի (ասել է) ուղղվանին (պարտեզպանին) ամանաթ (ա-
ւանդ) քեյ էտա նոի ծառ:

Գիշեր էրկու սհաթ կնաց: Ալօ էլաւ վե, թիւմ իսկից զազու
լաճի վիզ, տարաւ կախից նոի ծառէն. տիսաւ ռազվանքտիր ըն-
տեղէն էկան, իշկըցին, տիսան մէկ մարդ ըլիւր նոի ծառն
վիր. զարկըցին էտա մարդուն, շատ զարկըցին, թիւ կտրաւ,
մարդ ընկաւ տակ: Մարդն շատ տփէցին սաց. Պիրէյք ճրայք
կպրէք, մըհինք (տեսնանք,) նէա մարդ վով ի:

Ճրայք կըպուցին, տիսան որ գեօ զազու լաճ:

Հապա ինչիս անինք, սին:

Մէկ մէկու ըսեցին. Հըպա էլէյք էրթանյ? մը Ալօն:

Էլան իրիկուն գեացին մը Ալօն, կանչիցին. Ալօ, Ալօ:

Ալօն սաց. էան վո՞վ ի:

Սաց. Տիււ պաց, մենյք ինք:

Ալօն տիււ էպաց, սաց. Աստված խէրն էնի, զազու ուղ-
վանքտիր, Բնչ ըլեր:

Սաց. Վալլան մենյք զազու լաճ սպանինյք:

Սաց. Տիւ ինչդ զազու լաճ սպանիք:

Ախըր սպանինյք, թայպիրմ տիս, տիւ քեռ Աստված:

Սաց Ալօն. Ձենէ շատ չըմ ուղի, իրեյք քիս (մէկ քիսան
մօտ 50 ը. է) փարա պիրէյք ձի խըմար, էանու ջանդակ պիրէյք
թալէյք իմ տուն, ես կըսթրեմ (կանհետացնեմ):

Ռազվանքտիր էանու ուղած իրեյք քիս փարէն պիրին, էանու
ջանդակն էլ պիրին թալին Ալու տուն, ուղղվանքտիր թողին գեացին
ուղ (այգին):

Ալօի կնիկ սաց. Տնակուլ, Ալօ, հէլի թայպիրմ (պատրաս-
տութիւն) տես. էսա ճանտըկին, կեախ ի լիւսնայ:

Ալօ էլաւ վե, թիւմ կախից զազու լաճու ջանդկէն, տարաւ
կախից տէրտըրոջ հէրթըսէն:

Տէրտէր ակխաւ (զարթնեց), էլաւ փէղմ առից, էդա ջան-
դակ տըփից: Թիւ կտրվից էկաւ տակ:

Տէրտէր սաց. Տիրուխնի, հէլի ճրագմ կպու:

Տիրուխնին էլաւ ճրագ կպուց, տիսաւ զազու լաճու ջանդակ
մաջ անունց տան տախտին փռած:

Սաց. Տիրուխնի, բա դօրիս Բնչիս էնինյք:

Տիրուխնին սաց. Մի վախէնայ, վագի կնա մօ Ալօն:

Տէրտէր կնաց մօ Ալօ, կանչից. Ալօ, Ալօ, տիւս արի:

Սաց. Նա վով ի, որ կըկանչի՝ Ալօ:

Սաց. Իս եմ, Ալօ, իս եմ, տիւռ պաց:

Ալօ տիւռ էպաց, տիսաւ տէրտէր, սաց. Խէր էնի,
տէրտէր:

Սաց. Ալօ, զազու լաճ սպանիր ինք:

Սաց. Հը՛ տէրտէր, ինչիս զազու լաճ սպանիր իք, վար տեղ
սպանիր իք:

Սաց. Վալլահ, սպանիր ինք:

Ալօն սաց. Տէրտէր, տիւ մեր տէրտէրն ես, քիյ ծէն չըմ
ըծե, կնա մէկ քիս փարա ձը խմար պի՛, էանու ջանդակ վերցու
րե թալի մե տուն:

Տէրտէր կնաց, քիսէմ փարա էանու խմար իպե: Էանու
ջանդակն էլ իպե էթալ Ալօի տուն:

Սաց Ալօն. Դէ կնա քնի, տէրտէր:

Տէրտէր կնաց ուր տուն:

Ալօի կնիկ սաց. Ալօ, կեախ (ժամանակ) ի լիւսնայ. էլի
թայպիրմ վըր նէա լըշին տես:

Ալօ էլաւ վե, թիւմ իսկից զազու լաճու ջանդրկի վղէն, տա-
րաւ մօլլի հէրդուս վէ կախից:

Մօլլէն ակխաւ, էլաւ վե, փէտմ առից էկաւ թըխ (զէպի)
ջանդակ, շատ տփից: Տփից, տփից, ապա սաց ուր կնկան:

Հէլի ճրայգմ կպու, տիսնանյք նէա լի՛նչ ի: Կնեկ էլաւ վե
ճրայգ կպուց, մօլլէն իշկեց, տեսաւ գեօ զազու լաճ, սաց.

Աստված քիւ տուն աւիրի, զազու լաճ, նէա լի՛նչ կյաս ի
(կերպարանք), որ քիւ սիրտ եմ աղջիկ կուզէր, յառաշվէ թօ գեյր
տանէր քիյ խմար:

Մօլլէն սաց ուր կնկան. Հապա ի՛նչիս տը անենյք:

Կնիկ սաց. վազի շուտ մօ Ալօն:

Մօլլէն կնաց մօ Ալօն, կանչեց Ալօ, Ալօ, այ Ալօ:

Ալօն սաց. Ան վի՛վ ի:

Մօլլէն սաց. Ալօ, տիւռ պաց ես գեամ ներս, քիյ տի
պանմ ըսիմ:

Տիւռ էպաց, տիսաւ գեօ մօլլէն, սաց. Աստված խէր էնի,
մօլլա, ի՛նչ կայ:

Սաց. Խէրն էն ա որ զազու լաճ սպանինք, գեօ մի տուն
ջանդակ թալած:

Սաց. Ի՛նչիս զազու լաճ սպաներէյք:

Սաց. Վալլահ, գեօ սպանիրենյք:

Սաց. Էհ, տիւ իմ մօլլէն ես, կնա մէկ քիս փարա պի՛ էանու
լէշ պի թալ մե (մեր) տուն:

Մօլլէն կնաց մէ քիս փարա իպի իտու Ալօ, անու լէշն էլ իպի էթալ Ալօի տուն:

Ալօի կին սաց. Ալօ, իլի, մի թայպերմ արա, կեախ ի որ լիսնայ, զազին որ մի ալախի, զմի վիզ կըկտրի:

Ալօ էլաւ վե, թիլմ ըսկից զազու տղի վզէն. կնաց վըր տանսքներուն (տանիք) իրեյք դան Ալօ կանչից, սաց. Հէյ խալ-իոր մարդ կայ՝ էանուր քիւն չտանի, կնիկ կայ՝ էանուր լաճ կըլայ, էն էլ ալախի, շահատ (վկայ) կէնէյք Ասսու խամար, որ ես զազու լաճն իմ, եմ խէր մօլլի աղջիկ ձը խամար չուպից, մօլլի աղջկայ քեարբուն (խէր) կէրթամ ձի կըխեղտիմ:

Մէ խատ թըթի ծառ գեօ մաջ զազու պալին, Ալօն ան լէշ տարու ան թըթի ծառէն կախեց, էկաւ ուր տուն խանգիյաս քյնաւ:

Ղազին խը լսուն էլաւ վե, իշկաց ծառ վե, մէ մարդմ կախուկ ծառ վե, կնաց մօտացաւ, դեօ էանու լաճ:

Վայ վալիլէր, էլաւ կանչից. Վիվ ի իմ լաճ սպանիք: Շահադ (վկաներ) հանդէ կայնան սին. Ասսու խամար շհադ ինք որ առաւտուն էր, իրեյք դիր քը լաճ կանչիլի, իմ խէր մօլլի աղջիկ ձիկ խմար չուզից, էանուր քեարբուն, կէրթամ ձի կը խեղտիմ:

Էլան զազու լաճու ջանդակ տարան պախին: Տարին թըմմաւ. մէկ օր Ալօն էլաւ զիւր կնիկ տփից: Կնիկ էլաւ տանիս, կանչից, սաց. Ղազու լաճ Ալօն է սպանիք:

Ալօն էլաւ ուր թուր կապեց վըր ուր, ձին խէծաւ, փախաւ կնաց չիւմ Մուսըլ մէկ:

Ղազին իմացաւ. էլաւ մարդ օդօրկեց Մուսուլ, սաց. Մէկ մարդ անուն Ալօ, եմ լաճ սպանեց էկաւ Մուսուլ, էանու պոնէյք, սպանէյք:

Մուսլա վալին էլաւ զարաղօլ իգիր վըր կարմնջին: Ալօ կընաց Մուսլա մօտկացաւ, տեսաւ քօչըրի (վաչկան քրդեր) խովիւմ կէր ընդե, սաց. Խովիւ, էրի Մուսլա ճամպախ ձիկ շացք տու:

Խովիւ սաց. Տնակուլ, դեօ էն Մուսուլ, ճամպախ նէա է, հըմա կնա՝ դիւզ:

Ալօն սաց. Ես շատ խաշիմ իմ (անտեղեակ), չըմ կիտի էրթայ, արի էրթանյք, իմ ձին կիտամ քիյ, տիւ խիծի:

Խովիւ սաց. Չըմ իգեայ:

Ալօ սաց. Արի, իմ թուրն էլ կիտամ քիյ, իմ ջիւրն (շորեր) էլ կիտամ քիյ:

Խովիւ սաց. Դէ իճի տակ:

Ալօն ձիուց իճաւ տակ, ջիւրն իտու էանու, ուր թուրն էտու էանու, ուր թուրն էտու էանու, ձին էտու խովիւ խէծաւ, խով-

վու ջլերն էլ Ալօ խակեաւ, խովվու քեապանակ (բրթեայ վերարկուն, ապան) քէաշից վըր ուր, գեացին Մուսուր:

Խասան վըր կարմնջին, Սլօ փրթաւ կնաց մըջ քեաղքիյն, խովիւ խասաւ էլաւ վըր կարմնջին, դարաղուլ էգարկ խովվի վիզ կտրեց, ձիուց իպի տակ:

Ալօ կնաց մըջ քեաղքիյն կան էկաւ կնաց մէ պառվու տուն, սաց. Պառաւ, քեյ թնչ կայ:

Սաց. Ձի մէկ լաճ կայ:

Սաց. Ձիկ էլ ըրա քեյ լաճ, էլնինք էրկու:

Հէվարին, որ մութ էլաւ, Ալօ սաց. Պառաւ, տուր եմ խուրջին մենյք կըհանք (գնանք) կողութին:

Ալօն առեց ուր ախպէր կընաց, կնաց կնաց խասաւ խըզինի (գանձարանի) տոան հոջև, տիւռ էպաց, կնաց քիչմ փարա խանեց, առեց էկաւ:

Խըլուսուն խազնադար իլաւ վե, կնաց խըզինէն իշկեց, տիսաւ գեօ գեող ընգեյր խըզինէն տարիւր:

էկաւ սաց վալուն թէ գեող ընգեյր խըզինէն տարիւր ի:

Վալին սաց. Պիրէյք հառջև խզնի տոան խորմ փորէյք, էտա խորի կէս կուպր լցէյք, որ մէյ տիր էլ էան գեող գեայ, մտնի մըջ էան խորին, էլ տիւս չիգեայ:

էլան փորեցին, կէան իվեր կուպր լցին:

Հէվարին Ալօն իլաւ վե, սաց ուր պառվուն. Պառաւ, մէ տու եմ խուրջին:

Ալօ առեց խուրջին, հինք (ինքն) ուր ախպէր էլմ էլ գեացին գեողութեն: Դեացին խզնին մօտացան:

Ալօ սաց ուր ախպօր. Տիւ յառէջ գյնա, ես փշուրմ ճիւր թափիւմ կեամ քըյ խասնիւմ:

Ախպէր որ յառաջ կնաց, ընգեաւ մաջ խորին: Ալօ էկաւ էլաւ վե, կանչեց ախպօր, տեսաւ ախպէր գեօ մաջ խորին, ձէն իտու սաց. Տօ տիւ ընգեյր ես խուր վե:

Սաց. Խա, ես գեօ մաջխուրին:

Սաց. Քիյ իրար չտաս. իմ ոտք կըգնեմ վըր քիւ թիւին, կընցընիւմ հէամ էան կուղ (կողմ), էլմ էլ քիչմ փարայ կառնիւմ կըկեամ. ոտք կըգնիւմ վըր քիւ թիւին, կընցընիւմ կեամ նէա կուղ, էնտուց ձեռ կըթալիւմ քի կըխանիւմ տիւս:

Ոտ էտիր վըր ուր ախպօր թիւին, կնաց էան կուղ. էլմ էլ փշուրմ փարայ առից, էկաւ, ոտ էտիր վըր էանու թիւին, ընցաւ նէա կուղ, ձեռ էտու ախպօր ձեռ որ տը քեաշէր տիւս, չը կըրցաւ էրաւ չէրաւ չը կէրցաւ, դանակ ծոցէն էխան, էթաւ ախպօր վիզ կտրից, գլխի տարաւ, լէշ մնաց մաջ խուրին:

Խը լըսուն խըզնդար էլաւ, կնաց խըզինի տիւռ էպաց, ըշկեց նէա ինչ. գեօ դեող (գող) բէգյլօխ մաջ խորին: Դարձաւ էկաւ սաց վալուն. Մեր գեող գեօ դա մաջ խորին ընգյած առանց գյլօխ:

Վալին սաց. Ան լէշ առէյք քէյշէյք վըր հաղպրին (աղբիւր), քեանիմ քեաղքիյ կնիկ գեա, կըկեայ վըր հաղպրին, վիւր լաճ ըլնի, էանու աչք կառնի ինի, էանու սիրտ իրիցի, տըլայ. որ էլաց՝ պոնէյք պիրէյք:

Խոշամքեյր էլան ըզլէշ խանին խուրից, առին գեացին, թալեցին վըր հաղպրին, դարաղօլ կայնաւ հոջև:

Ալօ տիսաւ պառաւ տ'էլնէր տ'էրթէր հաղպիւր ճրու:

Ալօ սաց. Պառաւ, տըհաս ճրու:

Պառաւ սաց. Խա, տըհամ ճրու:

Ալօ սաց. Պառաւ, քեօ լաճու լէշ գեօ պիրած դրած վըր հաղպրին. քեո աչք առնի հինի, քեո սիրտ տը իրիցի, տիւ տըլաս, տմա քեյ դայիմ պոնի. կնա քիւ կուժ լից, քէոյ ոտ ասկացու (անցկացու) քեար, ինիս, կուժ կուտրի, նստի վըրէն կուշտ լացի, թէ որ քիյ պոնիցին, քեյ տը խարցնին, տը ասեն նէա քիւ լաճն ի, սա. Չէ: Տ'ասեն ապա քիւ թոնն ի: Տիւ սա. Չէ: Տը սին. Ապա ինչի՞ կըլաս: Սա. Ես ֆըխարայ իմ (աղքատ), փարայ չկայ ձի, եմ կուժ կոտրաւ, եմ լաց վէր եմ կըժին կըգեայ:

Պառաւ էլաւ կնաց վըր հաղպրին, կուժ էլից, դարձաւ, ոտ ասկացաւ քեար, ընգեաւ գէյտին, կուժ կոտրաւ, նստաւ կժի կտուրքեյր էաու յիրար, ուր տղին իշկաց (նայից), էլաց:

Հարաղօլ էկաւ պոնից գէն, սաց. Նէա քիւ լաճն ի:

Սաց. Չէ:

Սաց. Հապա քիւ թոնն ի:

Սաց. Չէ:

Սաց. Հապա ինչի՞ կըլաս:

Սաց. Ես ֆըխարայ եմ, փարէմ չկայ ձի, եմ կուժ կոտրաւ՝ լաց վըր եմ կըժին կըկեայ:

Պոնեցին տարան մօ վալին:

Վալին սաց. Պառաւ, ինչի՞ կըլէր, նէա քիւ լաճն էր:

Սաց. Չէ:

Սաց. Հապա քիւ թոնն էր:

Սաց. Չէ:

Սաց. Հապա ինչի՞ կըլէր:

Սաց. Ես էկայ վըր հաղպրին, եմ կուժ լըցուցի, վախեցայ, եմ ոտ ասկացաւ քեար, ընգեայ, իմ կուժ կոտրաւ, եմ լաց վըր եմ կըժին կըկեայ:

Վալին սաց. Առաւ քեյ մէկ մաջիթի, տաւր տու, քեյ խամար կուծ առ:

Պառաւ առից կնաց:

Շերովնենց ամբէն (Շիրվան, Սղէրդի մի գաւառի ամիրա), յօրօխկեց մօ Մուսլա վալին, սաց էանու. Չըկէիր (չըկարողացար) էան կեող պոնի յօրօխի գեա անու վիզ կտրիմ:

Սաց. Տնաւեր, էտա ինչ խօսքի. որ ես եմ գեող պոնիմ, չըմ կանայ էանու վիզ կտրի:

Սաց. էան տարէյք, քեաղքէյց տիւս դըրէյք, շատ մարդ կը-կեան կէրթան, էան լէշ վար մարդուն էլնի, էանու սիրտ կիրեցի, տի լայ, ինչ որ լաց՝ ձը խամար պոնեյք պերէյք:

Լէշ տարան քեաղքէյց տիւս դրին: Ալօն էլաւ վեր. աբէմ (վերարկու) քէաշից վըր ուր, էշ էտու հոջե կնաց: Կնաց էնա քեաղքի կուզվէն (կուզէն):

Կնաց մաջ դաշտին, զվաւ (դարձաւ) էկաւ: Էկաւ Ալօն, խասաւ քեաղայք, էկաւ մօ դարաղու:

Ղարաղուլ սաց. Հա դաւրէշ, էրի (արի) մա մի, (մեզ մօտ) մը (մեզ) խամար պոն սա չիւր խըլլսուն, մինյք իրեյք խոգի ենք, տասնըխինք ոսկի կտանյք քի:

Ալօ սաց. Չէ, չիմ իգեայ, որ ես կեամ, ան կեող տը կեայ զիմ էշն էլ կեողնայ:

Սացին. Բիւ իշու հաղն էլ կտանյք:

Սաց. Եմ իշի հաղն թշկ ի (թնչ է):

Սին. Տառնխինք ոսկի էլ քիւ իշու հաղն ի:

Սաց. Աղէկ, կըգեամ:

Ալօն էլաւ կնաց մօ դարաղօլքիյր, անունց խամար պոն ման սաց չիւմ կէս գիշեր կտարաւ. էտա իրեյք մարդեր քյնան: Ալօ էլաւ վեր, ուր ախպօր լէշ իգիր վըր իշու քեամկին՝ տարաւ ուր տուն սաց. Պառաւ, դէ կուշտ լացի:

Ալօ դարձաւ անունց կուշտ, ապէն փաթթից գլօխ, կող էլաւ քյնաւ:

Խըլլսուն էն մարդեր էլան վի, իշկըցին տիսան, էշն էլ տարած, լէշն էլ տարած, սին. Հըպը ինչ տ'ասինյք դարվըրշին:

Դարվէշ էլաւ խըտ լսուն, իշկաց տար-թար (դէս ու դէն) տիսաւ զան չկայ, սաց. Չըլնի եմ էշ տարած ին:

Սին. Խա, վոլլահ, քեո էշ տարած ին:

Սաց. Հայ. հայ, կուզիմ զիմ էշ:

Սին. Մենյք քիւ բախտ, ձէն մածի, մենք քեու իշու գիյն էլ կտանյք:

Էլան եռսուն ոսկի տվին էանու, Ալօն էլաւ էնդի կնաց:

Ղարաղօլ կնաց մա վալին, սաց. Վոլլահ, լէշն էլ կեղցան տարան:

Շէրուվինց ամերէն յօրօղից մօ Մուսլայ վալին, սաց. Չըկէրի ուր կեող պոնի, յօրօղի կեայ անու վիզ կըտրիմ:

Սաց. Սա տնակոլի պանկտեր (րաներ) շատ ի. որ ես եմ կեող պոնիմ, անու վիզ ես չըմ կանայ կտրի:

Մուսլայ վալին սաց. Պիրէյթ դաւէմ (ուղտ) ոսկով դարգարենյք, տանենյք քեաղքից տիւս, էն կեող տըկեայ դէաւի գեո-ղութիւն, մենյք չենյք կանայ էն կեող պոնի:

Էլան դաւէմ պիրին, զարդըրիցին, տարան քեաղքից տիւս, դարաղուլ նստաւ հոչիւ:

Ալօ իլաւ վե, ուր քսիկ հլին (լի) եարթ (խիստ) թունդ թթուն էլից, կապից վըր ուր, քեաղքից էլաւ տիւս, կնաց դաշտի կնարէն (կողմից, եզրից) էկաւ խասաւ մօ դարաղուլ. նըս-տան էնտիլ, անունց մօ, էլաւ չիկարէմ (սիկար) էտու էանուր, շատ որ քեաշիցին, սարխօշյան, պառկան էտու տեղ, թմրան, քնան:

Ալօն իլաւ վե, դաւէն կեօղցաւ, իպի ուր տուն, զինից (մոր-թից) ուր խմար վիրուց:

Խը լսուն դարաղուլ էլաւ վե, էկաւ մօ վալին սաց. Վոլլահ, դաւէն էլ կեողցան:

Վալին սաց. Վոլլահ դօրիս թնչ անենյք:

Շէրուվինց ամրէն էլ յօրօխկեց մա Մուսլա վալին սաց. Չըկէրի ուր կեող պոնի, յօրօղի գեայ ուր վիզ կտրիմ:

Սաց. Էնա տնավերի խապար շատ ի, որ ես կեող պոնիմ, չըմ կէրի էանու վիզ կտրի:

Վալու ախչիկն սաց ուր խօր. Եմ տեղջիւլ (անկողին) քեաղքէն տիւս իսկէյք (ձգեցէք), կիշեր էան կեող տըկեայ ձի կեողութիւն, որ ես չը պոնիմ, տիւ մարդ չըկէնէյք պոնէյք:

Էլան վե. աղջկան թախթ տարան քեաղքից տիւս իսկըցին: Հէվարին Ալօ իլաւ վեր. տիկմ ճիւր էթալ ուր թե, արծըլին (ածելին) պոնից ուր ձեռ, չկարէմ (սիկար) էլ կպուց, պոնից ուր ձեռ, մէջ շուկին վե կնաց:

Կնաց մէ հահուտում (հրէի) տիւս, էանու չկարէն ընցաւ, կանչից եահուտուն. Փշուրմ կրակ տու ձիկ:

Եահուտին էլաւ կրակ էտու սաց. Տնակուլ ձի տիւս քիօ (ցեխ) էր, քիւ ձեռ պարզի, եմ ձեռ չըխասնի քիւ ձեռ:

Եահուտին որ ձեռ պարզից, առծըլին էթալ եահուտու ձեռ կտրից: Եահուտին ընգհաւ տըհան միւսաւ: Ալօն ձեռառից կնաց:

Կնաց մօ աղջիկ, էլաւ վըր թախթին, ձեռ էթալ զախչիկ, ուր լախրտին (զրոյց) խեա ախչկայ արաց:

Ալօ սաց. Ախչի, ձի շեռ կըկեայ:

Աղջիկ սաց. Հըմլա շըռի մէջ տեղաց:

Սաց. Ինչխ կըշըռիմ մէջ տեղաց, որ քիւ բեաւարին (վստահութիւն) վէր ձի չիգեայ, առա իմ ձեռ պոնի, կիջնեմ տակ կըշըռեմ:

Եահուտու ձեռ իտի մէջ աղջկայ ձեռաց, իջաւ տակ, մախաթ էզարկ տկին, տիկ շահց. Ալօն թողեց կնաց:

Աղջիկ մնաց թէ էանու շեռ կտրի շեռ չըկտրաւ: Աղջիկ աջըզաւ, ձեռ քեաշեց, տիսաւ մէկ չլուր (մերկ) ձեռ էկաւ մօտ: Սաց. վա՛յ, սա պան էլ արաց զինքն էլ փախաւ: Մնաց խե լըսուն, աղջիկ էլաւ կնաց մօտ խէր, սաց խօր. Չըկարցայ պոնի գեող:

Խէր սաց. Բա ինչխ անհնյք:

Էլէյք սէրուբանդ (կախարդ) պառաւմ պիրէյք, իսկենյք մըջ քեաղքին մահինք վե տուն դաւի միս կայ, մե գեող էան տուն ի:

Էլան սէրուբանդ պառաւմ տեսան, էլան յօրօսկեցին մըջ քեաղքին: Պառաւ մըջ քեաղքին կան էկաւ (ման եկաւ) կնաց Ալօի տուն. իշկեց, տեսաւ որ գեօ Ալօի մէր միս կիփի, սաց Ալօյի մօր. Աստված տայ քեյ, եմ լաճ խիւանդ ի, քիչմ դաւի միս կուզի, մէ քիչմ դաւի միս տուր տանիմ իմ լաճուն:

Ալօի մէր սաց. Նստի կուշտ կի, քիչմ էլ կտամ կըտանիս քիւ լաճուն:

Էլաւ էլից մըջ քեասին, իտի պառուու հոչե, էնի կուշտ կէրաւ: Էլաւ քիչմ էլ էթալ էանու փէշ, առեց կնաց, էլաւ տիւս:

Տէսաւ Ալօն էնդեխէն էկաւ. սաց. էան ի՞նչ ի խե քեյ:

Սաց. Աստված տա քեյ, քիւ մօր, եմ լաճ խիւանդ էր, քիչմ դաւի միս ուզեց. էկայ մօ քեռ մէր, քիչմ դաւի միս էտու ձի, առի գեօ կըհամ (կէրթամ) մեր տուն:

Ալօ սաց. Մա պի (քեր), մահինք (տեսնենք) քեանի մի կտոր ըլաւ: Շանց էտու էանու:

Սաց. Էրի հայնք (արի երթանք) իմ մէր քիյ քիչ ի տուհր. ես քիչմ էլ կտամ քեյ:

Ալօն զպառաւ առից կնաց տուն, Թուրմ էզար վիզ կտրից, սաց ուր մօր. Տիւ չէս կիտէ, որ դաւի միս տանեն վալուն շանց տան, վալին զիմ վիզ կըկտրի:

Սէյրուբանդ պառաւն էլ կորուսաւ:

Դալալ տվին կանչել, սին. Մեր կեող սէյրուբանդ պառաւն էլ կէրաւ:

Վալին սաց. էն կեող որն ի, թող կեայ իմ ձեռ, ես զիմ աղջիկ կըտամ էանու:

Այլօ էլաւ կնաց վալու ձեռ, վալին դւր աղջիկ էտու էանու պաց. Զիւր մկայ տիւ իմ կեողն իր, մկայ էլար զիմ փէսէն. ձի քեյնէ պտի որ ինչ տիւ արիւր իմ գլոխ, ըսկուն անես Շիրվնենց ամիրի գլօխ:

Այլօն սաց. Զիւում (այծ) ձի խամար զինի, ամէն բոկից (մագից) զանգեակմ կախի, կինամ:

Վալին էլաւ չիւում զինել էտու, հըմէն բոկէն զանգեակմ կախեց: Այլօն էթալ ուր թեւ, փէղմ պոնից ուր ձեռ, կնաց Շիրվնենց ամիրի տուն:

Հէվարին կնաց էանու օղէն: Կեղական հըմէն ժողվան էկան էանու օղէն չիւմ քյնելու կեախ լախրդի (զրոյց) էրին: Գեացին ուրենց տուն քյնան: Ամիրէն էլ էլաւ ուր տեղ էթալ (անկողին ձգեց) պառկաւ քյնաւ:

Այլօն էլաւ վե, չըտու մորթ էթալ վէ ուր թիւին, փէղ պըռնից ուր ձեռ, էկաւ կայնաւ վէր էանու սրտին, սաց. Հա, հա խոգի կըտամ, խոգի կառնիմ:

Ամիրէն սաց. Մեռնիմ քե, խրիշտակ, մոհլաթ (ժամանակ) տու ձի չիւմ խըլտուն հա եմ գեղական, եմ տղէքեյր տխնամ:

Սաց. Քե մօհլաթ ի, խի լսուն տիւ:

Այլօ կնաց պառկաւ ուր տեղ. խըլտուն Շէրվնենց ամիրէն էլաւ վե, կանչից ուր գեղըկընին. կանչից ուր լաճեւաց սաց. Ամանաթ ձի մէկ մէկէլ (ձեղ միմեանց եմ յանձնում). ցերեկ պիշեր, խոգիառ խրեշտակ իկեր էր եմ խոգիյն կառնէր, հեվի արեր եմ (խնդրել եմ) որ նոր դադրեր, էլէ ձի խամար թապուում (դադաղ) շինել տուէք:

Էանու տղէք հէլան թապու.թմ շինիլ տվին, Շէրվնենց ամիրէն վերուցին զրին ինե, էանու խաց ջուրն էլ զրին մէջ. սաց. Դէ գեացէյք, մարդ հեվարին կըկեայ ստա:

Կիշեր էրկու սհաթ կնաց: Այլօն էլաւ վե. չըտու մորթ իապեաւ, փէտ պոնեց ուր ձեռ, էկաւ կայնաւ վըր ամիրի սրտին, Սաց. Հան խոգին կտամ, խոգին կառնիմ:

Սաց. Խոգիյն քոն ի:

Սաց. Մահեամ (ճիշտ է):

Այլօն փալան իպի, մտուց թապուտի տակ շըկից, կնաց թըղ (դէպի) Մուսուլ. տարաւ իտիր Մուսլայ կուշտ:

Շէրվնենց ամիրէն սաց. Աստծու դիւան տը (տես) շամ դատն ի:

Սաց. Չէ, վոլլահ մօտացայնք:

Սաց. Տիւ կաց ըստա, հա կէրթամ Աստծու դիւան. քիւ մեղք չատ ի. փշուրմ քիւ մեղք թեթեացուցիմ:

Սաց. Խրիշտակ, կըխնդրեմ քիչնէ:

Ալօ էլաւ կնաց վալու դիւան, սաց վալուն. Գո Շէրուֆենց
ամիրէն գեօ դըհա պիրի. գեողցա պիրի դաւ. Ես գեօ կըպիրիմ
դնիմ ստա, իրեյք խապար խետ կիտամ, նուր (նոր) ծիծղացէյք.
ձէն չ'տաք:

Էլաւ դարձաւ կնաց, Շիրֆենց ամիրէն սաց. Խրիշտակ, տիւ
Կկաւր:

Սաց. Խա, Էս իկայ:

Սաց. Տիւ Բնչ սիրիր ձիկ խմար:

Սաց. Քիւ մեղքեյր Թեթևացուցի, բալէ ինչկանեմ՝ եմ խա-
պար արա:

Սաց. Աղէկ:

Սաց. Քեյ տ'սիմ, փիշի փիշի.

Տիւ սա. Նաճ. Նաճ:

Տըսիմ քեյ կուպրի կուպրի.

Տիւ սա. Հաւ, հաւ:

Ես քեյ տ'կանչիմ, չշօ, չշօ.

Տիւ սա. Լօփ, Լօփ, զոա:

Ամիրէն սաց. Աղէկ:

Ամրէն շիկից, տարաւ վալու դիւան իղիր: Սաց. Փիշի փիշի:

Սաց. Նաճ Նաճ:

Սաց. Յուրի, յուրի, յուրի.

Սաց. Հաւ, հաւ, հաւ:

Սաց. Չշօ չշօ:

Սաց. Լօփ, Լօփ, զոա:

Ծըծղացին դիւան հըմէն, վալու մարդերն էլ ծըծղացին շառ:

Շիրուֆենց ամրէն Թապուլից խանեցին. իրիշկաց անունց.

Չըշկուվաւ:

Վալին սաց. Շիրուֆենց ամրէն, ինչիս ի եմ կեօղ. իմ մալ
կըգեօղէր. ապա էն կեօղ էկաւ, քեյ Շէրֆուց կեողցաւ, առից
իպե դառ:

Սաց. Խա. էանու անուն Բնչիս ի:

Սաց. Ալօ ի:

Սաց. Ալօ, էրի իմ ձեռ, Էս եմ աղջիկ կը տամ քեյ:

Ալօն կնաց էանու ձեռ. աղջիկ էտու էանու. էլաւ եօթն օր
եօթ կիշեր խարսնիս արաց. էնոնք խասան ուրենց մուրազ, մեյնք
էլ խասնեյնք մեր մուրազ:

Պատմեց 1911 թ. Յուլիսի 24-ին, Շատախի Քաղ գիւղում
Արմշատցի (Շատախու գաւառի) Քամալի լաճ Խլղաթ, քառասուն

ամեայ անգրագէտ գիւղացին, որ երկրագործութեամբ է պարապուում... րայց ձմեռները քրդերի մէջ բուրթ զգելով է զբաղուում և հէքերսիր ասում: Նա այս հէքիաթը սովորել է մի հայից: Այժմ հայերի գիւղերումն էլ հէքիաթները քրտերէն են ասում:

Բ Ա Ղ Դ Օ

Կէնի կէնի, կէնի չէնի, վախտի զամանտա (ժամանակով) կնիկմ ինան (միասին) մէկ խատ լաճ:

Հտա կնկան անուն Ասմար էր. լաճուն էլ Բաղդօ (Բաղտա-սար): Մէկ օր Ասմար կըկանչի ուր լաճուն կասի, տղն Բաղդօ-բալամ, արի քեյ դնեմ սանահաթիմ (արհեստի), խէր չունես, ապամե (մեզ) վճով պիտի շախի: Իսոր ինոր (սրան նրան) խզմաթ ա-նելով քեյ շախեցի պախիցի, էլ չեմ կանայ, գեօ ես պառվըցայ, մեր հալ ինչիս պիտի էլնի, ինենք (ընկնենք) անօթի մեռնենք:

Մէր կասի կըպաշլայի (կսկսի) ինել վէր քիթ մոթին մառախ (մտածմունք) կանի, կուլա կողբայ:

Լաճնի չարէն կըկտրի կասի, ձօ մարէ, ես ինչ անեմ: Կասի, ես ի՞նչի եմ նստե ստա, էլնեմ էրթամ տեղմ էրկու, հա մտնեմ էլնեմ, պալքի էսա իմ մօր ձէն իմ աղանջից կտրի, էրթամ դեիմ (մի կողմ) ազատվեմ:

Տղէն ի կէնի կէրթա, կասի. Դեոր էրթամ դեոր չէրթամ, պարէ էրթամ աման ծախողի մօտ աշկերտ:

Կէրթա կասի աման ծախողին. Աման ծախող, քեյ չլաղ (աշակերտ) լաղըմ չի:

Աման ծախող թայմին (կընկատի) կանի հտա լաճու վէրա-գլօխ ուրնուր (ինքն իրեն) կասի վալա էսա լաճ աղէկ ալ-չա-փուկ ի (աչքաբաց) պարէ առնեմ մօտս:

Աման ծախող կասի. Խա, արի, ամա (բայց) քեո անուն ինչ ի:

Բաղդօն կասի. Իմ անուն Ամանկոտրիկ ի:

Ի՞նչ, կասի աման ծախող:

Բաղդօն կասի էլմ էլ ուր անուն.— Իմ անուն Աման-կոտրիկ ի:

Մարդն ի կըմտածի, կըմտմտա կասի. Զայի (կարելի է որ) իսոր անուն էն ի:

Տղի հաղի (վարձքի) վէրէն էլ կըբարուշին (կըպայմանաւոր-

րուին) քեանքի օր որ կըմնա ինոր տիւքեան էն կանգար հազ պիտի տա:

Մէր որ լսաւ շատ ուրախացաւ:

Ամա (բայց) մէ օր ուսթէն կասի. Տղա, Ամանկոտրիկ, ես պիտի էրթամ Գյրաշէն (Ջուաշէն-գիւղ է) աման պիւրելու տիւ խօրօտ քեո աչք վէր դիւքնին պախի, խօրօտ շուտ (աշխոյժ) կաց, առ-տուր արա չիւր ես գեյղից դառնամ, խասկըցաւ:

Աման-կոտրիկ կասի. Ուա, խա, խասկըցայ, տիւ կնա գեյղ, խեո քեո գործին, ես կիտեմ ինչ կանեմ:

Ուսթէն կըթողնի կէրթա գեղ: Աման-կոտրիկ կասի. «Ուսթէն հաքիյ (քանի որ) ձի ասաց՝ Աման-կոտրիկ, սապր արա (համբերի) տես. ես մկա ինչ կխանիմ ամանյտերաց գլխի»:

Կառնի մէ խատ զօռպա մեծ քեարմ, կինի վէր ամաններաց կըպաշլայի մէյ մէկ սիւկոտել (Ջարդել), շրփոց դըրմփոց կըդնի տիւքան, մէկ աման բիւա չ'թողնէ լաւ սաղլամ (ողջ):

էն մէկէլ օր ուսթէն կուգեայ կըտեսնայ որ ուր տիւքան պիթիւն էլե տափ-սաղաղ: Կըթէպուի (կըշուարի) կըմնայ. կասի. Տղա, Աման-կոտրիկ, Աման-կոտրիկ:

Աման-կոտրիկ կասի. Ուսթա, էլ աման չկայ որ կոտրեմ:

Հայ, կասի, շուն շան որդի, կորիւր կնա, էլ էսա տիւքեան մի կեա, կուշում դմբոց կուտա կը ճամբխի կէրթայ:

Աման-կոտրիկն ի կասի. Թէ տիւ ասիւր Աման-կոտրի, ես էլ կոտրեցի: Ուսթէն ի կըլարի յետե. Բաղդօն կըփախի կէրթայ ուր տուն, մօր կասի. Մարէ, քանիմ խատ աման կոտրեցի, ուսթէն ձիկ մլեց (խրկեց) տիւս:

Մէր կասի. Տղա, բարէ կնա կօնդուռաջութիւն (կօշկակաբութիւն):

Լաճն ի կէրթայ կօնդուռաջում տիւքեան. կասի. Ուսթա, գեամ էլեմ քեյ աշկերտ:

Կասի. Ուա, արեւ Անունդ ինչ ք կըխառցուցի Բաղդօյին:

Բաղդօն էլ կասի. Իմ անունս Կաշի-կոտրիկ ի:

Կօնդուռաջին Բաղդօյին կասի. Արե նստի էնա տեղ:

Կըտանի ուր մօտ գեօ քիչմ պան կըսովրցուցի, կըմնայ մի քանի օր: Մէկ օր ուսթէն կասի. Տղա, Կաշի-կոտրիկ, կաց տիւքան ես մէյ դիպնիմ տուն գեամ. խասկըցաւ, Կաշի-կոտրիկ:

Կաշի-կոտրիկ կասի. Ուա: Չիւմ ուսթէն կէրթայ տուն՝ Բաղդօն կառնի դանակ էն պիթիւն կաշիք կըկտրտի:

Ուսթէն կուգեա կըտեսնայ, որ զրմէն կաշիք կտրուկ, լցուկ տուն ի: Կըտփի մէջ ուր գլխուն, տղին կըմլի տիւս. տղէն կասի. Ես ինչ անեմ թէ տիւ ասիւր. Կաշի-կոտրիկ:

Բաղդոն ի, էնտեղից կէլնի կէրթա ջամ (ապակի) ծախողի մօտ. էլմ կասի. Իմ անուն ջամ կտրող ի. ինոր ջամերն էլ մէկէլնեբրաց պէս կըկոտաւոր կըթողնի կէրթա: Վալհասը (վերջապէս) դեոր որ կէրթա, զըմէն տեղ մէյ մէկ գէյշ անունմ կըդնի վէր ուր, սկուն որ հըմէն տեղիցն էլ կըմլվի տիւս:

Մէր չ'կիտի ինչիս անի խետ ուր լաճուն. կասի. Բարէ էրթամ բերդի տկի սուրբ ծառին խառցուցիմ, խնմ սուրբ ծառ ինչ կասի, որ ասի, ես էն կանեմ:

Մէրն ի կէլնի խինգ փարի խունկ, խինգ փարի մոմ կաննի որ էրթա սուրբ ծառի մօտ: Բաղդոն ի գեաղտիկ մօտ հտվից, կարճ ճամբխով կէրթա կըմանի էն պոտ ծառի մէջ, կըպախվի էնոր մէջ, մէր չ'տեսնայ, կուգեա որ մոմ վառի:

Մոմ կըվառի, խունկ կը ծխի, աղօթք կանի, եօթ ծունդը կըդնի. սորա (վերջ) ձեռնով կըզանի ծառին կասի. Ով սուրբ ծառ, ասա մէ խենք, իմ լաճ ինչ սանահաթի դնեմ:

Լաճն ի պոտ ծառի մէջից կասի. Դիր ուր քեյուու մօտ, եօթ դեր կըկնեց:

Բաղդոյի քեյուին էլ. ինչ ասիմ, շատ ջոջ գեող էր:

Մէրն ի կէրթա ուր ախպօր մօտ կասի. Ախպէր, հալ-հէքաթ ըռըսկնայ, ընցած դառցած, արե Բաղդոն առ քեռ մօտ պախի:

Քեռին կայիլ կէլնի (կընդունի), ամա կասի. Արի քի մէյմ տի փորձեմ, տեսնամ թէ տիւ ինչիս ես, շրատ (աչքարաց) թէ ոչ:

Էնտեղ, վէր ծառին, եղունկէ (աղանիի) բոյն կէր, քեյուին կասի. էլի եղունկէ տկէն խառուձուն պե. ամա սկուն պե, որ եղունիկ չիմանայ: Լաճն ի կէլնի ծառ. սկուն գեաղտիկ կըվէրուցի խառուձուն, որ եղունիկ չիմնայ. կըդառնայ քեյուուն կասի. Քեռի, դէ տիւ էլ խառուձուն տար դիր եղունկէ բոյն, տեսնայնք ինչիս կըտանես:

Քեռին չիւմ խառուձուն կը դնի եղունկէ պոնը, Բաղդոն տակից քեյուու շլվար կըխանի. քեռին կըմնա տկլոգ՝ չիմանայ: Քեռին մէկէլ կիրիշկայ կըտեսնայ որ վրէն շալվար չկայ:

Բաղդոն կասի. Քեռի, քեռի, առ քեռ շլվար կնա, ուսթայ մարդ ճանչցիր:

Քեռին կասի. Տղա, արե քե, քեռ ճակատ պաքեյմ, խիտ քեյ ես հալա (տակաւին) շատ պան պիտի անեմ:

Մէկ օր Բաղդոն կըտեսնա մէկ պառցուկ ուխտ (ուղտ) ինգեյ փողան (փողոց) դրէ դրէ կէրթա: Մէկ խատ թաղա խաց կըպոնի ձեռ. հա շանց կուտայ ըղտուն, հա կէրթայ տեխ (կողմ) ուրենց տուն, չիւմ (մինչեւ) կըտանի կըմլի (կըմտցնէ) ուրենց տուն, վերվի պեռնեբ կըտեղաւորի, կըպախի. ուղտն էլ կըմորթի կըդնի

ամաններաց մէջ, իսկի էլ մօր չափ, թէ ինչ արեց, ինչ չարեց, չէ որ պաս էր:

Ըղտու տէր դալալ կուտաւ կանչել ուր ուղտի խամար. մարդ, մատաթ սալըխ չի տայ. մէնակ մի խոտ սլառաւ կայ, որ շուֆայով (կարծիքով) կասի. աւատա որ Բաղդօյինց տուն կէլնի: Ըղտապանն ի կէլնի տքտքալէն կէրթա Բաղդօյի մօր մօտ մախսուս (յատկապէս) կասի. Սաթուն, ես խիւանդ եմ. խէքիյմ (բըժիշկ) ասե ձիկ մէկ կտոր թաղա ըղտան միս իփի կի կաղէյնառ (կառողջանաս): Ըսկուն ինչ ձեր տան ըղտու թաղա միս կայ, խնդրեմ մէկ էրկու կտոր տուր տանեմ ուտեմ, քիս լաճ կօրխնեմ:

Բաղդօյի մէրն ի, միամիտ, որ չէ կիտե պառվու սատանութեն, կէրթա մառնից խինգ վեց կտոր ըղտու միս կըպիրի կըլցի պառվու փէշ կըճամխի: Պառաւ չիւմ կէլնի դռնից տիւս փողան՝ Բաղդօն կուգեա կըտեսնայ, ուրն ուր (ինքն իրեն) կըպարկանայ, ամա ինչ անի, կասի. Պառաւ, պառաւ, արի արի քիչմ էլ տամ տար բէօլ բէօլ (առատ) կե, իմ ջանին տուղա (ալօթք) արա:

Պառաւն ի, Բաղդօի խօսքի վրէն, կըդաւնայ կէրթա ինոնց տուն: Բաղդօն ինոր կըտանի մառան, մէկ խատ գիօմբմ (բըռունցք) կուտա մէջ պառու գլխուն, կինի տան կըմիւնի: Պառաւն կըտանեն կըթաղեն:

Էսա պանից յետոյ, Բաղդօն հա (միշտ) քեյոու խիտ կէրթայ թաղաւորու խաղինէն (գանձարան) կըկտրի (կողոպտել). էլ թագաւորու ճար կըկտրի չիկանա էտա գեողիւր պոնե. կըպիրի խաղինի գռան մէջ պիւթիւն կուպր ինան (միասին) ծոթ կըլցի: Գիշերյ սհաթ չորսին, Բաղդօն կէլնի խիտ ուր քեյոուն կէրթայ թագաւորու խաղինէն կտրելու:

Քեյոուն կասի. Քեռի, տիւ մտի ներս, ես կիջնեմ: Քեռին ինչ կըմտնի ներս, չիւմ վիզ մէկ կըխրվի մէջ կպրին կըմնայ. Բաղդօն կըքեաշի, կըքեաշի չիկանա խանե տիւս: Կըխանի ուր կամէն (գաշոյն) քեյոու ղիզ կըկտրի, կառնի մէնակ ինոր գլխի կէրթայ, կըտանի ուր տուն մէկ պուճախմ կըփորի կըխորի:

Էն մէկէլ օր, թագաւորու ասքյրներ կըտեսնան որ խաղինի մէջ գիօ մէկ գեողմ կայ, ամա գլխի չկայ:

Թագաւոր կասի. Կայնէք, տեսէյք որ ես ինչիս պիտի անեմ որ գեող պոնեմ: Կասի. Տարէյք էտա ջանդակ կախէյք քեաղքիյ ճամբախ ծառի վէրէն, ալպաթ (ի հարկէ) իտոր մէ խատ տէր կայ, կուկեա կիրիշկի վէրէն, կուլա. էն ժամանակ տիւք մուղեաթ (չգոյշ) կացէք, տեսէյք վիզ կուգեա կուլա ինոր վերէն, գիօ էն ի (այն է):

Բաղդօյի մէր ի, կանի որ էրթա տեսնա ուր ախլօր ջան-

դակ. կէրթա էրկու խառ կուժ կառնի կուտայ մօր, կասի. Մարէ, որ կըխասնես քեյոռու ջանդկի մօտ իսկի (ձգիր) կժեր գեյտին, թող կոտորի, տիւ էլ նստի տն կուշում լաց, թող քեռ սիրտ խոփնա:

Մէրն ի կառնի էրկու կուժ, կէրթա ջանդկի մօտ, համան կձգի գեյտին կըկոտորի, կնստի էնտեղ կուլայ, ասքըններ համան կըխասնեն կըպոնեն, կասեն, հայ հայ գեօ էսա ի մեռլի տէր:

Կսիկ կասի. Դէ դէ, քեաշվէյք դէն, ես իմ կժերաց խամար ի որ կուլամ. ասքըններ կաւատան ինոր մօր, պաց կըթողնեն էրթայ: Գիշերմ էլ ասքըններ կըքնեն, Բաղդօն հաւաշմ (հանդարտ) կիշերով կէրթա, քեռու ջանդակ կըգեղնա, կըթալի քեամակ կըտանի կըխորի. թագաւոր ուր ասքըրով որ կլսի, կշվարին կըմնան:

էն մէկէլ օրն էլ, թագաւոր կըպիրի ախարի ճամբի վէրէն, եռսուն քեառսուն խառ ոսկի կըթալի, կասի. Վով որ կըվերուցի էսա ոսկիյք, պոնէյք:

Բաղդօն կըպիրի ուր սօլի տակ կուպը կըքսի, ոտ կըշտի, սօլեր կըխայնի, կուժէր կառնի շալակ շոտ շոտ կէրթա աղպիւր կուգեա ջուր կըկրի. ոսկիյք հա հա կըկպնի սօլի տակ, կըպիրի տուն կըփրթուցի չիւմ պիթիւն ոսկիյքն էլ կըվերուցի, ինոնյք չեն իմանայ, թագաւորն էլ կըշվարի կըմնայ:

Բաղդադու թագաւոր որ կըլսի էսա գեօղը պաներ, կէնի մէյ խառ թուղթմ կըճամիսի էտա թագաւորուն, կասի. Ամօթ, շատ ամօթ քեյ, որ քկո երկրի գեող չես կանա պոնի:

էտա թագաւոր վէր էսա խապրին շատ շատ կամչնայ, կէնի դալալ կուտա կանչել, կասի. Որ էսա ուսթայ գեող վճով ի, թող գեա իմ մօտ, ես ինոր պան չիւմ պսի: հալա փէշքէշ կուտամ (պարգև):

Բաղդօն կէնի կէրթա մօ թագաւոր կասի. Գեօ ես եմ էն գեող: Թագաւոր շատ կըզարմանայ, Բաղդադու թագաւորու նամակ ինոր շանց (ցոյց) կուտա, կասի. Որ տիւ էն Բաղդադու թագաւոր պոնես պիրես ըստեղ իմ մօտ, ես իմ աղչիկ կուտամ քեկնիկ. մէյ խառ ինոր խպարտութեն թող կոտորի, որ չէնի ըտըսկնայ գյրի, ինչ կէնի թող էնի:

Լաճ կասի. Թագաւոր ապրած կէնայ, էտա իմ ձախ ձեռաց պան ի:

Բաղդօն ի կէնի մէյ խառ ուր բօյով (հասակով) էրկէն քիւրքմ կառնի, ինոր չորս պիւլոր պիւթիւն զանգակ կըկախի, կըխայնի կէրթա Բաղդադու թագաւորու տուն. գիշերով կըմտնի էն թագաւորու հօտէն. քիւրք կըխայնի մէյ խառ ուր կըզընգզընգացուցի, մէյ քեանիւմ տիր ըսըսկնայ ուր թափ կուտայ:

Թագաւոր մէջ ուր եաթղին (անկողինն) կըզարգընտի կըվա-
խենայ կասի. Տիւ վո՛վ ես. Բաղդօն կասի. Ես Գարբիէլ խրիշտակն
եմ. իկերիմ քեո խոգիյն կառնեմ: Թագաւոր կասի. Աման ես
քեյզնէ ըիջա (խնդիր) կանեմ, հալա իմ խոգիյն մ'առնի, ինչ որ
կուզես տամ քեյ:

Բաղդօն կասի. Ձէ, եան քեո խոգիյն կուտաս, եան կմտնիս
էսա չայմաջէն (արկղիկ):

Թագաւոր վախժըխելէն կէրթայ կըմտնի չայմաջէն.

Բաղդօն չայմաջի կափախ լաւմ կըփակի, կըշլի կըտանի
կըդնի էն Թագաւորու առաջ:

Թագաւոր ինչ կըպանա կըտիսնայ, մունջ ուրախութենէ
կըծոի (կըխենդանայ) կասի էն Թագաւորուն. Հան ինչիս ձիկ վրայ
կըծիծղայիր, տիսնամս որ «մանէն (փորձանքը) մանած ի, պատէն
կախած ի»: Էլ մեղ չըդնես ուրիշներաց:

Թագաւոր ինչիս որ ասեր էր, ուր աղչիկ կուտայ Բաղդօյին,
մէկ խատ էլ քեօշկ սարա կուտայ ինոր փէշքէյշ (պարգե). ինոյնք
խասան ուրենց սրտի մուրաղին, մենյք էլ տիւք էլ խասնէյք ձեր
սրտի մուրաղին: Ասածուց իրեյք խնձոր իջաւ, մէկ ասօղին, մէկ
լտողին, մէկ ալանջ անողին:

Պատմեց 1910 թ. Օգոստոսի 20-ին Հայոց-ձորի Քերձ գիւղի
բնակիչ Մանուկ Սահակեան անգրագէտ գիւղացին:

Այս հերթաթի մի ուրիշ վարիանտն էլ գրի եմ առել Ախալ-
քալաքի գաւառում, որ դեռ չեմ հրատարակել: Յոյս ունիմ, որ
ուրիշ վարիանտներ էլ պիտի կարողանամ գտնել և այն ժամա-
նակ կըտամ սրա վերլուծութիւնը, որ եգիպտական է և Հերո-
դոտը եգիպտական Թագաւորի պատմութիւն է դարձրել:

ԿԱՏԻՈՒ ԿՈՒԻ

Ծիրացուկ մարդըմ կիէր: Էանու իրիք լաճ կիէր: Սաց ուր լաճիրուն, ըիկէք հմ դավլաթ (հարստութիւն) վար ձի տի պաժնիմ, իս տը մեռնիմ, չընի կովէք: Էանու դաւլաթն էլ էրկանքմ էր, (երկանաքար) դուռմ էր, կատում էր:

Էլաւ էրկանք ըտուր ջուչ ախպոր. դուռ ըտուր միջնիկ ախպոր, կատուն ըտուր պզտիկ ախպոր, փայ (բաժին) էրաւ: Էանոնց խէր մեռաւ:

Ջուչ ախպէր էլաւ ըզուր էրկանք առից, գնաց երկիր վէր: Օրմ գնաց, էրկու գնաց, գիշիրըմ քաղաքըմ պայա էլաւ (իջնանեց):

Ան քաղաք ջաղաց չըկեէր, ցորնի խատ կը տընէն վար քարին. քարով կըկոտըէն, ծէթիր կէնին խաց-խմոր. բէտէր կէնէն ապուր, էրկնքի տէր ըզուր էրկանք ըպիր իտիր գէտին, համան կցով կցով ցուրեն իլից մէջ զըվրացըցուց (պտտացրեց), աղաց ծէթեր, արին խաց, բէտեր արին ապուր:

Ապա քարով խատ խատ ցուրեն կոտըել տուր. էրկնքով կուց կուց աղալ շատ պան էր:

Էան քաղքի մարդեր էանու սըցին. Նարա ի՛շ կըսին:

Էրկնքի տէր սաց. կըսին քարխանայ:

Սըցին տիւ չըս ծախի ըզնա:

Սաց. Բալէ (այո) կտամ խինկ քիս:

Էլան էանու փարէն գեղի մէջ ժողովուցըցին, տվին գէն: Առից իտի ուր տուն. իտու խացի, իպի ուր ճըժերուն. շատ շիւ վարն էր (ողորմելի):

Էանու ախպոր տղէտիրն էլ շատ շիւար էն: Միջնիկ ախպոր տղէնիր էլան գեացին էանու տուն սըցին. Փշում (քիչ) խաց տվէք մընք ուտինք:

Սըցին. Ոլլա (Աստուած գիտենայ), մինք չընք ըտայ, թըղ ձիր խէր ըզուր տուռ տանի ծախի, պիրի տա ձը խացի:

Էանոնց խէրն էլ ըլաւ ըզուր դուռ շլկից, գնաց, տանի ծախի: Գիշեր թու (ոչ մի) գեղըմ չըխասաւ. թըթիմ ծառի մօտ պայա էլաւ, (հանգիստ արեց) ըզուր դուռ իտիր վար թըթը ծառին, յինքն էլ էլաւ վէրէն, նստաւ վըրէն:

Տիսաւ գեօ իրիք գեող ճամօրըմ (հարուստի) տընէն, աշխրխի մալ շատ պիւրին, իկին էան ծառը տակ պաժնըցին:

Մէկ սաց մէկէլին. Մըլի աչկի ճամխընէր, մէկ չըգեայ մը տըսնայ, ըզմի պոնին:

Դուան տէր պանցր լսաւ, մա ուր մտաց սաց. ոլլա նէն մարդեր գեող ին, կըվախանան. փէտըմ էզար վար դուան, ձէն էլաւ, դեողեր ինչ կէր թըղին դա, հայ փախինք սըցին, ոլլա էակախած (արթնցած) վար միկ. դըհօլ զընօլ ընկեած յըտըվ միկ, միկ տը պոնին. սըցին փախան:

Դուան տէր էլաւ ըզան կաս (այնքան) մալեր ժողվեց, շլկեց իրի ուր տուն, իտու խացի. տարաւ ըզուր ճըթերուն կէրան:

Կատու տէր պզտիկ ախպէր ըզուր ճըթեր յօրաղկից միջնիկ ախպօր տուն:

— Սաց. Գեացէյք քիչըմ խաց պիւրէյք կէրէյք:

Էանու ախպօր տուն չըտվին, սըցին. Գեացէյք տիւ էլ ձըր կատուն տարեյք ծախէյք, մինք ոլլա ձը խաց չընք ըտայ:

Էլաւ վէր, էան էլ ըզուր կատուն իղիւր ըզուր չանթէն, պէրան կապեց, էթալ ուր թե. գյնաց Շէրֆուլց երկիր: Գյնաց ամրին (ամիրային) էլաւ մէհվան (հիւր): Ուր չանթէն կախից պատէն, նըստաւ յօղէն: Հէվարին (երեկոյ) ընթրիս, ձաւար (ձաւարով փելաւ) պիւրին էանու, իրիք մարդ խոլամբիր (ծառաներ) փէտեր պոնըցին ուրենց ձեռ, կայնան վար էանու գլխուն: Կատու տէր չը գյղըցաւ (չվստահեց) խաց կէրէր էր:

Սըցին. Մէհվան, խաց կի:

Սաց. Ըս չըմ գյղըի (վստահանայ) խաց ուտի. վախանամ տիւք ձի տըփէյք:

Խոլամբեր սըցին. Ձէ, մը վախինայ, մինք ըզքիյ չընք տիւի, ասդայ (այստեղ) ջանավարըմ կայ, պուչ քեանձ մատ մի պարակ, ախանջբեր պզտիկ, կըթափին վաւ կարակուրին կը խարամին, չըն թողնի որ մարդ ուտի, մինչք էլ կը կայնինք չընք թըղնի էանոնք գեան, որ մեր մէհվան ըրհաթ ըզուր խացն ուտի:

Մէհվան խէասկէացաւ, որ էանունց ըսած մուկն էր, սաց. Տիւք զադացէյք ըստիոց, որ իս խաց ուտիմ, որ չը զատանէյք, իս խաց չըմ ուտի:

Էանունք զատացան, ձաւարի վէրէն ասկոմ (այնքան) մուկ իրի ալ ձաւար մկնից չար արավար:

Կատու տէր ըլաւ ըզուր չանթէն իպի տակ. շուտ շուտ դանկով պէրան քեակից, կատուն ըթող մա մկներուն: Կատուն էլ անթի էր, տիսաւ, դէ դէն մկներ խարիր, խազար ին. վէար կէ-

բաւ, վէար խեղտեց, մակալոնյք փախան. ալ տարիմ տիւ ճրագ-
յով կանգէյս (ման գայիր) մուկըմ չըս կէնի տիսնի:

Ամրի խոլաքեյր խարցընցին էանու. նարա անուն թնչ ի:
Սաց. նարա անուն նոնօ ի:

Խոլաքեյր ջուղապ տարան ամրին, լսըցին. Ասնա պանմ՝
կայ մա մըր մէկվան, մարդ չը կիտի, շէր թ (առիւծ) պըլընգ
(ինծ) ի, թը թնչ ի: Ըզմիր տան չափալ ջանավըրքիյր, վար ըս-
պանից զըմէն, վար (որը) կէրաւ. վարն էլ ջորով էանու մօտէն
փախան:

Ամրէն կանչից մէկվան տարաւ ուր մօտ սաց. Ձը խըմար
սա, նէն ջանավըրի անուն թնչ ի:

Մէկվան սաց. Ինա ջանավըրի անուն նոնօ ի:

Ամրէն սաց. Ձըս ծախի:

Մէկվան սաց. Բալէ (այո) կըծախիմ:

Ամրէն սաց. Դէ գիյն էրա:

Մէկվան սաց. նարա գիյն խարիր քիս ի: Ձէ տիւ Շէր-
ֆուց ջոջ իս ամր էնիս, քիյ խաթըր կանիմ քեառսուն քիս տուր:

Էլան պեղացիք քեառսուն քիս բէշ էրին (բաժանեցին), ժող-
վըցին, քեառսուն քիս տըվին մէկվընին, առին զկատուն:

Նէվար էր, մէկվան կըսի. Եա Ասաված, չըլնի փըշվընին,
ուրանց փարէն առնին, էլմ էլ կատուն տան ձիկ. ըս կատուն
թնչ տը էնիմ:

Էանոնյք էլ ուրինց ամրին կըսին. Եա Ասաված մէկվան չը-
փըշմընի, կատուն տանի:

Մէկվան առաւտուն շուտ ուր փարէն վիրուց, Եալլահ (Եա
Աստուած) իրի ուր տուն. իտու խացի, իպի ուր ճըթերաց: Էա-
նոնյք մնացին խատ ուրենց հալին, մընք դառնանյք կատու
կասին (պատմութեան):

Կատուն մաց Շիրվընուց գեյղին. արին դէօր (կարգ ձգին),
աւուր գըյլօխ մէկ ուսկի կտան ամրին բաշխիշ (պարգև), յօր
մէկի տուն կըտանին: Բրինձ, միս կը կըցըցին, կատուն ասկու
(այնպէս) կըլաւցաւ (պարարտացաւ), էլաւ քեանձ առջըմ. Դէօր
կնաց պառվուն: Պառաւ, ճըղկարայ պառաւըմ էր, մէկ էծ կէր էա-
նու: Էծ զինից, արաւ կատուն ճաշ: Պառաւ էծու միս կէփէր կա-
նէր կայլի կատու խըմար:

Պառուն էրկու տարիկան տղէմ կէր: Պառաւ ուսկոռըմ էն
կալուց իտեր տղի ձեռ: Սաց. Կատուն տայք խարնից (կերակրից)
հազ չէնի, էրթամ ճիւղմ պիրիմ, պաղի, նուր տամ կատուն
ուտի, ուսկոռում իտի ուր տղի ձիւ, ջոէն առից գյնաց ճրու:

Կատուն էլ անըթի էր, ուր բամփ էթալ, տղի ձիւնէն միս

առից ուտի: Էանու ճանկվիր տղի ձեռ ճանկըրթեց՝ տղի ձեռ էրընուտաւ. տղէն ըլաց, ըզուր ձեռքեր ասկում քսից ըզուր յիրես, խալաւքեյր, զմէն էլաւ էրուն:

Պառաւ ճրուց իրի, ըզուր տղէն ասկոտ էրընուտ որ տիսաւ, էլաւ տանիս հաւար էրաւ «հայ հաւար էսա ջանաւար նըռնօ իմ տղէն կըրաւ»:

Գեղական զմէն ժողվան էանու տան բիւրր, յուրաքսից (երդիկից) ըրըշկըցին, դռնից ըրըշկըցին, պատիւնից ըրըշկըցին. չըզյիշըցան (չհամարձակեցան) դարպըմ զարկէրէն կատուն, ասըցին նէն նոնօ որ փրթընի մա միկ մէկ չըթղնի: Միկ չընք գլիշընայ դարպըմ տայ նէն ջանաւարին: Պոնինք պառուռն լաճ Ասսված չըտըվի, միկ տուն վառինք, կատուն էլ մէջ վառուի, զըմէնս էլ փրթնինյք էանու մօտէն:

Էլան վէր, կրակ թըղըցին պառուռ տուն կըպուցին: Կատուն ինչըխ ծխու մէջ կըմնայ, յուրաքսից կատուն փախաւ տիւս, պառուռ լաճ տան մէջ վառվաւ:

Կատուն կնաց, կան իրի, կան իրի, հէվարին կնաց շէխ ամբրի տուն:

Շէխ ամիր Շէրֆուց անպրէն էր (ամիրայ): Կնաց շըխ ամբու յօդէն: Շըխ ամիր չըուտ էր (մերկ). շըխ ամիրու սանկվիր (ամորձիք) մաջ վուքիյուն յիրար կառնէր. կատուն կիցաւ թէ մուկն էր. էզար խըմնէ (արմատից) կտրից տարաւ:

Ամբէն ըսաց ըզուր կնկան. Կնիկ, դէս արի, նէն նոնօն իմ չուր ուսկորմ էր տարաւ, քուն չիօ (արդէն) կակուղ կաշիմ ի տը տանի, տըմնաս շիւար:

Այս տեղ քրդերէն ոտանաւոր են ասում.

«Փըսիկէ պալա գորի, հարամէ պալա կորի.

«Չօ նաւ չար, տորեան էվարի,

«Ջօթէ հաֆթ կոնդան պատալ կըրի:

«Փսիկէ պալա գորի, հարամօ պալա գորի,

«Չօ ըլպար թըվկայ շէյխ ամիր էվարի,

«Լէտա կոնկէ շէյխ ամիր պրաւ պնվա բրի,

«Շէյխ ամիր կօ ժընա խո պըտօ սրա պը հաւա,

«Եամըն պատըկ բութ պու պըր,

Եա տա ֆարմակ բաւտա խաւա»:

«Փսիկէ յինա մինա, տը տարըկըտ պիստ փէնջ,

«Ճէժըկ պըհաւ ոստինա.

«Եա պըչուկ պըդաստակայ պըճաւակայ,

«Տըրէժիտ ջըհէ Շէրվան, Նամրան, չիզան:

«Թէրա մըն նինա»:

Թարգմանութիւն.

Գէլու նմանող կատուն, պստի սրանկանջ կատուն,
Կնաց մէջ չորս ճամբխին դատրաւ.

Եօթ գեղղի վար ու ցան պաթալ էրաւ (ոչնչացրեց):

Գէլու նմանող կատուն, գէշ սրանկանջ կատուն,

Կնաց շէյխ ամիրի օջախի մօտ դատրաւ,

Էզար շէյխ ամրի սանկվեր քօքէն տարաւ.

Շէյխ ամրէն սաց կնկան, աղջիկ, փախի,

Իմ չոր ուսկիւում էր տարաւ,

Բոն ըշխայ կակուղ կաշի մի:

Կատու չը մնացած կը պատուի,

Քսան հինգ ձագ մէկ տիրու կը պերի.

Պզտիկ մէկ ձեռնով մէկ աշկով.

Կըսի Շէրվանց, Նամրանց, Խիզան,

Ձիկ չը բասայ (չի բաւականանայ):

Կէլնի վեր, ամրի եօթ գեղրանք յըրչվէ էան ջանաւըր
Նոնօին կը թըղնին գեղեր, ուրենց տներ, կը փախին, կէր-
թան դատու գեղմ կը պահրաւին (կը ժողովին) կըսին.

«Էկէք խարիր մարդըմ կտրիճ ժողովինք, հանք տեսնինք
նէա Նոնօ մըր գիղեր աւրից, վառից, ինչ էրաւ:

Կէլնին էրկու խարիր խոգի ֆէրըսքի կը գեան գէյղի քամակ
սարըմ կայ. կը գեան հանդի, չըն կախշի (համարձակի) գեա մօտ.
Կը վախանան, Նոնօ էանունց ուտի. էան սարի գլխուց կա-
րըշկին գէյղ. ինչ տը տեսնին.

Կատուն էլ ընկերի տներ. կուշտ կալի (կեր) կիրեր, իւր
յըրջե պատին նստիր արիւ ուր փամփ կըլիզի կըտա ուր գլօխ:

Ապա կատուն որ հար (միշտ) ու փամփ կըլիզի, էանունք
կըսին. Ոլլա, գեօ կատուն կը յէրդըջայ (երդում է) կըսի ձի
զըմէն տուտիւմ, չիւմ ձիւ կըտայ ուր գլօխ, ուր գլօխն էլ կը
հարդըջայ կըսի, ըզձի մէկ չըմ թողնի, զըմէն տըսպանիւմ, տու-
տիւմ:

Հէան տեղէն զըմէն թողին փախան գեացին վար ուրենց
տնիրուն, էրին հաւար սըցին. Էլէյք, Էլէյք, փախինյք, կատուն
հէրտըլցիւր ի մէկը մընէ չըթողնի: Էլէյք էրթանք չիւր Պոխտանից
(Պօստան գաւառ) կաղէն:

Գեացին գեացին խառան Փըրա Միր կարմունջ, ընցան
Պըխտանից տեղ:

Էլան վի ժողով գրին, քեառուն վաթսուն գէյղէն սըցին.

Իսա չըլաւ. մինք տըէրթանյք եան ըզմի զըմէն թալֆացըցինյք (ոչնչացնենք) հան աի Նոնօն տը սպանինք:

Ժողովը վան հըմէն գեյղից իրեք չըս մարդ, շէյխ ամրու լաճ խէծաւ ըզուր ձին, ընցաւ յըրջևքիր:

Զուրին գէնքեր, թըֆկտիր (հրացաններ), թրեր առին, կաստ ուրենց գեյղին էրին որ էհան կատուն ըսպանին: Կըլնին իրեյք խարիր մարդ, զէնքով գացին գեղի մօտ. չըմտան գեղ. կը վախէնին Նոնօից:

Մըցին. Մենք չընք գլխի քօմ էրթայ: Մըր մէջ կտրիճ շէյխ ամրու լաճն ի. թըղ էն էրթայ յառաջ: Շէյխ ամրու լաճ ըզուր ձին խէծաւ, ըզուր մատալ (վահան) առից, ուր թըֆակ (հրացան) էթալ թեն, կնաց մօտացաւ: Ապա կատուն ինչ տը ըսէր: Ընսընից չէր փախի: Մօտացաւ շըխ ամրի լաճ, Տէր Աստուած ես թըֆկով զարկիմ վախէնամ մէկ դրա չըսպանվի Նոնօն. դառնայ զմի զըմէն տը սպանի, ուտի: Թուրրմ զարկիմ, վախանամ մէկ դըրա չսպանի, էլմը տը դառնայ զմի կզմէն սպանի ուտայ: Մօտացաւ զուր արէն (վերարկուն) էթալ վար կատուն, կատուն մնաց տակ:

Զիուց էջաւ, Նոնօն փաթըթից մաջ աբին: Էլաւ խէծաւ ձին, իտեր յուր յըռջև՝ մաջ թամքեն (թամք) աբի մէջ փաթըթուկ, էլաւ քշից էկաւ մատ ուր մարդեր:

Զըմէն մէկ տեղ էկան կաստ (դէմ) իրենց տներուն էրին:

Էանունց կաւ (պայման) որ շէյխ ամրու լաճ Նոնօն պիրէր վար կարմնջին, թալին գեյտ, էնու խըմար տըներաց մարդ էն տրիր կարմնջի յըռջև, մախենյք (նայենք) շըխ ամրու լաճ կտրիճ ի թէ կատուն:

Շէյխ ամրու լաճ իրի կայնաւ կարմնջի կէս տեղ: Կարմունջն էլ բարդի ծառիմ բօյ պարձը ի. չը գըյխջաւ ձեռ տէր ըզկատուն: Կէս կարմնջին արօվ (վերարկունով) զկատուն թափ իտուր մէջ շըուն:

Կատուն փախը վան էր. զինք ըթալ օլխու (ձիու) գլծի պոնից: Չէ որ կատուն կախվաւ էանու աշկվհիրեսից, օլախ վի թըռաւ, օլախ ըզշէյխ ամրի լաճ կատուն խնդրաց (միասին) կեացին մաջ գեյտին:

Օլախ, կատուն ընգեան տիւս գեյտից, շէյխ ամրու լաճ ջուր տարաւ խեղտեց:

Կատուն թուաւ նստաւ մաջ օլխու թամքին, օլախ վազից մաջ տնիրուն:

Կարմնջի վերե մարդիր փախան թախ տընիր. սըցին. Հայհաւար. փախէյք, փախէյք, Նոնօն շէյխ ամրու լաճ էթալ ջուր:

խեղտից, թըռաւ ձիու քեամակ կաստ տնիրուն էրաւ: Չուր (մինչ) մըկա վուտաւուր էր, մկայ ըլաւ ձիեաւուր, ոնչ էք տը-
թողնի մըր մօտէն, ոնչ որձ, փախէյք:

Էան կեաս տըներ, ուրն տուն, տաւար ուշխար թըղին
փախան:

Էան դեխէն կարվանամ իրի, քօչար էն (վաչկաններ), կատու
տէսէրէն էանունք: Քօչար որ տիտաւ յարջև կատուն կըփախին,
սաց. Ընչի կըփախէյք:—Սըցին յըրջև նէա ջանաւրին կըփախինք,
ըզմէկ տը ուտի: Քօչար դարձաւ փէտըմ ըզար ըզկատուն սպա-
նեց, էն կըտար խարիր գեյղի մարդեր ազատվան: Նամուս (պա-
տիւ) խասաւ քօչրին:

Նէա հաքայաթ Շէրֆուց երկիր ըլիր. մըկայ էլ էան կաղէք
(գաւառներ) մարդ չը կախշի նէա կասէք էնի, վալ էն կասէք
էնի, գէն կսպանին:

Պատմեց 1911 թուի յուլիսի 14-ին Արմշատցի Յուսէփի
լաճ Խըլղաթը, անգրագէտ երկրագործ, որ ձմեռները քրդերի
գիւղերում բուրթ է գգում: Այս հէքիաթը սովորել է քրդերից:

ՅՈՒՍԷՓ

Մարդըմ կէր, էանուր քուրմ կէր: Էն մարդ նէճրվան (որ-
սորդ) էր: Կըհէր սարեր կըպտըտէր, նէճիր կանէր, պիրեր ինք
ուր քուր կուտէր:

Օրմ էդա մարդ կնաց մնաց սար. հէրմ (այր) դէմ առից
էանու: մէջ էան հէրին կրակ կէր վառած, իրեյք շիշ էլ գեօ մաջ
կրակին էր. իրեյք մարդու ջանգակ էլ էան տեղ կէր:

Էան տեղ իրեյք դև քնած ին, էան մարդն էլ հա մտիկ կէ-
նէր, հա կըտէր. Ես նէա գեեր թըղնեմ, էան ըսպանեմ, ձի օգուտ
չէնի. նարանք իրեյք մարդ ըսպանած, ուրենց ընթրիսի քար ա-
րած կուտեն:

Էան մարդ կըմտածի, կէնի կարմիր շիշըմ կրակից կըքէյշի
կըզարկի ան մէկ աւանջ, ան մէկէլ աւանջից կըթռնի տիւս.
Թիզմ կըմտնի գեյտին. կըդառնայ շիշմ էլ կըքէյշի կրակից, կը-
զարկի միջընկին, էանու չիւր մա գլխու կօտին (գազաթին)
կպանի, տիւս չընկնի:

Նէա էրկու դև էանէա սպանեց:

Մնաց յետին. շիշմ էլ կրակից քէշեց իզարկ աւանջին, ա-

մենևին չպահաւ, դարցաւ քեարով փէտով սպանից, իրիքիյ ջան-
գակներ էլ քէշից էթալ մէկէ դեխ:

Նստաւ յըրջև կրակին շատ մէզից, մէզից (մտածեց), նէա
յըրջին զարկըցի մտաւ ահանջ, մէկէլ ահանջ էթալ մտաւ խող.
ըսիլ ի. նէա շատ անխելք մարդ էր. խապար մէկ ակնջից կը-
մտնէր, մէկէլ ակնջից տիւս կեղնէր: Մէկէլ կիսուն ուր շիշ զար-
կցի մաջ ակնջին, կէս գլխուն դատրաւ, սաց նէա մարդ շատ
խելացի ի իւեր, ուր պան լսիր ա:

Մնաց յիտին ինչ շիշ մէջ չըպահաւ, սաց, նէա չորագլօխ
մարդ ի. կասա, էանու գլօխ չըմտնի, խապար չըկէնայ վըրցի,
էն էրկունսն էլ էթալ դէն:

Կիսումու գլօխ կտրից, էանու մաժու (ուղեղի) մէջ ըրըշ-
կից, ունիկըմ տիւսաւ:

Ունիկ ինչիս ի էանու ձեռաց մէջ չը դադրի. էան էլ ու-
նիկ իտի ուր դասմըլի (թաշկինակի) ճոթ կապից: Լուսցաւ հան-
տեղէն էլաւ կնաց ուր տուն. սաց. Քորիկ, իմ անձնի խալաւ
կեղտոտվեր ի. վըլայ: Նալաւ կըխանի կըթալի հան տեղ, քեոր
կըտանի վար ջրուն ուր վլայ:

Կըրիշկի էանու ճոթ կապուկ, կարցըկը, կըտիսնայ ունիկմ
գեօ էանու մաջ: Ունիկ կըլողլողայ, չդատրի մաջ էանու ձեռաց.
կան էլ կեղնի վէր ըզատ ունիկ կըթալայ ուր պէրան: Ունիկ
կըխաղայ մաշ պէրնուն, կըքէշվի կըմտնի էանու փոր:

Օրըս օր, աղջիկն վար ուր կակախի, աղջկայ փոր կը
ջոջանայ, տրկըցքեյր (դրացիք) կակախին, ու աղջկայ փոր ջոջա-
ցիր ա: Ախպօր յիմաց տըվին. ըսին. Պալէ շատ մարդ աղէկ
աւեր քըյ քեոր ուզին, տըվող չէլար, մկայ նէա ինչ տէարք (ցաւ)
էկաւ վար աղջկան:

էանու ախպէրն շատ տրտմաւ, սաց. Շատ մարդ իմ քեոր
ուզեց, չըտվի, նէա տէարք էկաւ միր յիրես:

Միտք կէնի կըսի. Եմ քեոր տանեմ սար ըսպանեմ: Կըտառ-
նայ էլմ էլ միտք կէնի կըսի ուր քրոջ. Քուրիկ, էլի, իրեյք վե-
րու ոխչար սպանիր իմ, հանք սար, մեր պղինձ տանինյք հան
տեղ, իփենյք, չըմ կէնա պիրի, խալկ (ժողովուրդ) տի տիսնան,
աշկ տ' առնեն, աշկով տը տան մի:

Քեոր ըսաց. Հայ ախպէր. խարիր ոխչար սպանիր իս, ձի
չըս ըսեր, էրի հանք սար. հասօր (այսօր). իրեյք ոխչար հապով
(համար) կըսիս արի հանք սար: Պանմ մո քիւ սրտին ունիս
տիւ. իմ փոր հապով, կուզես ձիկ սպանես:

Հայ ախպէր, ես քիյ ըսիմ որ, ես հանա պանից անարատ
իմ, Աստված գիտի, ես ալախ չունիմ թու մարդուց (ոչ ոքից):

— Պահմ ես վար ձիկ ակախեր եմ. ունիկմ կէր, գեօ քիւ խավլի ճոթն էր, անի թալեր եմ իմ պէրան, տարիմ կայ որ էան ունիկ գեօ վար ձիկ, մաջ իմ փուրուն:

Ախպէր միտք կէնի կըսի, դօղրի (ուղիղ) կըսի իմ քեոր. ունիկմ կէր իմ ճոթ, կէնի վար հանդուց իլեր ի:

Ախպէր խէլացի էր, ընգեաւ էանու խելք, էլ ձէն չխան քյրոջ. պէլմ (ժամանակ) մնաց:

Օրիւր էկան լցվան. աղջիկն ընկաւ յիրջն ցաւուն, ցաւ քէա- շից. ախպէր միտք էրեց, սաց. Ես համ (գնամ) աստպածավախ կնիկըմ զրկեմ մա իմ քեոր: Կէնի կըհա (կէրթայ) մէկ կնի- կըմ կըյօղօրկի կըգեայ մատ քեոր: Կըսի էան կնկան. Տիւ քեօ Աստված սիրես, ինչ տէարք որ կըգեայ վար եմ քյրոջ, տիւ ձիկ սաղն սիս:

Էն կնիկն էլ կէրթայ մա մարդու քեորն. հար փորն կըխիծա կը թալթալի, թը սըհաթըմ թի էրկու, կը որձկայ կը խաղայ. զատըմ էանու պէնից կըթռնի տիւս, կըրըշկեն որ ոնձընի (ոգնի) ի:

Ոնձընին կըպօռայ, մարէ ձի գէյտնից վըրցէյք, ձի ծած- կէյք: Մէրն յիրես չարաւ յինի. սաց՝ Զոջ մէր, ձի վըցու, ես ափ- սոս իմ:

Զոջ մէր կուռնի գէնի կը փաթըթի մա լաթերուն. կըթալի փանջարէն: Կընստին մէրն ու պառաւ կըսին. նէա Թնչ զար- մանք պան էր:

Ոնձնու (ոգնի) քեռին դոնէն կըգեայ, աղջկան ախպէրն ի. ոնձնին կըպօռայ, կըսի. Քեռի. էրի տիւ բարով էկար. ես քը քեամկի թուրն եմ. կատաֆաթ մ'անի. ես քեյ խասուկ եմ (կը հասնիմ):

Քեռին կըգեայ կընստի, ոնձնին կըսի. Ձի դիր իմ քեռու գեոր:

Զոջ մէր կիլնի ոնձնին կըվիրցու կըդնի էանու քեռու գեոր:

Աղջկան ախպէր կըսի ջոջ մօր. Հայ եմ մէր, տիւ Աստծուն սա. մահինք եմ քեոր ինչ օրէնքյով նէա ոնձնին իպի:

Զոջ մէրն կըսի. Հայ ախպէր, ես ինչ տիսիր եմ, էն էլ կըսեմ:

Աղջիկ կըդառնայ կըսի ուր ախպօր. Հայ ախպէր, չէ որ ես քիյ սըցի, ես անապատ եմ, իմ պէրան վեր ունիկ կնաց, պէ- րան վեր էկաւ տակ: Ճամպախ տուր ընի մարդ հա. ան ճամպ- խով կըգեայ, ճամբախ եմ պէրան էր. ես յըրջն Աստծուն անա- րատ իմ:

Ախպէր շատ խնդացաւ, սաց. Օրջնեալ Աստված, զադ տէարք գէյըթին չըտեսանյք:

Քեանիմ օր կըմնայ. օրմ էատ ոնձնին կըսի. Քեռի, իլի պանմ ի ուրտեր (պատահել): Թագաւորն էրազմ ի տիսեր, դրեր վար վազրի վըզին իմ էրազ պատմես ըսեր. որ Հպատմես գլխիդ կըզարկեմ: Վազիր կըլնի շատ կըմռթի (կըտրամի). քեաղայք կըպըտըտի, վար (որ) մարդ տիանայ էրազ պատմի:

Կըսի, իլի ձի դի քը ծոց, տար վոզրի տուն: Ես, տիւ վոզիր կէհանք Թագաւորի տուն, էանու էրազ կըպատմեմ: Քեռին էլ կիլնի դընի ուր ցոց, կաստ վոզրի տան կանեն:

Պարե կըտայ վոզիր, պարե կառնի, կըսի. Տիւ իշ մարդ ես:

Կըսի. Թագաւոր էրազմ ի տեսեր ի, իկեր եմ պատմելու:

Վոզիրն էլ շատ կուրախնայ կըսի. Որ էանու էրազ պատմես, խարիր ոսկի ես տամ քեյկ, տար քեյ խամար:

Վոզիր առից զմարդ կնաց Թագաւորին տես, սաց. Վոզիր, ինչ ի, պիրթր:

— Սաց. Պիրի, Թեագաւոր ապրած կէնա:

էան ոնձընին կըսի. Քեյուի, ձի դի վար, Թագաւորի աթոռին, ես էանու էրազ պատմեմ:

Քեռին ըզոնձընին ուր ծոցից էխան իդի վար աթոռին:

Ոնձնին սաց. Թագաւոր ապրած կէնայ. ամ էրա (հրաման) ձմերուկըմ պի, ես քրտնուկ իմ, ուտեմ, քիւ էրազ պատմեմ:

Թագաւոր կըյդրկի ձմերուկմ կըպիրի:

Ոնձընին կըսի ուր քեյուուն. Դանակ տու:

Քեռին իտու դանակ. դըսայ դընայ դանակ վար քեյուուն պախից, սաց. Քեյուի եմ դանակ տիւ գողցար:

Քեյուին իէմին (երդում) ըրաց, սաց. Ես քեո դանակ չըմ գեողցեր:

— Սաց. Կապուլ չէլնի, իմ դանակ տիւ ես գեողցեր:

Թագաւոր կըսի. Ա՛ւ քեյ դանակմ էլ:

Կըսի. Չիլնի, Թագաւորու դիւան դանակ գեողնան, չիլնի որ չիլնի:

Ոնձընին սաց ուր քեյուուն. Չըլնի պէտք ի քեո խալա խանես, տըկլոզնաս:

Քեյուին, չար, նա չար էլաւ տկլոզցաւ, էլաւ մատի պէս:

Սաց. Տիւ չես. Թագաւորն ի եմ գեող:

Թագաւոր զարմացաւ սաց. Նէն ինչ զարմալի պան ի. մեր աշկով տիսանք:

Սաց. Թագաւոր, ինչ կըմէզիս (կը մտածես), իմ գեող տիւ ես, ըմքեան չկայ (անկարելի է) տիւ էլ տը տըկլոզնաս:

Թագաւոր՝ չար նա չար տըկլոզցաւ, էրազ տիսեր էր, չէր կէնայ վար չըտըկլոզնէր: Թագաւոր տըկլոզցաւ:

Թագեաւորին սաց. եմ գեող տիւ չես, վոզիրն ի եմ գեող:
Վոզիրն էլ ասնա տըկլոզցըցուց, սաց. էլի չէդաւ, տիւ էլ
իմ գեող չես:

Ոնձընին ուր քեյոուն, վոզրին սաց. էլէյք դուռ: Էանունց
խանեց դիւռ:

Թագօխուն սաց. Տիւ ես եմ գեող, պըտի տիւ էլ տկլոզնաս:
Թագօխին սաց. Ես չըմ քեո գեող:

— Սաց. Տիւ ես եմ գեող, ճար չըկայ տըտկլոզնաս, որ ես
աւտամ (հաւատամ):

Չար նա չար, Թագօխին էլ տըկլոզցաւ:

Սաց. եմ գեող տիւ էլ չես:

Սըտամին (ծառային կամ աղախին) սաց. Տիւ ես եմ գեող.
Տիւ էլ մա տըկլոզցի, տիսնամ: Սըտամ շատ էլ ուր վիզ դան-
կին էզար—չըմ տըկլոզնա՝ ըսաց: Թագեաւորի հէքիմներ էանու
էլ տըկլոզցըցին, ըրըշկացին տեսան որ մարդ էր խտամ:

Ըսաց. Հայ Թագեաւոր, տիւ էրազ տիսեր ես, քեո էրազ
պատմեմ: Տիւ տիսերես ձուկըն մաջ ծովուն թըթըթիացիր, ջուրն
թուր թախ քյե, (քո վրայ) տիւ չափալվիրեր իր (ապականուեւ
ես), քիւ էրազ նէա ի: Նէա (ծառան) կնիկ չի, մարդ ի, կէնա քը
կնկան ծոց կըմտի, քը կնիկ կըչափալվի. տիւ էլ կըմտնի՞ք քը
կնկան ծոց, տիւ էլ կըչափալվիս:

Թագեաւոր կընի ըզուր կնիկ, ըզուր խըտամ կըքէյշի, սուր
կը փրտի:

Էն Թագեաւորին խօրօտ աղջիկըմ կէր, ոնձընու էաշկ ըն-
դհաւ ըզէն:

Թագեաւոր էրկու խարիր ոսկի էտու ոնձընու քեյոուն, էկան
վոզրի տուն. խարիր ոսկի էլ վոզիր էտու, էլան պեացին ուրենց
տուն:

Քեանիմ օր վըրէն ընցաւ, ոնձընին կանչից ուր քեյոուն
սաց. Ի՞նչ կըսիս ոնձընի:

Սաց. Քեյոնի, տիւ տը հաս Թագաւորի աղջիկ ձը խամար
ուզլիս:

Քեոին կըսի. Հայ ոնձնի, տիւ ոնձընի ես, տիւ մարդ չես,
Թագեաւոր մեր գյլօխ կը զարկի, մեղիկ աղջիկ չիտայ, քեյ աղջիկ
չիտայ:

Ոնձընին ուր քեյոուն շատ զօռ էրաւ: Քեոին չար նա չար
գյնաց: Թագեաւորի սարէն աթոռ դրուկ էր, զընջիլ կախուկ էր,
ըսին. Օրէնքըն իշկ ի, վա՛վ վար էան աթոռին նստի, զընջիլ շաթի,
էանու պարեկամըթեն կուզի Թագեաւորից:

Թագեաւոր կօղօրկի էան մարդ կըտանի ուր դիմաց, կըսի

էանու. Տիւ ջոջ դըռներ մտար, ես քեյ պան չըմ ըսի, պանմ կայ
քը պիւլոր, որ տիւ իկիր հմ դուռ:

Ես եմ տուրք առ քի սեմ:

Թագեաւոր կըսի. Կուգեմ տաս ըղտա պեռ դրամ, յըրջվուն
ոսկէ տիկմ վար պէռան, յետվուն ոսկի կաքեաւըմ վար պեռան:
Կուզիմ քեյնէ իրեյք խարիր խէծած խարսըխուր (հարմնահիւր),
խարիր էանունց խալաւ սիվ, անունց ճակեր (զէնքեր) սիվ, ա-
նունց ըրմիր (նիզակ) սիվ, էանունց օլըխքիր (ձիանք) սիվ: Խա-
րիր էլ կուզիմ, էանունց ջըլեր սըվտակ, անունց զէնքիր սըվ-
տակ, անունց ձիանքն էլ սըվտակ: Խարիր էլ էանունց խալըվ-
քեր կարմիր, ճակեր (զէնքեր) կարմիր, օլըխքեր կարմիր, ըրմիր
կարմիր: Քիւ քօշկ ու սահրէն (պալատ) քեանց եմ պարցը խո-
րօտ ընի, քը յէգիյն (այգիյն) քեանձ իմ մեծ իլնի, հաւուզ (ա-
ւազան) մաջն իլնի: Նէա ի իմ տուրք, քեյնէ կըգեայ, էրի դիմաց,
քեյնէ չիգեայ, նստի քը տուն:

Էան էլ (քեռին) կըտրտմի, կէլնի կըհա ուր տուն:

Ոնձընին կըսի. Քեյուի, տիւ թնչ արիր:

Քեյուին կըգառնայ կըսի. Ես մոխիր տվի վար քեռ կօտին:

Նոր էլմ ուր քեյուուն որ հէջըզցուց, սաց. Թեագաւոր թնչ
սաց:

Քեյուին էանու պատմեց, սաց. Թագեաւոր նէա ուզից:

Ոնձընի սաց. Թեագաւոր պանմ չուգեր: Քեյուի, հելի կնա
զէմացի քար, հէրըմ (այր) կայ հանտեղ, էրկու մարդ կայ հան
տեղ, մէկը Պուզոս, մէկը Պիտրոս, անոնց սա. Պիզոս, Պիտրոս,
Յուսէփ ըսիր դըդումըմ ձի խմար յօրօխկին:

Քեյուին կնաց սար—հէրն մէջ, անունց կնտաւ (գտաւ) աս-
կուն էլ սաց անունց: Դըդումըմ տվին էանու, առից էկաւ մա
ոնձընին: Ոնձընի ձեռ իտու ուր հընթի տակ, տակըմ փէտ էխան,
էզար վար դըդմին, սաց. Ձի քեյնէ կըվտի ասկում ուսթա, ասկում
սարակ (մշակ) գեա մէկ շաթթու մէջ քեօշկ ու սարէմ շինին ձը
խամար, որ քեանձ Թեագաւորու սարէն աղէկ յառաւել ըլնի: Եմ
յըզիյն քեանձ Թեագաւորին անուշ ըլնի. յըրջե տան իլնի: Եմ
հաւուզ քեանց Թեագաւորու հաւուզն աղէկ, անուշ իլնի մէջ էանու
սարին: Տասն ըղտաքեռ դրամ Թեագաւորու աղջկայ խմար
նաղտ իլնի: Իրեյք խարիր խէծած, խարիր էանունց խալաւքիր
սիվ, զէնքեր սիվ, ըրմիր սիվ, ձիանք սիվ իլնի: Խա-
րիր էանունց խալաւ սիվտակ, անունց զէնքեր սըվտակ, ըր-
միր սըվտակ, ձիանք էլ սըվտակ: Խարիր էլ էանունց խալաւ
կարմիր, ձեանք լէ կարմիր, զէնքեր լէ կարմիր, ըրմիր կարմիր
իլնի:

էան տիսաւ, որ մաջ մէկ շաբթու էանու քեօշկ ու սարէն քեանձ թագեաւորին էլ հաւել շընըցին բարձրացըցին, յըգիյն յոջև տան յառէջ քեանձ թագաւորին էլ անոշ. հաւուզ մէջ քեանձ թագեաւորին էլ խօրոտ, ձիանքեր ուզածի պէս հազըր, տաս ըդ-տարեռ դրամ, ոսկի ալօր (աքաղաղ), ոսկի կաքեաւ էանու վրէն հազըր ու պատրաստ:

Էաննա փառքյով յօղրկիցին թը թագեաւորի աղջիկ: Թեա-գեաւոր որ ըրըշկաց, տեսաւ որ փառք շատ փառաւոր. թագաւո-րին լայեղ կըգեայ, աղջիկ իտու էանոնց:

Թագեաւորի աղջիկ խանըցին տիւս, խէծըցին, առին, պի-րին ոնըձու տուն: Եօթն օր եօթ գիշեր խաղ խարսնիս ըրըցին, փըսակըցին վար ոնձընուն:

Անու խտամ (աղախին) էանոնց տեղ—ջուլ (անկողին) իտի յօգէն: Էն ու աղջիկ նստան վրէն: Մտածըցին մըկայ իրիկ կը-գեայ. խըտամ կիլնի կէրթայ ուր յօգէն:

Թագեաւորի աղջիկ կըտիսնայ ձէնըմ փանջարից կըգեայ, էան էլ կըզարմնայ, մարդ մադաթ չըտիսնայ, ամա ձէն կը-գեայ:

Մէկէլ ըրըշկից փէնջարից ձէն կըգեա, կըսի. Հայ, թագեա-ւորի աղջիկ, ողըրքեյր, ոըջալ քըպարքեյր (աւագանին) քեյկ ու-զըցին, տիւ մարդ չառիր, իկեր ձիկ նէա ոնձընին առիր:

Կնիկ սաց. Տիւ մա ձիկ մաղըուլ ես (ընդունելի), թանկ ես քեանձ զըմէն ոըջալ քիպարքիր:

Մէկէլ կանչեց սաց. Թագեաւորի աղջիկ, զարմնալու պան էր, անէմ (այսքան) սէրսուփ (մաշուր) ջըհէլքեր, սատրազամ-քեյրու տղէյստիր քիյկ ուզըցին, տիւ մարդ չառիր, էկար ձիկ, նէա ոնձընին առիր քեյ. խամար:

Թագեաւորի աղջիկ սաց. Ես շատ սէրով քիյկ կուզիմ, Աստ-ված ձիկ քիյ խըմար էր արիր, որ քիյկ առնի ձիկ խմար:

Ոնձընին ձեռ իտուր ուր պողպատ (օձիք), ուր կաշին էխան էթալ, էլաւ աննման մի սպահի ջհէլ, էկաւ նստաւ թագեաւորի աղջկայ մօտ:

Ձեռ թալըցին մէկզմէկու վիզ, մէկզմէկէլ պաքնըցին (համ-բուրեցին), քէֆ ուրախութեն էրին չոլի ի լոս բացվաւ:

Ջըհէլ—ոնձընին—ուր կնկան սաց. Ես խնդիրք կէնիմ քեյ-նէ, որ տիւ մարդու չըսես, թէ իմ էրիկ մարդ ի, սա, նէա ոնձը-նի ի, որ սիցիր՝ մարդ ի, ես քիյ ձեռնէն էլայ, տիւ իմ ձեռնէն: Իմ անունն էլ Յուսէփ ի:

Մարդն համէն օր ուր նետ անեղ կառնի կէհա սար նէճիր (որսի), կան կըգեայ:

Տարիմ էրկու ասնա (այսպէս) անցուցին: Կընքթիր (կանայք) հար (միշտ) կը ժողովին, Թագեաւորու աղջկան պիւլոր կըսին. Վույ միր աշքեր քը խըմար քօռնայ, որ տիւ իկար նէա ռնձընին առիր. մնացիր ռնձընու ումուտին:

Թագեաւորի աղջիկն էլ շատ նաչար կըմնայ կըսի. Քենս սէ-վաժորներ, մա եմ իրիկ ռնձընի՞ ի, իմ իրիկ մարդ ի, ջըհէլմ ի, որ չուտէն չըխմէն յինի իրիշկէն: Խարիք ձիկ բէզըրցըցիք, ասիյք ու ասիյք:

Կըմնայ յըրկուն (երեկոյ), էլ աւուր գալու ժամանակ էա-նու իրիկ տուն չէկաւ: Մնաց քնելու կեախ՝ չէկաւ: Մէկէլ օրն էլ չէկաւ, տաս օր էլ աշկից, էլմէլ չէկաւ, սաց. էյ վախ, եմ էրիկ սաց, որ մարդու չըսիս իմ իրիկ մարդ ի. ես սեցի, իմ իրիկ իմ ձեռնէն էլաւ, հէյ վախ:

Առաւտուն Թագեաւորի աղջիկ էլաւ գյնաց շուկէն, պօղպտէ սօլմ էտու շինել, պօղպտէ փէտըմ պոնից ուր ձեռ, էլաւ ընդեաւ երկիր պտըտից ուր իրկան սօրօղ (տեղեկութիւն) չառից:

Դարձաւ էկաւ մատ ուր խէր, սաց. Ես քեյնէ կուզիմ, որ տիւ իրեք ճամխին մէկ մէկ խանմ (պանդոկ) շինես. ես նստիմ էան տեղ, էանու մէջ, էրթըցող գեացողից խարցում անիմ, խենք եմ իրկան սալըղ չըմ առնի:

Խէրն էլաւ խանըմ շինից իրեյք ճամխու մէջ: Աստվորի մալ-մուք հիւից հան տեղ: Աղջիկ նստաւ մէջ, հացող գեացող, երկիր և երկիր իկին գեացին, գէատ խաբարըմ չառից ուր իր-կան մօտէն:

Սաց. Նա չէլաւ: Դալալ իտու կանչել սաց. Վալ հաքայէթ կիտի, գեա ձիկ սի: Քեանի խատ որ հաքայէթ սի, սսկում (այնքան) չարխի (Տ ղրուշ) տամ էանու:

Մէկ կորըմ (կոյր) գեղըմ կէր, էանու քուրոջ լաճըմ կէր, պղտիկ էր, սաց. իլի խա ձիկ էրթանք Թագեաւորի աղջկան խան, ես խարիր կըսայ (հէքիաթ) կիտիմ, խարիրն էլ կըսեմ, խարիր չարխի կառնեմ, անէլ ապրըլիս մէ միկ:

էանու խարզէն էլ (քեռորդին) կըսի. Քեռի, ոլլա էրկու իրիքմ էլ ես կիդիմ, էհանք:

Կէլնին էրկուս կըտան ճամբախ, կըգեան դաշտիմ մէջ, չը-նարի ծառի տակ: Էան տիղ յաղպլըմ կայ, կընեղանան, կընստին վար ան յաղպրին, խացըմ կուտին կէլնին կըքյնին հանտեղ:

Կորն (կոյր) կըքյնի, խորզէն (քրոջ տղէն) յըշար (արթուն) կը դատրի: Խորզէն խատ յաղպրին կըխաղայ, կիրըշկի, կըտիս-նայ որ հան զըտումըմ կայ մաջ յաղպրին, կանի չանե, չիգեայ ուր ձեռ:

Տղէն կըսի զըտմին. Որ տիւ չորնաս, խատնիս, մկայ ջուր քէնով տը խմիմ:

Տղէն մէկէլ տիսաւ որ, դըտում էլաւ եղվընիկըմ (եղջիւրու) կըթռնի, կէհա տըմաց մա պանցր քեարիմ վըրէն կընստի: Տղէն զուր քեռին էթող մաջ քնին. եւղնկան յիտե կնաց, կնաց չիւմ հան քեար ինչ եղվընիկ մէջ:

Տղէն կաշկի կըտիսնայ, որ իրեյք գեղեցիկ մարդ կէր յանտեղ: Էանոնց տակ պզտիկ տեղմ սօլերու տեղ կըտըսնայ. յինք կըմտնայ յանտեղ, վէրէն կըմթնի, կըտըսնայ պառաւըմ անդեխէն կըգեայ, էրկու ջաղցըքեար խակեյր ոտքեյր, աջ ծիծըն թալեր վար ճապ թիւին, ճապ ծիծ թալեր վար աջ թիւին: Էանու աւտամքեր մէ մէկ չարէյքմ յէրկէն ի, իրեյք աման կերակուլ գեօ էանու խետ, մէկը մէկ ձեռ, մէկը մէկ ձեռ, մէկն էլ վար գյըլխուն:

Տղէն որ ըզպառաւ տիսաւ, զարզընդաւ (զարհուրեց), զինքը կծկից ետ:

Պառաւ զէն չըտիսաւ, կերակուլկեյր էտու մէկը Պըղուսուն, մէկը Պըտըսուն, մէկն էլ Յուսէփի յըրջի:

Պուղուսն ու Պիտրոս ուրենց եմակ (կեր) կիրան, Յուսէփ զուր իտիր սօլերու տեղ: Պառաւ կնաց:

Տղէն զան կերակուր քէյըց ուր յըջի ու կուշտ կէրաւ անաց հանտեղ չուր ի խը լըսուն:

Աը լըսուն պառաւ իրի. էլմ էլ իրեյք աման կերակուլ իպի, մէկը իտի յըրջի Պըղուսուն, մէկը յըրջի Պըտըսուն, մէկը յըրջի Յուսէփին: Պուղուս ու Պըտըսու ուրենց կերակուլ կիրան, Յուսէփ ուր աման կերակուլն իտեր ան սօլերու տեղ:

Պառաւ սաց Յուսէփին. Յուսէփ, էն ինչ տիւ ասնէմ (այսփան) մառախ կէնիս, (կըմտածես) խոզէ (երանի էր) ես գիտնէ քեռ զէլ (քած) կնիկ դո՞ր էր, ես զէն ճըղճըղէ. իմ ատմքերով զէն կտրտէ, փշուրմ եմ շունչ էլնէր, տիւ ըսնէմ մառախից քիյկ փըճըցըցի:

Պառաւ անտեղից էլաւ կնաց. լաճ պառվու ըսածնիւր զըմէն լսաւ, Յուսէփի, Պիտրոսի ու Պուղուսի էղէլութին էլ լսաւ, անոնք քյան, յինքն էլ ուր եմակը (կեր) կէրաւ, գեախտիկ իջաւ կնաց մա ուր կոր քեռին, նէա որ ինչ քյնէր էր ան չինարի ծառի տակ:

Քեռին էխան վեր, սաց. Քեռի, իլիւր վեր, յանակեան ի, (ուշ է) իլի հանք:

Քեռին իլաւ վեր սաց. Չըս թողնի որ ես կուշտմ քյնեմ, չնարի խով գեօ վար ձիկ:

Տղէն կըսի. Բեռի, նէա էրկու օր էլաւ, դալ տիւ մաջ քյնուն իս, իլի հանք:

Բեռին ու խորգէն իլան վեր, կաստ թագեաւորի աղջկայ խանին էրին ու կեացին:

Էկան էանու խան նստան, ուրենց խաց կէրան. գեացին մա թագեաւորի աղջիկ:

Թագեաւորի աղջիկ սաց. Դէ, սա կոր ի՞նչ կիտես, ինչ լսար, ի՞նչ չըլսար:

Կոր ուր խարիր կսէն (հէքիաթ) սաց, ուր խարիր չարխին (հինգնոց) առից:

Թագեաւորի աղջիկ սաց. Հայ տղիկ, դօրիս տիւ սա:

Կոր կըսի. Հայ խանըմ, տղէն պանըմ չկիտի, հալա տղա ի:

Տղէն յըրջե էկաւ սաց. Չէ, ոլլա, ես կիտեմ, տըսիմ եմ հէքաթ:

Աղջիկ սաց. Դէ սա տիւ էլ:

Սաց. Թագեաւորին աղջիկմ կէր, էանու իրիկ կուրսիւ էր վար ճամխըներուն խանըմ շիներ էր. էկող գեացող կըպիրէր հան տեղ խաց կըկըրցընէր կըխմըցընէր, փարայ կտէր, որ ուր ըրկընից պանմ խասկընէր: Գեղըմ կորըմ կէր, սաց ուր քուրոջ լաճուն. իլի հանք, թագեաւորի աղջիկ խանըմ ի շիներ, ես խարիր խէքաթ կիտիմ, տըսեմ, խարիր չարխի տը տա միկ: Էան էլ ա պըրլիսմի: Տղիկ կըսի քեռուն. խարիր տիւ կիտես, մէկ էրկու իրեքն էլ ես կիտեմ, իհանք: Էլան ինգեան ճամբախ, էկան մաջ ջոջ դաշտիմ չինարի ծառըմ տիսան, կըհան էան ծառի տակ խով կէնին կընստին: Էան ծառի տակ յաղպիւրմ էլ կայ, կընստին վար յաղպրին, ուրենց խաց կէրան, կուրու քունը տարաւ: Տղէն վար յաղպրին խատ ջրուն կըխաղայ. կըխի (տեանում է) գեօ դըդըտումըմ մա ջրուն: Ինչիս որ կէնի, դըտում չիկեայ ուր ձեռ: Կըսի դըմին. Տիւ մեռնիս չորնաս, քէնով ջուր տըխմիմ: Տղէն տիսաւ որ դըտում էլաւ եւղընըկմ, թռաւ կնաց քեարիմ մէջ մտաւ: Տղէն ընգեաւ յիտե էանու, կնաց գեաղտիկ կաշի կըտիսնա էանտեղ, իրեյք սարսուփ (մաքուր) սպահի ջհէլմ գեօ հան տեղ: Տղէն գէանոնք տիսաւ, էանոնք ըգտղին չըտիսան, տղէն մտաւ էանոնց ոտքիյրու տակ քեարիմ ծակ պախկուաւ, էանոնց սօլիրու մէջ տեղ: Յըրըկուն էր. մթնաւ, տղէն մնաց յանտեղ: Տղէն տիսաւ զարմիալի պանմ գեօ դաշտից կգեա էանտեղ: Իրի, կըտիսնայ կիրիշկի պառաւմ գեօ էրկու ջաղցի քեար խակեյր, թօզ դուման կիլնի էրկինք. աջ ծիծ թալիւր ձախ թևի վըէն, ձախ ծիծ թալիւր աջ թիւի վըէն, էանու ատըմքիւր չարէքմ յէրկընցեր տիւս:

Կորը կըսի քուրջ լաճուն. հայվան, էտտ ի՞նչ կըսայ ի կըսիս:

Թեազաւորու աղջիկ կըսի. Դէ, կոր, տիւ մըջի (լուի). էան քեանձ քեյկ խօրօտ կըսի: Տղան, սա, սա քիւ կըսէն:

Տղէն կըսի. Պառաւ էկաւ, իրեք աման կերակուլ խետ ուր. մէկ վար մէկ ձեռաց, մէկ վար մէկ ձեռաց, մէկ աման էլ վար ուր մէկ գլխուն դրած: Մէկ աման կերակուլ իտի յըրջն Պուղոսուն, մէկը յըրջն Պըտըսուն, մէկն էլ յըրջն Յուսէփին: Պուղոս, Պիտըսուն իրանց կերակուլքեյր կերան. ամա Յուսէփ ուր կերակուլ չըկէրաւ, իտի ուրեանց տակ քեարի ճեղք: Տղէն գեաղտիկ քէշից յըրջն ուր, կուշտ կուշտ կիրաւ էան կերակուլ: Գիշեր էր: Տղէն մնաց յանտեղ չիւմ խըլըսուն. տիսաւ որ պառաւ էլըմ էկաւ, էլմ իրեյք աման եմակ խըտ մէկ տեղ, իտի յըրջն Պըղոսուն, մէկ յըրջն Պըտըսուն, մէկ յըրջն Յուսէփին: Պուղոս ու Պիտըսուն ուրեանցը կէրան, Յուսէփ էլմ էլ ուր աման իղիւր ցածը, քեարի ծակ. յուր կուրի քրոջ լաճ պախկիւր էր: Ոչ պառաւ, ոչ Պուղոս, ոչ Պիտըսուն էրկու օր էր, որ տղից խապար չէն, որ նէա յանտեղ քեարի տակ յանտեղ պախկիւր էր: Պառաւ սաց. Յուսէփ, խոզէ (երանի էր) ես գիտնէ քը էան զէլ (քաձ) կնիկ, ես էանու ճըղճըղէ, իմ ատըմքերով էանի կտրտէ, որ տիւ էասնէմ (այսքան) մառախ չանէր (չմտածէիր), որ դայիմ (միշտ) գքեյ խացից կիրից, ջրից չգրկէր: Սաց պառաւ ու գլնաց: Տղէն գեաղտիկ ուր կերը քէշից ուր յըրջն կերաւ: Էանոնք քյանն, տղէն էլաւ կնաց մօտ ուր կոր քեռին, ձէն տլից էանու էխան վեր: Կոր կըսի, հայ տղիկ, ինչի՞ ձիկ կը խանիս վեր. ես հալա կուշտ չիմ քնեյ: Տղէն կըսի. Բեռի, նէա էրկու օր ի, որ տիւ քյներ ես, դալ (դեռ) կուշտ չիմ քնեյ:

Կոր պան չտիսնայ, ձեռ կտայ արեկան (արեգական) խով կըսի, ի՞նչ ես քնայ դալ նէա ծառի խով վար ձիկ էր, մկայ էլ էն ի:

Տղէն կըսի. Բեռի, էլի հանք ըստուց, հանաքեան ի (ուշ է) չընք խասնի տուն:

Կէլնին կըգեան թագեաւորու աղջկայ խան կըխասնին. կը նստին դան. կորը էլմ էլ ուր խարիւր կըսէք սաց. դօր (կարգ) էկաւ տղին:

Տղէն գեօ ուր կասէն կըսի:

Թագեաւորի աղջիկ կըսի. Հայ տղիկ, նէա կըսէն վար ձիկ կըգեայ: Կըսի. Թագեաւորի աղջիկ ես իմ: Հայ տղան, նէա խան իմն ի, անու մաջ էլած չէլած, ոսկով արծըթով զըմէն քեյկ կտամ, յանտեղ ձիկ շանք տու:

Տղիկ յիրջև թագեաւորի աղջկան կընկնի, կաստ էան քեարին կէնի, կըտանի էան մարդերն էանու շանք կըտայ, որ իրեքն էլ դհան քյնած:

Թագեաւորի աղջիկ ուր գերիկն կըճանչնայ, կըսի. Տղիկ, տիւ գյնա վար քը խանին:

Տղէն կէհայ ուր խանին կըտիրանայ:

Պուղուս, Պիտրոսն, Յուսէփ քյնուկ կենին:

Թագեաւորի աղջիկ ուր ոտ կըտայ Յուսէփի ոտ, էակախըցնի: Յուսէփ կըտիսնայ գիւր կնիկ, կըլնի վեր, կնկան կըսի. Կնիկ, տիւ էկար իշ, մկայ՝ իմ մէր կըգեայ ըզբիյկ կը բրտի, զայ կէնի (կոչնչացնի):

Յուսէփ չար նաչար, կիլնի առնի զուր կընիկ, կէհա:

Պառաւ մէր կըգեայ, կըրըշկի, կը տիսնայ որ Յուսէփ յան տեղ չի: Ուր ջաղցի քեարերն քէյշից ոտ, ընգեաւ յիտե Յուսէփին կան գալ:

Էանունք շատ կէհան, քիչ կէհան, Յուսէփի կնիկ կիւրիշկի յէտեանց դումանըմ: Կը կայնի կըսի. Յուսէփ, նէա թշ դուման ի:

Յուսէփ կըսի. Իմ մէրն ի, խասաւ միկ:

Յէգիյմ (այգի) յանտեղ ոաստ կըգեայ: Յիգեպան (այգեպան) կայնեւ տուռ. կըսի. Յիգեպան, Աստված սիրես, նէա պառաւ իրի գեխ մե. ձի պախի էանու մօտէն, փրկի մի, առ քեյ ոսկիմ: Յիգեպան էանունց կըտանի մտուցի խաղողի թփան տակ, թափեր կըքէյշի վիրինքտիր կըծածկի, կըգեայ յէգու տուռ կայնի:

Պառաւ կըգեա, էանու կըխարցնի, կըսի. Յիգեպան, տիւ ըստեղ մարդ չըս տիսի ընցեր:

Յիգեպան կըսի. Ի՛ն, ըի՛ն, ըի՛ն, եմ խաղող հալա (տակաւին) կանաչ ի, չըխասեր, ճութ չըկայ:

Պառաւ կըսի. Ես մարդ կը խարցնիմ, էան ձիկ խաղող շանք կըտայ, նէա յիգեպան խուլ ի, գիժ ի: Պառաւ էան տեղից կընցնի, կէհա:

Յուսէփ ուր կնիկ կըրըշկեն որ պառաւ ուր դուման կուրսաւ, կէլնին ճամխով մէ կէհան:

Տիրմ էլ շատ քիչ կէհան, էլմ էլ կըտիսնան ուրենց յէտէվից դուման կըգեայ, էան տեղ էլ ջաղացմ ոաստ կըգեայ:

Կըսին. Ջաղացպան, պառաւմ յիտե միկ կըգեայ, միք ազատի, քիյկ ոսկիմ տայնք:

Ջաղացպան էանունց կըմմտուցի ջաղաց, դուռ կըշինի էանունց վրէն, կընստի դուռ:

Պառաւ կըգեայ կըսի. Ջաղացպան, մարդ չըս տիսեր ըստուց ընցեր:

Ջաղացական կըսի. Ըրն, ըրն, ըրն, աղուն չկայ, ջաղաց կան չիգեայ, պեռ չկայ:

Պառաւ կըսի. Ես ի՞նչ անխելք պառաւ իմ. յիգիւսանին կը խարցնիմ. ասկոն ջըղապ կտայ: Նէա ջաղացպընին կըխարցնիմ, էասնայ ջըղապ կըտայ, պառաւ կըթողնի յանտի էլ կէհա:

Դուժման կըզատանայ:

Յուսէփ ուր կնիկ ջաղցից կեղնին տիւս, յուրուշ ճամխով կէհան: Շատ կէհան քիչ կէհան, էլլմ էան դուման կըգեայ:

Չարէն կտրաւ, Յուսէփ սէհրի էթալ վար կնկան, արաւ բարգի ծառ, յինքն էլ էլաւ բառեղ խոտ փաթըթվաւ յինի չում ծառի գլխի:

Պառաւ էկաւ դէմ ծառին դագրաւ:

Կըրըշկի ըզծառ, կըսի. Մկայ ասկիմ (աքացի) զարկեմ իլ-նիս խարիւր կըտոր:

Յուսէփ ըզսէհրին կըթողնի կըգեայ տակ, սէհրին կընկնի կը վըցի:

Պառաւ որ խարս տիսաւ, էանպէս գեղեցիկ, էանպէս սէր-սուփ, ըզխարս գյրկեց, վար ուր սրտին պաքնեց, ընցաւ յըրջըվ-քեր տարաւ կնաց ուր տուն:

Եփ առաւ զանոնք տարաւ ուր տուն, խաղ խարսնիս շատ ուրախութիւն էրաւ, պսակեց ու օրշնեց:

Էանոնք խասան ուրենց սրտի մուրազին, տիւք էլ խասնէյք ձեր մրազին:

Պատմեց 1911 թուի յուլիսի 26-ին Շատախի Թաղ գիւղում Շեղչանեցի Գամալի Պիտոն, անգրագէտ երկրագործը, որ յիսուն տարի առաջ Տիարպէքիրում (Տիգրանակերտ) Սիմոն անուն մի հայ հացագործից էր սովորել: Պիտոն այժմ 85 տարեկան է:

ՍՄԲԱՏ ՈՒ ՍԵՆԵԱԿ ԹԱԳԱՒՈՐՆԵՐ

Թագաւորմ կէր:

Օրմ նէա Թագաւոր էրազլմ տիսաւ, որ մարզլմ կայնէր էր ուր դիմաց, իրեք ջէավահլըր (աղամանդ) էանու ճակտի մէջ:

Թագաւոր վի թռաւ էրազուց, դի մէլ (մի անգամ էլ) քնաւ: Մէջ երազին տիսաւ էլլմ էան մարդ, գեօ էանու զլխու վերէն ի Դիմ էլ էակիաւ, սաց. Սա էրազ ի, զէն չի. դիմ էլ քիւն տարաւ: Էլլմ տիսաւ էան մարդ կայնիր էր էանու զլխու:

Թագաւոր սաց. Տիւ ի՞նչ մարդ իս:

Թագաւոր կըսի. Ես Սենեակ Թագաւորն իմ:

Թագաւոր խըլտուն էլաւ վիր, միզից, միզից (մտածեց) սաց. Նէա ի՞նչ էրազ էր. Ես Թագաւոր, էն էլ Թագաւոր, էանու անուն Սենեակ, իմ անուն Սմբատ Թագաւոր: Կըտայ հաշիւ ուր ջըջոթեն էանու. կըտիսնայ որ ուր էրկիր ետուն մէկ միտրոն հաւըլի թեանձ Սենեակին:

Վոզիրքեր էկան, նստան դիւան: Թագաւոր իրես արաւ ճառ (ձախ) թեւի վոզերին: Վոզիր գլխի կօնեց: Եանի (այսինքն) խատ ձիկ մը զրուցի, պանմ ձէնէ չիկայ:

Թագաւոր էան վոզիր տարաւ, էանու վիզ կտրից: Նստաւ դիւան, ըրըշկեց զիս աջ թեւի վոզիր: Աջ թեւի վոզիր էլաւ կայնաւ Թամըլդա (թէմէննա, բարեի կանգնեց) էլաւ. սօրա սաց. Թագաւոր ապրած կէնայ. քեռ դարդ իշկ ի ձի սն:

Թագաւոր սաց. Եմ դէարդ Սենեակ Թագաւորն ի. տը հաս (պիտի երթաս) ձը խամար պիրես, թի վար չէկաւ, իմ մէտրոն էանու խսանց տվէք, ան տըրըշի (պիտի նայի) եմ քեանձ էանու ջոշ ի տը կայ (պիտի գայ):

Վոզիր բարե իտու գնաց ուր տուն, ուր ձիանց միջից մէկ ընտրից, էայէար (թամբ) էթալ վար ձիու քեամկին, լիքլմ խուրջի ոսկի առաւ էթալ ուր թէնրք (գաւակ), ինք ուր քօլէն (ծառան) իրես արին ճամբախ, քեամակ տվին թէադ մամլաքաթ (երկիր) գացին:

Շատ գեացին, քիչ գեացին Սենեակ Թագաւորի քեաղայք ընգեան տիւս:

Գեացիին վողիբիմ տուն էլան մէկվան (հիւր)։ վողիբ էանոնց շատ ու շատ կատր պոնեց (պատուեց)։ ալա (գեո) իրեյք օր էանոնց խետ չըզրցուց։ քեանի որ էանոնց կանոն կէր, չիւմ իրեյք օր մէկ մէկփից խարցում չին էնի։ Իրեյք օր որ լըմնցաւ, էան վողիբ խարցում էտու, սաց։ Հայ վողիբ, տիւ պարով իկիր իս, խազար պարով, ինչ իկիրիս դեոն տըհաս։

Սաց. ես իկիրեմ ա'ասիմ որ եմ թագաւոր ըզըլ թագաւոր ուզիր ի։

Սենեակի վողիբ կըսի. Թագաւորմ եմն ի, մէկ քեոն, էանուր տիզ էան ուր տիզ, ըշկի (ինչու) քեո թագաւոր եմ թագաւորին տը ուզայ կըսի։ Մենյք մետրոն (չափս) տը տանյք խըտ մէկ մէկու. վիր որ շատ էղաւ, մէկէն էանու պատիկ թըզ ինի։

Չափըցին. եռտուն վեց մետրոն էանու աւել էլաւ։

էանոնք էլան գնացին մօտ Սենեակ թագաւոր։ Սենեակ սաց. վար եմ աչիչ, վար եմ գլխուն, էան քեանձ ձի ջոջ ի. ես իս պէտք ի էանու ծառայական ընեմ։

Վողիբին սաց. ել կըսի. քիյկ ուզեր ի։

Վողիբ սաց. ձիկ ասըյրով, էլաթով ի (ժողովրդով) ուզեր ի։ Մեքայի ի ուզեր, ինչիս ի ուզեր։

Սաց. Քիյկ մէքայ (մենակ) ի ուզեր։

Սենեակ կանչից ուր մէկէլ վողիբերուն, ոըճար քիյպարներուն (ազնւականներ, պալատականներ), սաց էանուն. Սմբատ թագաւոր ձիկ ուզեր ի, մենք ինչիս անենյք. ես տնով տեղով իհամ (գնամ), ոըճարքիյրով, իմ ամեն ասըյրով իհանք, խելքըմ, թատպիրմ տվէյք։

Կէրիյէթ (ժողովականք) սըցին, որ տիւ տնով տիղով իհաս. մենյք կըպլաւինյք (կըցրվենք) մէկ մէկուց կըցրվըվենք։ Լե վար (եթէ որ) տիւ մէքեա (մենակ) էհաս. ախըր քեո կնիկ, քեո տղէտիր կըմնան պէաս։ Մենյք էլ երդում կէնենյք, էանունց կըտանենյք տըպախինյք, շախինյք մըր երկիր տըկառաւարենյք։

Սենեակ թագաւոր էլաւ մէքեա (մենակ) խետ Սմբատ թագաւորի վողիբին. խէժաւ ուր ձին, էկաւ։ Դէօր էկան խասան տուն։

Սմբատ թագաւոր ըրըշկից, տիսաւ ինչիս որ էրազ տիսեր էր, էասկոն (այնպէս) իրեյք ջաւհըր գեօ էանու ճակտի մէջ։ Ինք շատ մի ազիզ մարդմ ի։ Նէա որ տիսաւ էլ դաստուր (հրաման) չէտու էանուն։ Տարիմ էրկու մնաց. Սմբատ թագաւոր աւելում սիրվաւ վէ էանու. էլաւ յօդէմ էանու խամար էտու շինիլ. ուր յօդի դիմաց, որ հար (միշտ) ըրըշկի մաջ էանու աշկիրուն։

Օրըմ գիշեր Սենեակ մտաւ տեղ (անկողին), տիսաւ խաւքըմ էկաւ մտաւ ուր յօդէն. ուր փանջարէն դատրաւ. ուր մորթ

ուր մենէն արձկից. էլաւ էաժատ (կոյս) աղջիկըմ գեօ որ ասկուն չկայ վար երկրին:

Էան աղջիկ գնաց վար Սենեակի տեղաց, սաց. Սենեակ, տիւ քըյ ճայտի (ճակատի) ջաժահիրքեյրաց մէկ չըս ի՞տա ձիկ:

Սենեակ սաց. Բալէ (այո) թէ որ տիւ կըլնես ձիկ, ես տը տամ, թէ որ չըս ըլնի՝ չըմ իտա:

Աղջիկ սաց. Ես քոն եմ:

Սենեակ ճաժահիրըմ էխան, էտու անու: Ուր խաւք, ուր մորթ փաթըթեց զինք, փախաւ կնաց: Խըլսուն աղախաւ (արթնացաւ) կըխի (կընայի) որ էրազ ի:

Թագաւոր կիրիշկի մաջ անու ճայտին, կըտիսնայ որ ջաժահիրըմ պակաս ի. շատ մտքի, մտմտանքի մէջ ընգեաւ, դօր չըլն, կըսի. իմ տան քլֆաթ (ընտանիք) կնիկըմ, աղջիկըմ խաներ նէա ջաժահիր մենէն առեր ի, նէա ձի խամար ամօթ ի:

Թագաւոր էլմ ձէն չըխան: Մնաց մակալ օր, գիշեր էլըմ էան խաւք էկաւ, ուր փօսթ ուր մընէն արձկից. էլաւ աղջիկ, էկաւ վար Սենեակի տեղաց: Սաց. Սենեակ, ջաժահիրմ էլ չըս իտա ձիկ:

Սաց. Թէ կըլնիս իմ, կտամ. չէ, չըմ իտա:

Սաց. Ես քոն իմ:

Էլաւ ջաժահիրըմ էտու էանու. խաւք իլմ ուր փօսթ էթալ վար ուր. թռաւ կնաց:

Սմբատ Թագաւոր խըլսուն իրիշկեց Սենեակի ճակատ. տէսաւ որ էրկու ջաժահիր գեացին. մէկ մնաց: Շատ, անչափ տըրտմաւ:

Մնաց մակալ օր, գիշեր էլըմ էան խաւք իրի. փօսթ իտի վար տեղաց. էլաւ խօրօտ ազապ աղջիկմ, սաց. Սենեակ, ջաժահիրմ չըս ի՞տա ձիկ:

Սաց. Վար տիւ իմ խաս կըլնիս, իմ մալ տըտամ քիյկ:

Սաց. Ես խաս քոն իմ:

Սաց. Տիւ վլթր աղջիկն իս:

Սաց. Ես Շահվարի Թագաւորի աղջիկն իմ:

Խըլսուն Սմբատ Թագաւոր ըրըշկաց ջաժահիրքեյր զըմէն խըլսած ին:

Սաց. Սենեակ, ջաժահըրքեր ի՞նչխ արիւր:

Սաց. Թագաւոր ապրած կէնայ. ես տը ըսէ. բալէ (բայց) կամչընէ քը մօրէն. որ ըսէ: Եմ կըսէն, ջաժահիրքեյրներուն նէա ի. որ խաւքըմ իրեյք գիշեր էկաւ էլէաւ աղջիկ, ձիկ խարեց, իմ գլխից ջաժահիրքըր տարաւ:

Թագաւոր սաց. Անխարցում, անփորձել տիւ ի՞նչխ քեռ ջաժահըրքեր կտաս էանու կըտանի:

Սաց. Ես խարցում ըրերիմ:

Սաց. Ի՞նչիս, խարցում ըրերիս:

Սաց. Զիկ սիրի (ասել է) ես Շահվարի թագաւորի աղջիկն եմ:

Դօր Սմբատ թագաւոր նստաւ դիւան, ուր վոզիրքեյրուն սաց. Զիկ ձենէ կըվտի, որ տիւք Շահվարի թագաւորի աղջիկ պիւրէյք:

Էլըմ աջ թիւի վոզիր կէյնի կըխէծնի ուր ձին կըհա կըխասնի Շահվարի քեաղայք: Թագաւորի քեօշկին կըմօտենայ. կըտիսնայ որ գնջիլ կախուկ ի տակ. գնջիլ կըշաթի. կըգեան գուռ կը պանան:

Կըհա մօ փանջարէն, կըլնի բարձր, ատաթ իշկ ի, վալ որ թագաւորի գնջիլ շաթի, կըգյնա վար աթոռին կընստի, էանու բարեկըմըթնի դավին կանի:

Վոզիր նստաւ վար թագաւորի աթոռին, թագաւոր խարցում էրաւ. խարցում էտու, սաց. Տիւ տօրէն ես (որոնցից):

Սաց. Ես Սմբատ թագաւորի վոզիրն իմ:

Սաց. Ի՞նչ պանի խմար իս իկի:

Սաց. Եմ թագաւոր քեռ աղջիկ կուզի:

Սաց. Վար իմ աչիչ. Սմբատ թագաւոր քեան ձի ջոջի. աղջիկըմ իշկ ի (ի՞նչ է) որ ես խնայիմ էանու:

Սաց. Իրիյք օր նստի. ես իմ աղջիկ հազըրիմ (պատրաստեմ) առ տար:

Իրիյք օր վոզիր նստաւ անտեղ, աղջիկ հազըրիցին, վար իրիյք օրվայ էլաւ ուր աղջիկ իտի մաջ մհաֆին (սնդուկ) իտի վար ջուրինեբուն, իրի իրջե վոզիրնեբաց:

Վոզիր սաց. իշկ ի, թագաւոր ապրած կէնայ:

Սաց. Վոզիր, ես ըլջեմ (խնդիր) կէնըմ քենէ. տիւ իմ աղջկան ցերէկ չը քէլըցուցէք. գիշերով տանիս. իմ աղջկան խասմիր (թշնամիր) շատ ին:

Վոզիր աղջիկ առից ընգեաւ ճամբախ: Գիշեր կըքէյլին, ցերէկ կընստին, չիւմ որ կը մօտենան իրանց քեաղքին:

Կէհան կըխասնին էան քեաղքիյ յըգատարու (այգեստահայց) գյօխ: Վոզիր մարդմ տիսաւ, սաց. Կնա թագաւորին սա, որ ուրախութենով կեան մեր պէարուհին (ընդ առաջ) նէա խարս տանինք:

Վոզիր կըդառնայ ուր քեօլին (ծառային) կըսի. Ախըր նէա մեր երկիրն ի. դէօր քէֆով էհանք, ցերէկով էանոշ ի: Դօր (այս անգամ) կէս սըհաթ ճամբախ քէլըցին, չքեցին. ապա ցերէկ ի: Վոզիր տիսաւ դահրըմ (թոշուն) իսասաւ, վար թուաւ խարսի

անդրէին, իրեք տիր կտուց էզար էանու վրէն, թուա կնաց:
Թագաւոր էլաւ սագով, զուռնով, նէաֆիրով (նուագարան),
մարդեր յօղօրկեց որ խարս պիրեն տուն:

Մարդեր գեացին էանոնց դիմաց. խարս պերին տարան
տուն:

Սնդկի պէրան կըպանան կըտիսնան որ խարս չկայ մէջ: Կը
կանչին վոզիրն, կըսին. հո՛ւր ի քը խարս:

Կըսի. Գեօ մաչ անդկին:

Կըսին. Ո՛ւր ի. դը էրի (արի) խան տիւս:

Վոզիր կըհն կիրիշկայ, որ չ'տիսնայ, կըսի, իմ խարս վար
ձիկ պախերիյք. խըլիսուս (այս առաւօտ) էր, ես իմ խարս խէ-
ծըցիրիմ պիրիրիմ չու՛մ նէա յէզստերաց գլօխ:

Կըսին. Մարդ խապար չի. քը անդուկ դատարկ ի չ'իս (ար-
դէն):

Վոզիր կըմէզի (կըմտածի) կըսի. Ճամբախ դահրիմ (թոչուն)
իրի, իրիք տիր կտուց էզար վար էանու անդկին թուա գնաց.
Կայ չկայ նէա պէանմ էաւտուց ի խասիր իմ խարսին:

Թագաւոր նէա պան որ կը տիսնայ հոճըմ (յարձակում)
կանի վար վաղիրքերուն կըսի. Ձի կպի հա հա էան խարս պի-
րէյք:

Իրեյք վոզիրքեյր ընկեան տիւս. գեացին ետե խարսին:

Սենեակ կնաց սաց. Թագաւոր ապրած կենայ. իմ իզին (հրա-
ման) տու, ես հատ խասնիմ վաղիրքեյրուն, թէ չի էան կնիկ չի
գեայ: Սմբատ էանու իզին իտու, կնաց խասաւ վոզիրքեյրուն:

էան կնկա ջօպ ընկլիզ (անդլիական) մկրստըմ կայ, իշ
տահր գէն կըտանի, էն հէար ուր անթարու (հագուստի) փէշ հա
կըկտրի, կըթալի տակ, որ ինի նշանակ, տիսնան ետե էանու
հան (գնան):

Վոզիրքեյր Սենեակի հետ ճամբախ որ ընկան կէհան, էան
անթարու կտորքեյր կըտիսնան, իտե կըհան չիւմ կէլնին սարի
գլօխ:

էանտի մաղարէմ կըտիսնան, ջաղցի քեարմ գեո դրուկ վար
էանու պէնին:

Դօր Սենեակ կըսի. Հայ վոզիրքեյր. մենք չընք կէնայ էան
քեար շուռ տայ, գեօ նէարէա ծակ լէն ի. ախտ (առաջ) ձիկ
մտուցէյք էան ծակվէր, ես ինամ, բալքի ես իմ ուզած տիսնամ
հան տեղ, չարէմ էնեմ էանու խեո: Վոզիրքեյր ջըրիտ (պարան)
կը կապին էանու մէջք, կըկախին տակ:

Սենեակ մօմըմ կըվառի, կըհայ կըտիսնայ ուր դիմաց դու-
ռըմ կայ. կըհա էան դուռ կըպանայ. կիրիշի կնիկ գեօ հան տեղ

խայոց խաթուն. ասկուն (այնպէս) թամիզ, ասկուն գողալ (գեղեցիկ) չկայ վար Աստու աստվորին:

Կնիկ կսի. Սենեակ թագաւոր, թագաւորքեյրու պէնի պէալնիս, երկրորդ ջէլ, իգաստարու ալուկ (նորակոյս ծառ) տիւ նէա տըղ:

Սենեակ սաց. Աստված զիմ կսմաթ իպի տէակ (այստեղ):

Սաց. Ան ինչ տիւ իտե կան կըգեաս. գըյհան, նէա վըէն հօդէն. աս դուռ պաց, կնա մօտ:

Սենեակ դուռ էպաց տէսաւ ասկուն մէկըմ կէր հան տեղ, որ աշկիր թէալ իլան (չռեցին) մնացին:

Աղջիկ սաց, Թագաւորքեյրու պէնի պալնիս. երկրորդ ջէլ իգաստարու ալուկ (այգեստանհայց նորահաս) տիւ նէա տար բար (այս տեղեր):

Սաց. Աստված խսմաթ իրի:

Սաց. Էն ինչ տիւ իտե կան կըգեան, գեօնան, քեանձ ձիկ տ'ախվի (վերև):

Սենեակ կնաց դուռ մէկից էպաց, անտեղ կըտիսնայ էանու ուզած, ուր նշանուն գեօ դէվ գրիր մաջ հօդին, ուր գլօխ դրիր վար էանու ծնկան, թահնայ քնիր ի:

Կնիկ կըլայ, արտասունք էրուն կըթափի էանու աջքեյլուց:

Կնկիայ աջք ընկեաւ ըղՍենեակի. սաց. Քըյ տուն աւրի, էկար ըստա իշ: Մկայ դէվը ի որ վի էլաւ, ձիկ էլ կսպանի քիյլ էլ խետ: Էանու լէշ նէա կրակով կըրըցի նէա սրով կըկարվի:

Սենեակ սաց. Ապա ինչիս տը ընի:

Սաց. Կնա մա իրջին կնիկ, ինչ տիւ տիսար. դէն (այն) թիար պանմ սիր. էանու իսիր թի որ չի, չիտ (այլևս) զա չի ուղի:

Էն էլ էլաւ կնաց մօտ:

Կնիկ սաց. Ի՞շկի (ի՞նչ է), Սենեակ:

Սաց. Ախըր ես քը բեախտ, քը Աստծուն. ախըր էան դէվի. մենք մարդ ինք, տիւ սա խինք իշ կըպանի մա էանու ջանին: Բիկ կպի, իս քիկ տանիմ ձիկ խամար. քիկ կըպի, քիկ տանիմ քը մամլեաքեաթ (հայրենիք): Ուխտ ընի վար իմ ջանին. ես սվթա (նախ և առաջ) քիկ խանիմ տիւս: Ատ տեղ եէմին (երգունմ) կանի էանու խամար դօր կըսի. Սենեակ, կնա էանու դէմ. էանու թուր գեօ պստից կախ ի. թէ որ տիւ կէլցար, էանու թուր քէշըցիր տիւս. մէկ դարբով (հարուածով) դարկըցիր էանու վիզ կտրիցիր. չիտ քիւ դէաւէաթն ի. թէ որ չ'կըցիր. չիտ տեինի ձիկ էլ, քիյլ էլ, մէկէլոնքն էլ զըմէն տըսպանի ուտի: Էանու վզի մէջ մէնակ թուր կըպանի. էն էլ ուր թուր:

Սենեակ կնաց, ձեռ էթալ թուր, առեց տակ, կալան (պատհան) իտու ուր կնկէան ձեռ. բուռ ինքն պոնեց. քէյշեց, դէ՛ դէ՛ թուրն կալանից էկաւ տիւս, վիրցուց, ուր կնկան սաց. Բիյկ տար դէն. անու (դէվու) գլխի գիր գեյտին:

Կնիկ գլխի իտի գեյտին, զատացաւ:

Սենեակ թուրըմ էգար դէվու վիզ կտրից. մէնակ կաշին մնաց: Դէվ ուր ձեռ թափ իտու, դիպէաւ Սենեակի ատամքեր փըշ-րից, ուր պէրան կապից, առից դէան (այն) իրէյք կնդեր (կանայք) էկաւ խասաւ. դռան վիւրէն. կանչեց վոզիրքեյր, շըրիտ կախըցին. առաջ իրջին (առաջին) տէսած կնիկ էլսան տիւս. իտե, քեանձ էան պէանցըուն (վերեին), մնացին ինյք, ուր նշանլուն մէնակ:

Նշանլուն սաց. Սենեակ:

Սաց. Ի՞շկ ի. թագաւորի աղջիկ:

Սաց. Տիւ ձիկ լսնես, յառէջ տիւ իլի տիւս. ես չիու քոնն իմ. ձի էլ տըքէշես: Թէ որ մենյք իլնենք տիւս. տէսար որ վոզիրքեյրու աշկ (աչք) ընկեաւ ձիկ: Իրենյք կնկտիք տարան. մէկ քիյկ թըղին. նէա տեղէր (այս տեղեր) տի մասս, մեռնես, ընձիկ էլ չ'տիսնաս:

Սենեակ սաց. Ես ուխտ իմ ըրեր որ քիյկ տըխանեմ տիւս, նոր ես էլնիմ:

Սաց. Չէ. առէջ տիւ իլի. տիւ ձիկ կխանես:

Սենեակ շատ դոեց. կնիկ շըրիտ էթալ ուր մէշկ (մէշք) սաց. Սենեակ, ես գեօ գեացի. դիւնիա ի, որ գմիկ տարան. քիյկ չ'խանեցին տիւս՝ հաս ան հօդէն իջիս ինե, էանու գօշէն (անկիւն) դուռմ կայ. էան դուռ կըպանաս. կըհաս իգիյմ (այգի) կայ էան տեղ: էան իգիյն իւչիսի (հիանալի է) անմախթնի խոտ (հոտ) մէնէն կը թափի. բլբուլ յինե կըկարգա, ձէն կըհա չիւմ էրկինք. էան տեղ ախպիւրմ էլ կայ. հաղպրի հավուզի, էանու չորս պիւլոր մէալ-մէար քեար ի. կնկտիր վար սալեըուն կըհան. տիւ կըսիս. Տէր Աստված, զըմէն մարգարիտ ին: Հաս էան իպուց կլորըմ (սեխ) պիրիս. նստիս հավուզի սալի վրէն. քեսմակ տաս չինարի ծառին. քը կլոր կըկիսիս, արե տաքյնայ, էրկու խոյ կըգեան վար ան հավուզին, մէկ սե ի, մէկ սըվտակ, ջուր կըխմին. դօրիս տիւնին քնին. ուրենց պիհն (ուղեղն) կըսլիրին ուրհաթին (հանգըստանան). մէկ տիւնին կոտըտվին, զատանան մէկզմէկուց. դարկին մէկզմէկու գէյտին, տը զարնին, տը կուվին: Սե խոյ մաջ սըվտկի քրտնքեյն տը սըվտկի. էլնի ձուռն, սվտակն սե խոյի քրտնքեյ մէջ տը սենայ իլնե կուպր: Եանիշ չիլնիս, քեյկ կըթեալիս վար սիվի քեամկին, որ սվտկու, ան քիյկ կըթալի աստուոր: Սենեակ կանչեց

վազիվքեյրուն. սաց. Բէշէք. քէշըցին պանցր: Վազիյրքերու աշն ինկան ըզկնկտիր. սեցին. Հէա թագաւոր օրմ զմեկ (մեզի) վար Սենեակին տը սպանի. թող մկայ սպանի. վոլլա մինք զՍենեակ տը թողնենք նէա տէղվեր. զկնկտիր տանենք հանք:

Դոր առին զկնկտիր գեացին. Սենեակ մնաց դէն վեր. էան էլ էլաւ աղջկայ սածի պէս. կնաց մաջ իգուն, կլօրմ կտրից. իպի, էկաւ չինարի ծառի տակ գուր կլօր կտրից կաւտի:

Տխաւ անտուց էրկու խոյ էկան: Խոյեր ջուր խման. ուհաթան, էլան մէկ մէկից զատացան, զարկին մէկ մէկի, սե խոյու մազ սիւտիի քրտնքի մաջ սվտկաւ. սետկու մազ սիւտի քրտնքի մէջ սեցաւ:

Սենեակ հալնիշ (սխալ) ընկէաւ դինք էթալ վար սվտկի քեամկին, որ սեցաւ. առեց հօթ դապաղա տարաւ գէյտնի տակ: Նեղ տեղմ ձեռքեր հանց ծոց. դուռն ճէակտանոցըմ ընկաւ ձեռաց տակ: Դուռ էպաց, կէհա կիրիշկի օձերու թագաւոր գեօ նստիր վար թախտին, օձեր անկող էլած օղ. թամաննա էլաւ: Օձերու թագաւոր սաց. Հայ Սենեակ թագաւոր. թագաւորքեյրու պէնի պալնիս. աղէկ իգու ալուկ (նորահաս ծառ). իրկրոտ սիւտի գեղեցիկ ջնէլ. դըժըխոց վոր կշսին նէա տեղն ի. տիւ ըշկի էկար ըստեղ գոտխոց. արքայութեն երկրի վրէն ի. դէս մութն ի:

Սենեակ սաց. Աստված իմ կամաթ իսկից դէս, ես ի՞նչս էնըմ:

Օձ թագաւոր սաց. ձիկ խաբարմ կոյ քիյկ պիտ ըսեմ. թէ որ տիւ իմ անտ պիրիբ (խոստում կատարեցիր) տեղ՝ ուխտ ընի որ ես քիյկ (քեզ) տանեմ աստուոր տիւս խանեմ: Սենեակ եմին (երդում) արաւ սաց. Տիւ իշ (ինչ) ամբ (հրաման) ընիս, ես քիյ ամբի տակ իլնիմ:

Սաց. Սենեակ թագաւոր, Բաղդատու թագաւորի լաճ, նէա հօթ տարի կայ, ընգեյր վար իր քիթ պէնին, քեամոտ ի. չըկէնայ իրար առնի: Ռամդարքիյր (կախարդներ) ռամ թալած ին, սած ին օձու թագաւորու գլխի մինակ էանու դեղն ի, չխօ զատ դեղ չկայ, տը մեռնի. դանէ դան (ժամանակ ժամանակ) կասապ, նէա հօթ տարի կայ, որ դանակ արեբ դատրեր վար իմ դուռ. խէատ իս գլխի խանիմ տիւս, իմ գլխի տը կտրի. ձիկ աստուորից տը խանի: Տու Աստծով սրքերով եմին կանիս որ իմ գլխի չըտաս էանու ձեռ: Ես դեղմ կըտամ քիյկ, տիւ բխօ (դու ինքդ), դանակ թալես քըյ ձեռնով իմ գլխի կարես, տանիս քսիս վէրէն խոփայ, ժրի. դօրիս էլըմ իմ գլխի դնիս տեղ. դեղ քսիս վէրէն, ես տը ժրիմ, հաս (գնաս) խէա (հետ) քը պանին:

Սենեակ եմին արաւ, օձ էլաւ փաթըթվաւ դէն. էտու մազ

ուր գեասիրուն (մագեր) կայնեցըցուց. եօթ տարին էխան տիւս. եօթ դիր իտու հէրդում (երգմցրին), սաց. Չըմոռանաս, պիրես իմ գլօխ դնես վար եմ լէշին:

էխան ծակից տիւս. զանօ (նրա) տան կասապ խասաւ դանակ առից թախ գլօխ ինչ կէրէվայ: Տիսաւ որ գլօխմ էր իկաւ տիւս. Սենեակի գլօխն էր:

Սենեակ շոտմ գանակ առից, էթալ թագ էանու վիզ: Կասապ սաց. Մը կտըի, գլօխ իմն ի: Նէա եօթ տարի կայ որ ես ըստա իմ:

Սաց. Նէա ութ տարի կայ որ ես մութ լուս կըխանիմ. ինչիս գլօխ կտամ քիյկ: Կասապ միտք էրաց. սաց. էլ ձենէ պանմ չիգեայ, էհամ ալանջկալեմ (աւետիս) տանիմ, բալքի (իցէ թէ) անտի ձիկ պանմ խասնի: Խասաւ ալանջկալէն իտու. տաս ոսկի տվին, էան գյնաց ուր տուն: Սենեակ նոր իտե կնաց. կըրըշի որ թագաւորի լաճ իլեր չոր փետ, համան խոզին ի որ ֆնացիր մաջ ոսքրներուն: Տղին կըխանի վէ. խօրօտըմ կըլվայ, օձու գլուխ կըքսի վրէն, կըհա կընստի ուր տեղ, կըտիսնայ որ տղէն, հէտիկ հէտիկ (կամաց կամաց) զինք յիրար կըտայ. կէլնի կըկայնի կըսաղանայ ասկուն ինչ մօրէն մէկն ի:

Թագեաւոր խըլսուն զՍենեակ կանչից, սաց. Իմ թագեաւորութեն քիյկ (քեզ), տիւ իմ տղէն ժըրըցըցիր (առողջացրիր):

Սենեակ սաց. Պնպարայք (շնորհաւոր) ըլնի քիյկ քիւ թագաւորութեն:

Սաց. Իմ մամլեաքեաթ քիյկ:

Սաց. Չըմ ուզի:

Սաց. Ապա քիյկ իշ կըվտի (պէտք է):

Սաց. Մէկ օլախ (ձի) կըվտի ես խէծնիմ էհամ իմ տուն:

էլան օլախմ պիրին, աեար դրին վրէն. Սենեակ խէծաւ: Կնաց տուն. զօձ մոռցաւ: Թագաւոր շատ ուրախացաւ, էլաւ եօթ օր եօթ գիշեր, եօթ ցիրեկ խարսնիս արաւ, զայն իրեյք կինկտիր էլ պսակից վէր էանու: Էան հրկու (երեկոյ) ինչ տը տանին կընկտիր հօգէն, ուր մէշկապ արձկից. օձու գլօխ ընկէաւ տակ: Սաց. Օյ լէ. Աստված, քըյ տուն աւրի ազամ որդի, տիւ իշ բէբախտ իս: Նէա հայվանմ էր ձիկ իկնից վար աշխրին էան գիշ զնդանից իս մոռցայ, անու գլուխ չտարայ դնէ ուր տեղ:

Սենեակ իլաւ ուր մէշկապ կապից, շուշէմ իպի օձու գլուխ իտի հինի. ջուր ածաց վէրէն, խէծաւ օլախ, քշեց կնաց վար օձու դռան, կըրըշի կըտիսնա որ օձ չորցիր, թօռմիր, մըչմբիր տուած վէրէն, պրծիր պանից: Լէաց իտու, էզար մաջ ուր կօտին (գըլխին) էլաւ գլօխ իտի վար ջանգկին, շուշի ջուր իլից վէրէն, օրմ

էրկու մնաց, ըրընց, տիսաւ որ պոչ իրար առից. չէ, չէ, դէ, հա ընկաւ խիտ, հա սաղացաւ, չում ժրաւ:

Սաց. Սենեակ թագաւոր, չիւր տիւ խասար, լէշ խալեր, մարմինս մաշեր, մնացեր չոր ոսկոր. տիւ պարով իկար, խաղար պարով, վար իմ աչիչ. չէ՞ ես ժրա կասապի ձեռնից պրծայ: Թըխ իմ միս խալի, ոսկոր մնացի, բէաս ի (բաւական է) ես չորս տիղ ալհամ, չորս եզ կըլնիմ, չորս խոյ ուտիմ էլլմ (կրկին) տիլնիմ դաջրվան (առաջվան պէս) վիշապ:

Դօր Սենեակ կաց պարով արից, իրի ուր տուն, խասաւ ուր մուրազին:

Պատմեց 1911 թ. յուլիսի 26-ին Թաղ գիւղում Շատախու Շիխանց գիւղացի Պիտո Քամալեանը, որ 20 տարի առաջ գնացել էր Զգիր և այնտեղ հալվածի Մխիթարից սովորել:

ՕՁՈՒ ԵՒ ՇԻՒԱՐ ՄԱՐԴՈՒ ԿՍԵՆ

Ժամանակից թագաւորըմ կէր: Էրազ տիսաւ որ, էրկնուց աղվէս կըթափէր երկրին վըրէն:

Թագաւոր ժողովից ուր զըմէն թուղթ ըրըշկող, կարդացող-քիյր, չորս կողմին, ուր զըմէն գեյտունքտիր, ժողովից էանոնց սաց. Տիւ տը գընտնէյք թէ իմ տիսած էրազ ինչ ի, ինչ մահնայ (մեկնութիւն) ի, ձիկ սէյք թէ չէ ձիւր ամենու գլօխ տի կարեմ:

Թագաւոր քառասուն օր էանոնց մօհլաթ (ժամանակ) ի-տուր: Էն էրկրի մէջ թագաւորի քեաղքիյց տիւս գեղըմ շատ աղ-քատ իրիկ կնիկըմ կէր: Էանոնք սկում (այնքան) աղքատ ըն, որ օրվան խաց ուրենց ձեռ չէր ընկնի:

Նէա կնիկըն ուր էրկան վըզի վէրէն իտիր, որ էնա թագաւորու էրազ խանի: Պալկօմ (կամ թէ) հանտեղ. թագաւոր գէան (այն) ըսպանի յինք մօտէն պրծնի:

Իրիկ ինչ մահնայ (պատճառ) որ ճարից, չըկէրցաւ ուր կնկան մօտէն պէյծընէր: Էլաւ տընէն տիւս ընկաւ կնաց: Ծամբախ ջոջ քեարիմ մօտ խասաւ, ջոջ օձըմ քեարի տակէն տիւս էլաւ, սաց. Հայ Շիւար, տիւ գեհր կէհաս (հըր կերթաս):

Էան շիւար մարթ սաց. Ոլլա, ես էլ չըմ գիտի դեօր կէհամ:

Օձ սաց. Հայ Շիւար, տիւ մի վախէնայ, կնայ մա թագաւոր, թագաւորին սա, տիւ էրէզ մի տէսիր իս էրկընուց աղվէս թափէր

վար քիւ երկրին: Մարդեր մէկ մէկէլ տը խապին, հիւաֆիւա տը անին մէկ մէկու, տիւն էլ էանու գեօրա երկրին, քիւ թախթին մուղաթ (զգոյշ) կաց, չըզարարվես (փասուես): Հալա (բայց) թագաւոր ինչ կըտայ քիյկ, պիրես կէս ձիկ տաս, կէս քիյկ, օձը սաց Շիւարին:

Շիւար էլաւ դօղրու (ուղիղ) կնաց մա թագաւոր, սաց. Թագաւոր, ապրած կէնաս, տիւ էրազըմ տիսերիս, էրկնուց աղվէս թափեր երկրի վէրէն: Էան էլ նշանակի որ երկիր հիւա ֆիւլի մէջ ընկաւ, մէկ մէկէլ տը խաբեն. տիւ էլ արգար թագաւորըմ ես, քոյ երկրին, թաղթին (գահին) մուղեաթ կաց, չըզարարվիս, եան դու, եան քու երկիր:

Թագաւոր սաց. Աֆարըմ. դօղրու ի (ուղիղ). ամր ըրաց սաց. Տարէյք իմ խըզինէն (գանձարան) չորս դաւա (ուղտ) պիռ փարա բարձէյք, թող Շիւար տանի ուր:

Թագաւոր սաց. Մէկէլ թուղթ ըրըշկող կարդացվորքիյր թողէյք թըղ էնան ուրենց տուն. նարով դէն (այսուհետեւ) իմ բամըլդար նէա մարդն ի, էանու կանչիցէյք:

Շիւար առից ուր չորս պիռ ոսկին, յուրիշ ճամփիսով կնաց ուր տուն: Էն առջի էկած ճամփիսով չիկնաց, որ օձ վար ճամփին ուր տիսնէր, ուր բաժնի դաւի ընէր:

Շիւարի կնկայ քէյֆ շատ էկաւ, որ էրկա պիրած ոսկու պիռներ տիսաւ:

Քեանիմ տարիմ ընցաւ վէրէն. մէկէլ թագեաւոր էրազմ տիսաւ, որ էրկնուց էրուն կըթափէր: Էն էրկրի մէջ ինչ կանդար կարդացվոր, թուղթ ըրըշկող կէն զըմէն ժողվից, մարդ չըկրցաւ թագեաւոր ինչ էրազ տիսիր էր, էանու մահնէն ի՞նչ էր ըսեր:

Թագեաւորի միտ ընգեաւ ուր յիրշին էրազ խանող Շիւար. ամըր էրաւ (հրամայից) տը պիրէյք ձիկ խամար:

Թագեաւորի խուամ (ծառան) էլաւ կնաց էն էրազ խանողի տուն, մարդուն սաց. Թագեաւոր քիյկ կուզի, որ էանու էրազ խանիս:

Մարդ մնաց շիւար, կըսի. էլ ես ինչիս էնեմ. մէկէլ տըուն (անգամ) օձ խապիրիմ, էանու բաժին չըմ տուիր. էլ մկայ ես իշ ճար անիմ իմ գլխուն, վոլլա թագեաւոր զըմ գլխի տը զարկի:

Ալ (այլ ես) յուրուշ ճար չըկայ, էլմ էլ տըհամ մա իմ օձ ախպէր, ան թըղ ձիկ ըսպանի, ան ձիկ ճարմ կանի:

Էլաւ կնաց էլմ էլ օձու քեարի մօտ խասաւ:

Օձ քեարի տակէն տիւս էլաւ սաց. Այ տիւ պարով էկիր, Շիւար ախպէր. քը քէյֆ, քը հալ ի՞նչիս ի, տիւ մէկէլ տըուն ձիկ խափեցիր, թագեաւորու տուած մալից ձիկ պաժին չըխանեցիր:

ալա բան չը կայ նէա քէարատին (անգամին) թեազաւոր էրազ տեսեր որ էրկնուց արուն իկեր, մահնէն էն ի որ նէա ժէամե-
նեակ կուտե, արուն թափելու ժէամանեակ ի, էն աղէկ թէազաւորմ ի,
թըխ էասքար լաջքէար ժողվի, ուր երկրին, թախթին մօղեաթ
մնայ, ֆնասըմ չը խէասնի էանու:

Բալէ նէա քէարատին թեազաւոր ինչ տա քիկ՝ բիրես. յիր-
չին թըխ մնայ քիկ, նէա դըրու բերածըն բերես կէս քիկ, կէս գիկ:

Շիւարն սաց. Վար եմ աչիչ, թամըլտեմ (բարեկեց), էլաւ
զըննաց մատ թեազաւոր:

Թեազաւորի յիրես խատ իշնիլուն՝ սաց. Թեազաւոր ապրած
կէսաս, դու էրազ տխիբ ես՝ էրկնուց արուն թեափեր: Կըշանակ
ի որ տարին կըսվու, արուն թափիլու տարի ի. էասքար լաջքէար
ժողվի, քու երկրին, քու թախթին մօղեաթ կաց, չը զարարվես,
քը տուշման քիկ զարար չըտայ:

Թեազաւոր աֆարըմ իտուր էրազխանին, մէկէլ թուղթ ըրըշ-
կող կարդացողքերուն ճամբախ իտուր, էհան ուրննց տըներ. է-
րազխան Շիւրին քանձ յիրչին դրին էրկու դիր յաւել տըվէց,
էրարձ ուր խըզինից փարայ, ջալահըր բառնալ իտու, յօրօղկեց
ուր տուն:

էրազխանող Շիւարն նէա քէարատին որ նէա ախագին մալ
տէսաւ՝ աշկիբ մըթնաւ, օձու նէա դըրու աղէկըթըն մոռցաւ.
մէկեց (մաածեց) որ տ'էհամ օձու մօտ, օձ որ տիւս էլաւ՝ քարըմ
ղանեմ օձ ըսպանեմ, նէա մալ զըմէն տանեմ ձիկ: Չուր եմ թո-
ռան թուռոշ խէրիք ի, օձ ի՛շ տանի աստըվորի մալ. խօ համէն
օր էլ թեազաւոր էրազ չը տիսնայ, դէօ նէա էր:

Ուր բարցուկ բեռներ կ'առնի, զընկ զընկ կը գեայ օձու քա-
րի մօտ, օձ տիւս գալուն խետ՝ մարդ կը կըզուի, գէանից քարըմ
կաննի՝ օձուն կըզարկի, օձ կըփախի. քար կըզարկի, օձու պոչին
կը տիսնայ, կը կտրի. օձու էրուն կը թափի, օձ անպաչ կը
մտնի քարը տակ, մարդ իր բեռներով կը գեայ ուր տուն:

Շատ չէ քանիմ տարի էլ վէրէն ընցաւ թի չէ, էն թեազա-
ւոր էլըմ էրազմ տէսաւ. տէսաւ որ էրկնուց ցորեն կը թափէր
վար երկրին:

Թեազաւոր էլ կարգացվոր, թուղթ ըրըշկող, բամըլտար
մարդ չը կանչեց, տօղրու յօրօղկեց ուր էրազախան Շիւարն
բիրին:

Թեազաւորու մշակ զընաց էանու տուն սաց. Շուտ թեա-
զաւոր քիկ կը կանչի. էրազըմ տիսեր՝ որ սես ի՛նչ ի տիսեր և
մահնէն ի՛նչ ի:

էրազախան Շիւարն յախու կըտրաւ յինի. կընկան սաց.

Կընդիկ, էլ տօրիս ինչընքան անեմ, որ անեմ, օճն էլ արի ձիկ տուշման, օճու մօտ էհամ՝ օճ ձի տը կըծի ըսպանի, օճու մօտ չէհամ՝ էրազ չըմ գիտի, թեազաւոր իմ գըլօխ տը զարկի: Մարթ թըրի վէրէն կըհէր, չէր գիտի ինչ անէր:

Ախըր իտու առեց մէզեց (մտածեց)՝ էն օր թեազաւոր իմ գըլօխ տը զարկի՝ օճու աղէկըթեն շատ ի ձիկ, ես օճուն աւըրթեն էմ արեւ, տ'եհամ, թըղ օճ ձիկ ըսպանի, ես պրծնեմ, կըսի ուր կընկան:

Կիլնի տօղրի կէհա օճու քարի մօտ թի չէ՝ օճ տիւս կը գեայ, Օ՝ բարով, խազար, խազար բարով, Շիւար, անխելք ախբէր, դու չը մէզըցի՝ որ թեազաւոր մէկէլ էրազ կը տիսնայ, դու մէկէլ մըթաջ կէլնէր ձիկ:

Մարդըն սաց. Օճ ախբէր, ես եմ արած գէշըթեն խե քիկ գիտեմ, իկիրեմ յիրջե եմ կապին. ինչընքան կուզես էասկոն արա, կուզես ձիկ ըսպանի, կուզես ազատ արա:

Օճ սաց. Ախբէր, դու գէշըթեն արիր, ալա բան չը կայ, ես աղեկըթեն տ'անեմ: Գընա մա թեազաւոր, սա (ասա) թեազաւորին. Տիւ էրազ տիսիրես որ էրկնուց ցորեն թափեր. մահնէն էն ի, որ խէր պէարաքէաթ իջեր երկիր, թըղ ուրախ ապրի, ուրախըթեն, քէֆ անի. ալէանու զատ զաւալ (ֆուսս) չը կայ չուր մախու: Թեազաւոր շատ աստըվորի մալ տը տայ քիկ, անչափ բեռներով. ինչ որ կը տայ քիկ՝ բիրես իմ բաժին տաս, նոր ընցնես:

Մարդըն սաց. Վար իմ աչիչ, Աստուած ամօթալից չանի:

Գնաց թեազաւորի մօտ. թեազաւորի յիրես էլաւ չէլաւ, սաց. Թեազաւոր ապրած կէնայ, տիւ էրազ տիսիրես երկնուց ցորեն թափեր երկրի վէրէն. մահնէն էն ի՝ որ խէր պէարաքէաթ թափեր վար քը երկրին, չուր ուր օրն մախուն ալ քիկ զաւալ չը կայ, կիր ու խմի, քը քէֆն արա:

Թեազաւոր աֆարըմ իտուր մարդուն, շարքաթ, կահվա իտուր էանու. ամըր արաւ մէկէլ էրկու դըրուն քանիմ մալ փաւրա տըված էանու նա քարէատին էրկու ասկոմ բառնան տանի ուր խամար:

Թեազաւորի ամրի կեօրայ բարձին խըղինից դէաւէք անչափ մալ, ոսկի, թասլիմ արին էանու, էհա ուր տուն:

Մարդըն ճամբախ էլաւ թախ ուր տուն, մէզեց ինչ մալ կայ տօղրու տը տանիմ օճուն, տիրմ զէն խաբիրեմ, տիրմէլ ըսպանըցի՝ Աստուած զէն ազատեց, նէա կանտար աղէկըթեն արաւ խա ձիկ, աստըվորի մալ ինչ իլե ձիկ, ձի բաս ի, նէա քարէատին ինչ կայ՝ տը տանեմ էանու:

Տողրու ուր բեռներ տարաւ իջըցուց օձու քարի յիրջև. կան-
չեց. Օձ ախրէր, էրի քու բաժին, մալ, փարէն ի, նէա տար քը
տուն:

Օձ դու էկաւ, սաց. Ախրէր մարդ, ես աստըվորի մալ ի՞շ
տ'անեմ. Ֆարազա ես քիկ կըսէ իմ բաժին բիր. էն յիրջին դիր
որ դու մալեր առիր, յուրիշ ճամխով գեացիր, աղվես էջէրէր
յերկնուց, հան օր աղվեսու տարի էր, խաբելու ժեամանէակ էր,
դուն էլ խաբըցիր ձիկ, յուրիշ ճամխով գացիր: Էն մէկ դըրուն
(անգամին) որ էկար զարկիր ձիկ, պոչս կըտըրցիր, հան օր է-
րուն թափէրէր էրկնուց, էրնի տարի էր, դու էլ չարըշկըցիր իմ
աղէկըթեն քիկ. եմ էրուն թափըցիր: Մըկայ էլ ցորեն իկեր
յերկնուց, խէր պէարաքէաթ իջեր երկիր, ժեամանէակն ի քիկ բիրեր
դէա, խա քը մալիրուն ուզէր չուզէր տիւ տը կէր: Բարձ քը
մալեր, առ գընն քը տուն, տար քը խամար. ես ի՞շ տ'անեմ
աստըվորի մալ. ես էրկնուց խրիշտակըմ եմ, էկայ քիկ յիմցըցիրու:

Օձը սաց ու փոխվաւ, էլաւ խըրեշտակըմ. թըռաւ գընաց
էրկինք, մարդն ուր բեռներ էբարձ, իրեր ուր տուն, կէրաւ, խը-
մաւ, քէֆ արաւ չուր մեռաւ: Ձիկ քիկ զատ չը խասաւ:*)

*) Պատմեց 1911 թուի յուլիսի 24-ին Շատախի Թաղ գիւղում
նոյն գիւղացի Շահէն Ափրիկեանը:

Թ Ա Գ Ա Ի Ո Ր *)

Թագաւորըմ կէր, էանու էրկու լաճ կէր. ջոչն Պուղոս կըսէն, պստիկ Պիտրոս: Թագաւոր սաց ողբըքերուն (վազիրներին). Խալկին (ժողովրդին) ակախ արէք (իմացրէք) մենք հետսօր տ'էհանք (պիտի դնանք) սար կանկալ (ման գալ) նէճիր (որսի): Դէալալքիր կանչըցին քաղքի մէջ իշ մարդ կայ՝ ճակէր (զէնքեր) առնեն, մենք տ'էհանք Թագաւորի խեղ նէճիր էաս առտուն: Թագաւոր կը խէծնի, էանու էրկու լաճերն էլ խեղ կինեն տիւս (կը ճանաչ, պարհուեն), կեղնին սարի մէջ, Թագաւոր ձեռ կը տայ ուր ծոց կըսի. Հայ, ես եմ դէանակ չըմ բիրեր, իրես կը դարձըցի թէաղ Պուղոս կըսի. Հայ դաւակա, վազի տուն, եմ գլխու վիրի կանաչ սընտուկըմ կայ, եմ դէանակ մնաց էանու վերէն, առ բի. մկայ կաքաւըմ, լըպտրակըմ (նապաստակ) վէար մի վէր (մեր վրայ) կէայ նէա միլաթ (ժողովուրդ) տըսեն, մեր Թագաւոր ոչինչ ի, ուր խեղ դէանակմ էլ չունի: Պուղոս խէծաւ օլախ (ծի), իկաւ իրջի տան, տիւս տփեց: Էանու մէր խորթ էր, Պուղոս եփ տիւս տփեց՝ էան էկաւ տիւս էրաց, սաց. Դէ բի (եկ) պէայեա իլի (իջիր): Կըսի. Ձէ, կանաչ սնտկի վերէն եմ խօր դէանակ մնացեր ի, շոտ արա խէասցըցու եմ ձեռ, ես տանեմ, մկայ նէճիրըմ (որս) վէրէն չը կեայ մնայ հայիր (շիւար): Մէր կը հէայ, կըրըշկի (կը նայէ) դէանակ կառնի, էալէա (քայց) չի տայ տղի ձեռ, տղէն կըսի. Հայ մարէ, շոտ արա: Մէր կըսի. Նէա տեղ դէանակ չկայ, տիւ էրի (եկ) ըրըշկի: Տղէն ճար վէրէն կը կտրի, կիչնի տակ կը հէայ թաղ դէանակ, եփ ինչ կը մտնի տուն՝ մէր կը վազի տիւս վերէն կը շինի: Կըսի. Հայ տղիկ, նէա եօթ տարի կայ, ես քեկ կուզեմ, տիւ տըկէաս խէատ իմ ձեռաց: Տղէն կըսի. Հայ մարէ, տիւ էաղ իշ (ինչ) կըսիս. ախր դու իմ մէրն իս, Խնչիս էասկոտ բէան կըսիս, միր օրէնք չընդունի էատ բէան, վազ կաց ձէնէ, ես շոտ հէյամ խասսնեմ: Բէալէ ինչիս որ կանի մէր վազ չի կեայ մօտէն: Տղի ճար

*) Պատմեց 1911 թ. Յուլիսի 25-ին Թաղ գիւղում Շեղճանցի Պետոս Խալսուհեանայ, անգրագէտ ծերունին:

կը կտրի՝ ասկիմ (աքացի) կը դէարկի, մէր կիսկի (կը ձգէ) մէաչ տան, կառնի զուր դէանակ կը հէայ:

Դէանակ կը տանի կը խասցըցի, կըտա խօր ձեռ. կը մտածի կըսի՝ նէա բան գէշ էլաւ. կը դէառնայ ըզվողիւր կըխի (կը տեսնի) կըսի. Ողիւր, եմ արած եմ մօր նէա ի: Ողիւր կըսի. Աստված ք'ի ըես (քո երես) սևի, քը խօր սևի, քը մօր սևի, ոլէա մի՛ք զըմէն մէջ կէացինք:

Էվարին (երեկոյեան) կը դէառնան, կը կէան, թագաւոր կը հէայ (կերթայ) ուր տան տիւռ՝ կը տիսնայ, որ դէարկէն (մեծ դուռ) զըմէն կապոտացըցած ին, կը մտածի կըսի. Տէր Աստված, ես խլիսուն (տաւաւտ) կէացի բէամ չըկէր միւր տան մէջ, նէա իշկ իլեր, մկայ որ էասնէա (այսպէս) եմ տիւռ կէապոտացըցած ին, նէա բէամ կայ եմ տան:

Տիւռ կը բանան, կը հէայ գօ թագօն (թագունհին) տեղ դրեր մտէեր ի մէաչ տեղաց, կը խէծայ, խիւանդ ի, տքոց ընկեր ինի, խետ կը զրուցի, թագօն էանու ջըհապ (պատասխան) չի տայ: Կըսի. Թագօ, նէա քիկ թշկ իլեր, ես կէացիրիմ, դու սաղ էր, մկայ քիկ թշկ էլաւ էասնէա: Էսկէախ որ Պուղոս տնէն էլեր էր տիւս, թագօն ուր հիրես լօպկէր էր (պատառոտիւ), ուր խալըվ-քեր (հանդերձ) ճղճղեր էր, խէազէար օյին խաներ էր ուր գլօխ, նոր էր կող իլեր մէաչ տեղաց, տաշտմ էլ նազըք խաց թխէր էր, թալէր էր ուր տակ, մինդար թէալէր էր վէրէն:

Թագաւոր եմ կը խէարցնի ախր նէա քիկ թշ իլեր, կըսի. Վազ կաց, ես կը մեռնեմ, զինք իրար կտայ, կռկըռոց կընկնի թէաղ խացեր, կըսի. Եմ կողեր զըմէն կոտրտվեր ի: Կըսի. Աղէկ, գէ թշկ ես արեր:

Կըսի. Քանի՞ծած լաճ որ իրի տուն, ձեռ էթէալ թէաղ ձիկ, ես խէատ ձեռաց չը կէացի, էասնէա արաւ խէատ ձիկ: Եան էան քիկ լէ սճըթին տանի, եան ես քիկ կնկըթին, էասկոմ իլնի տիւ էան սէատէանէայ լաճ օրօխկես խէատ ձիկ էասնէա բէաներ անի:

Թագաւոր կը բէարկէանայ կըսի ուր ոզիրքերուն՝ Զէալէատ-քեր բէրէք, եմ էրկու լաճերու վիզ կարէք:

Ոզիրքեր ջէալէատքեր կը բիրեն որ տղէքերու գլօխ տը գէարկեն, կը դառնան ոըջա (խնդիր) կտնեն կըսեն. էասնէա մ'ա-նի, թագաւոր ապրած կենայ, քեկէն չըկէն՝ նէա էրկու լաճն են, վաղ կաց:

Թագաւոր վազ չի գէայ, նաչար վէրնքտեր կը կտրի կըսեն. Աղէկ, տուր տանենք սարի գլօխ, վզքեր կտրենք, էրուն (արիւն) քե խէամար բիրենք:

Թագաւոր կըսի. Դէ տարէք, նէա դէարի քէամակ վզքեր

կտրէք, էանոնց խնայուիլքեր ձը խնամար բերէք էրնի խնտ, որ ես էանոնց էրուն կուշտ խմեմ:

Ողիւր էն էր՝ որ տղէն ինչ որ էկէր էր գլօխ՝ պատմեր էր էանու, էլաւ գնաց տուն, խուրջին լիք ոսկի արաւ, էրկու դէաստ խնայաւ տարաւ, էրկու ձի տարաւ, էրկու տղէտեր առեց, գէացին սար, էանոնց խնայուիլքեր էխան, թէաժա խալըքեր խնայցոց, ոսկին կապեց վէար ձիուն, սաց. Կէացէք ձիկ (ձեղ) խաց չկայ նէա էրկիր, մինք թագաւորի ջըհապ տը տանք: Էրկու տղէտեր դրին ճամբախ, դարձան էանոնց խին խնայուիլքեր տվին իրջն թրի բրդեցին, ոխչարըմ գինըցին, թաթխըցին մէաչ էանու էրնին, տարան դրին իրջն թագաւորին:

Տղէտեր ուրենց օլըխքեր խնան, խինգ օր, խինգ գիշեր, խինգ ցէրէկ չէջէան տակ, քըջին չոււ ուրենց խօր խողից էլան տիւս, քաղքիմ դէմաց ընկէան, ախրիւրըմ տէսան, Պիտրոս սաց. Հայ ախրէր, նէա խինգ օր կայ որ մինք նէա կիրերենք, նէա խմերենք, մեր օլըխքեր էանթի ծարաւ են, իջնենք նէա ախրրի վէրէն, փշոււ խաց ուտենք ուրհաթենք, ախր քէաղաք գէօ հէան մեր դէմ, նոր կըհէանք, կը խասնենք: Պէայեա կելնին (իջնում են), գեամ օլըխքերու բէնից կը խանեն, խուրջի ոսկին կը դնեն էարջն ուրենց, խաց կը խանեն, կուտեն: Պտրսու կիւք (քուն) տարաւ, քնաւ, Պուղոսի սրտին չէխան որ ախրէր խանէր վէր, ինք թիկնաւ վէար կողին, թէամէաչէա կանէր գ'ուր ախպէր ուր կուքն էլ տարաւ՝ քնաւ, քիչմ փնաց էակէախաւ, կըրըշի ախրօր ծոցից սև ջոչ օձըմ ընկէաւ տիւս, տէսաւ որ ախրէր ուռեր, իւեր քեանձ կօջիւմ (կովի տիկ), կըտայ մէաչ ուր գլխուն, կը պօռայ, խուրջին կը դնի ախպօր գլխուն, կը խէճնի ձին՝ կէաստ (դէպի) քաղքին կանի որ հէքիմըմ բիւրի վէար ուր ախրօր, կը խասնի քաղքի մէչ, դոր որ կը պըտըտի՝ խնայուորից չում եօթ տարէկան մարդ չը տիսնա մէաչ քաղքին. կըլէայ, կը մըռմռայ, եման հէքիմըմ կը կանչի, փողսնըմ կը մտնի՝ խնայուորիմ ռաստ կը կէայ, կը խնարցնի կըսի. Հայ մարդ, կնա քաղքի քէամակ, մեր թագաւոր մեռեր ի, էանտեղ դէավլէաթ կուշի կը թէալեն, խենք վէաւ ելնի թէագաւոր, գնա էանտեղ՝ ինչ մարդ որ կուգես՝ տը տիսնաս:

Պուղոս կնաց խասաւ էանտեղ, տէսաւ որ միլաթ զըմէն գէօ էան տեղն են, իտու մէաչ ուր գլխուն, սաց. Հայ հէավար հէքիմըմ: Տէահր (թռչուն) թալցին, էանկէանդէար խօլեաքէաթի (ժողովորդ) մէաչէն իրի թառաւ վէար Պուղոսի գլխուն, էն էլ էղէար դէահրին սաց. Մկայ իմ խէամ դէարդ տիւս ես, իկիրես կը թէառես վէար եմ գլխուն: Տէահր կը կախվի մօտէն, չը դէատէանայ:

Մարդեր խառն բռնցիկն զ'էն, տարան արին թագաւոր, ախրէր մնաց վէար յախրրին, անտէր արտիրական: Պուզոս կը պօռայ, կը կանչի, հման եման կանի, կըսի. եմ դէարդ կէասաֆէաթ (վիշտ) թագաւորիին չի, եմ ախպէր մնաց անտէր անտիրական, թարպիրըմ (ճար) արէք:

Պիտրոս մնաց ուրտեղ, օրըմ քարվանըմ էկաւ, յախրուր տէսաւ, մօտացաւ, տէսաւ որ տեղմ կայ վէար յախրրին, մարդըմ գէօ ինի, խուրջիմ ոսկի տրուկ ի գլխուն: Կը տիսնայ կըսի. էաջէպէա (արդեօք) նէա մարդ որ ալախ (արթուն) էնէր մեր պօռպօռալուց, տալրիքերու ձէնից ախր տ'էակէախէր (կը զարթնէր). նէա մարդ ամենմ (այսչափ) ուռեր ի, նէա օձ ի կծեր: Քարվանպաշին մօտացաւ տէսաւ որ շատ կեղեցիկ տղամ էր, խօրօտ էլ խագուն խփուն, ոսկին էլ գլխուն դրված, սաց. Ուէա նէա ոսկին դրած են նէարու գլխուն, որ վէաւ որ գէն ժըրըցըցի, (առողջացնի) ոսկին տանի ուր խէամար: Ուր խուրջու (բակիղաթ) բէրան կը բանայ՝ ու դեղեր կը խանի կը դեղի, սընէաթ կը բռնի, կը տիսնայ որ քիչ քիչ ուռոց կիջնի. թի սընաթըմ, թի էրկու՝ կը տիսնայ որ տղէն ուր գլօխ կը վըցի, կը պօռայ. Հայ ախրէրս: Դօր քարվանպաշին կըսի. Հայ տղայ, քիկ գէատ ախրէր չկայ էստէա, օձ քի կծեր, տիւ մեռիր ես, գէօ ես քիկ դիդեցի ժըրար, մէայիան (ճիշդ) ք'ախրէր կէացեր քիկ խէամար հէքիմ բերելու: Պիտրոս կըսի. Վէար էասկոն ի, նէա խուրջին ոսկին քիկ, ես տընէամ եմ ախրօր խասնեմ:

Հէքիմ կըսի. Տղիկ, ձի խէարամ ի կացեր քը ոսկիք, տէար խէատ քիկ, տիւ ջնէլ ես, վէար քիկ կը խըջեա:

Տղէն կը խէծնի ուր օլախ, դէաստուր (հրաման) հէքմուց կուզի, կը հէայ մէադրէապին (մթանը) կը խասնի քաղաք, մարդ չը ձէանչնայ, կը հէայ ջոչ տիւռըմ ռաստ կը գայ, տիւռ կը տըփի, ոզիր կըսի ուր քօլին (ստրուկ). Մէախասի (հասիր) նէա վաւ ի իկեր մեր տիւռ կը տփի:

Քօլէն կէլնի տիւս՝ կը տիսնայ որ կէղեցիկ տղէմ գէօ վէար ձիուն, նէա ուտէն, նէա խմէն՝ հինի ըրըշկէն: Քօլէն ինչ որ կը տիսնայ՝ քէամակ կըտայ պատին, կըրըշկի ուր մօտէն էլ բէան չի գէայ:

Ոզիր կըսի. Եմ քօլէն հէանէա կէանաւ, չիլնի աւեր մարդմ էր զ'եմ քօլէն ըսպանեց: Կէլնի տիւս, կը տիսնայ որ քօլէն գէօ քէամակ տլեր պատին թէամէաշէա կ'անի: Զտղէն իբի տակ ձիուց, էանու ձին տարաւ փէարկէախ, զ'էնէլ տարաւ ուր հօղէն, բէարձեր էթէալ, լըխէֆ, դօշակ էթէալ, խաց, բէան հէազրեց, կէրան, խօշ պէշ էլէան, ոզրի աշկ ընկեաւ ըզխուրջի ոսկին,

էլէան քնան, ուր քօլէն առեց, կնէաց վէար տղի տեղաց. տըս-
վէրկու խէանջէալ էգէար, տղին ըսպանեց: Գիշերնով զ'տղի
ջէանդէակ դրին մէջ մուծափին (տոպրակ) տարան թալիցին
գետ. գետ վ'ջէանդէակ կը տանի կէասկէացըցի ջէաղէացպանիմ
պօտ (նաւ). ջուր կը կտրի, ջէաղէացպան կէլնի կը տիսնայ, որ
մուծափէմ կայ ջրու մէաչ, կը խնդէանէայ կըսի. Խենք նէա ի՞նչ
ապրանք ի: Կառկի կը տանի ջէաղէաց. ճրագ կ'անի, մուծափի
բէրան կը բէանայ, որ տիսնայ, որ նորէախաս (նորահաս) ջը-
հէլըմ դրած են մէաչ էն մուծափին, կըրըշկի կը տիսնայ, որ
տըսվէրկու խանջէալ տլած ին կողեր. պալէ (քայց) էրակըմ
տէայ (դիւ) կը թըրթփայ: Դէօր ջէաղէացպան կէլնի կը վէաղի,
ուր հէքիմըմ կայ՝ կը խասնի էանու տիւն կը պօռայ, կըտայ մէաչ
հուր գլխուն կըսի. Հայ հէավար խասի: Հէքիմ կէակէախի կըսի.
Հայ մարդ, քիկ ի՞նչ ի իւեր:

Կըսի. Ձիկ մէկ որդիմ կէր, նէա եօթ տարի կայ որ եմ մօ-
տէն կէացեր էր, մկայ իկեր ի, ճամբախ չըմ գիտի վոր զալըմ
խասեր, տըսվէրկու խէանջէալ տլիւր հընթըտակ. եան խասնես,
եան չը խասնես, շոտ արա, իլի վէր:

Հէքիմ ճար կը կտրի, կէլնի կը կէայ կըրըշկի, կը տիսնայ
որ էրակըմ սաղ ի, դեղմ կը տայ կըսի. Նստի մօտ չում խլխուն,
թի որ խօսեց՝ չխու տը ժրի, թի որ չէ՝ ումուտ կտրի մօտէն:
Կը թողնի կիհէայ:

Ջէաղէացպան էլ կը նստի իրիսվէր կը տիսնայ որ դօմ
(մէկ) ոտ իրար կ'առնի, դօմ ձեռ իրար կ'առնի, դօմ լիկլիսկոց
կընկնի զլէզուն, չում էառէաւտուն մէկ էլ կը հէայ զհէքիմ կը
բերի, կը դեղի՝ կը ժըրըցըցի: Կանի ուր խոգէաղէավակ, ամիսըմ
էրկու կը մնայ. Պուղոս որ թագաւոր էր, ուր խէամ դէարդ զը-
մէն կէախ ուր ախրէքն էր, նէա թագաւորթընին կըրըշկէր, նէա
ուրիշ բէան կանէր, տէայիմ (միշտ) կը պօռար. Ախրէք, տիւ եմ
մէշկ կոտըցիր, տիւ ձիկ մեռցուցիր:

Օրըմ կիլնի դէալալ կը տայ կանչել կըսի. Ձըմէն մարդ
թըղ հաղըրվի, կէան էհէանք կան կէալ, որ էրըշկի ուր ախրէք
խինք չը տիսնայ մէաչ էանոնց: Դէալէալ կանչըցին, զըմէն
մարդ ժողվըման, թագաւոր հրաման արաւ ուր ողիւրբիր, հէյաթ
զըմէն ընկէան կէան գալ, որ ուր ախրէք կընտնեն: Էն օր խինդ
կուռուշ փարա կընկնի ջէաղէացպանի ձեռ, կըսի տղին. Տղա,
տիւ եմ ցեղ (պէմ) չըս ապրի, ան նէա փարէն, կընէայ հէամամ
լողկէացի, քը կլօխ տուր կնտել, դէարձի մէա ձիկ:

Տղէն փարէն առեց, կնէաց տեղըմ, ողիւր էանու ռանտ
էկաւ (հանդիպեցաւ), վ'էն ճանչցաւ, նեղ փողնիմ մէաչ էր, ձիով

ուրբէպեց վերէն, որ սպանէր, պատճառն իշկ էր. տիրեմ սպաներ էր, ոսկին առեր էր, մկայ էլ կուզի ըսպանի որ ուր խէամար բէալէայ չը ծնի: Ձին իտու վերէն ընցաւ, աղի զլօխ կոտորաւ: Ողիւր մէկն էլ դէարձաւ, պալէ փողան նեղ էր, ձին չը զըվոաւ (չդարձաւ), աղէն փախաւ, գնաց ջէաղէացպնի մօտ. խէր կըրըշի կը տիսնայ որ աղէն էրնճապաղ իւեր ի, կըսի. Տղիկ, նէա իշկ իւեր քեկ:

Կըսի. Ուա ողիւր արաւ խէա ձիկ: Սորա թագաւոր իշկէանդար կան իրի՛ չը տէսաւ ուր ախբէր, գնաց նստաւ ուր տեղ, աւախ չուսի հըմըթից, աւախ չուսի թագաւորթնից, իշէա ուր դէարդ կասէաֆէաթ ուր ախբէրն ի:

Օրըմ ուրջալքոպարքեր (պալատականներ) կիւնեն կըսեն. Հօրօթիկենք Գորջլստան էրկիր, մեր թագաւորին կնիկըմ բիրենք, բալքի ուր ախբէր մոռնայ, մեր գործիրուն ըրըշկի, էասնէա չէլաւ: Խօսք արին մէկ, ուրենց դէանկեր (քեռներ) կապըցին, բէառցին, կէացին ծովու պոռուկ, որ նստին գէամին, հէան Գորջլստան, ուրենց մթէն (ապրանք) ծախեն, գորջիմ (վրացուհի) գնեն, բիրեն ուրենց թագաւորի խմար:

Ողիւր ուր քօլին սաց. Իհաս ֆլան ջէաղէացպնի լաճ տանիս խետ, եփ ինչ կը խասնէք վէար ծովուն, ձեռ բռնես թէալես ծով, բէալքի պոճնենք մօտէն: Քօլէն գնէաց ջէաղէացպանի տիւռ տփեց, ջէաղէացպան էլաւ տիւս սաց. Ի՞շ կըսես:

Սաց. Իկիրեմ քը լաճ տը տանեմ Գորջլստանի էրկիր:

Կըսի. Հէայ հէաւար, հայ մէատէաթ, ես ծիրացեր եմ, ձիկ մարդ չկայ՝ էասկընէա մէք անի խէա ձիկ:

Կըսի. Չըլնի, թագաւոր հրաման արեր ի, կը տանենք:

Ջէաղէացպանի ճար կը կտրի, զլաճ կըտայ, կառնի կըտանի:

Քօլէն զտղէն առեց, գէացին ծովու պոռուկ, մալեր լցըցին մէաչ գէամուն, իրես արին թէաղ Գորջլստան էրկիր, կէացին կէս ծովուն, քօլէն ընկըքիրուն սաց. Ողիւրի էամրն ի որ նէա աղէն թէալինք ծով, աղէն հէաքի (ինչպէս) մոմ էանոնց յիրջև կը վէառվէր, էանոնց կըաղը կը վառէր, կեր կէփէր, կալուն կը կրակէր, ջուր կտէր, որ հասլի զըմէն բէան կանէր: Մարդեր սեցին. նէա մարդ ափսոս ի, թըղ կէնայ, էան տիղէն դէառնանք խասնինք ըստէակ (այստեղ), նոր կը թէալենք ծով:

Քօլէն սաց. Էան էլ աղէկ ի:

Կը գէարկեն կը հէան Գորջլստան էրկիր, կը թէալեն դա, խանըմ ուրենց խէամար տը գնեն, զ՛ուրենց փառօք փէարթալ կը ծախեն, գորջլստանին կը գնեն, էֆէնդըմ, գօրիս իտե թագօյիմ կան իկին, որ ուրենց թագաւորի խէամար գնեն, շատ կան

իկին՝ թագոմ կնտէան, ուրենց թագաւորի խէամար գընըցին: Ամէն օր տղէն կը թղնէին մէաչ խանին, կէրթէն ուրենց խէամար կ'սն կիալ: Օրըմ տղէն կիւնի խանի տիւռ, կը զարկի կը հէայ խանի քէամակ, կը տիսնայ որ պատիկ սարէմ կայ էան տեղ, մէաչ էանու ախչիկմ գէօ նստեր փէանջէարէն, աղջկան աշկ կընգնի զ'տղէն, սրտով հէաւասով կուզի զ'էն: Դօր կը կանչի վէար տղին կըսի. Տղէկ, էրի ըստա: Տղէն կը վէախէանն, կը փախի: Աղջիկ ձեռ կը զէարկի ուր մէջք, քիսիկըմ ոսկի կը թէալի իրջն տղին, տղէն կըրըշի կը տիսնայ քիսիկ՝ կ'առնի, կը հէայ ուր տեղ, ուր խէամար ջուխտըմ սօլ կ'առնի, սալթէմ կը գնի, կը խակնի. հրկուն ընկըրքեր կը կէան, կըսեն. Հօ, ջէաղէացանի լաճ քըպար չի, հիշունց կըտան, կըսի. Դօ ջանըմ, ես ջանըմ, ես ձեր քսուց զատ չըմ կիրեր, չըմ խէակեր, թագաւորի սայից եմ խօր ձեռ յիսուն քառսուն կուռուշըմ ընկէր էր, խառը ձիկ, մկայ ես վէար ձիկ կը խըջեմ, ըշկի էաման կանէք խէատ ձիկ: Խլխուն ընկըրքեր տիրմ էլ կը հէան տիւռ, էն կենի տիւռ կը շինի, կըհէայ սարի կող կան կէալ. աղչիկ ուր բէսլամին (աղախին) կըսի. Գնա նէա մարդ բռնի, բէախտ (վստահութիւն) տուր, առ բիր բէանն: Բէսլամէն կիջնի տակ, կը խասնի, զտղէն կը բռնի, կըսի. Աստծու բէախտ քէկ, էրի հէանք եմ խանըմի մօտ, մէկ էրկու բէան քիկ սի (ասի), դարձի ետ: Տղէն վէախ վէախէն յիտե բէսլամին կը հէայ: Կիւնի բէանն, կը տիսնայ ոսկի աթոռ դրուկ, ջէավահրքեր մօտէն կախուկ, աղչիկ կը խասնի տղի ձեռ կը բռնի, կը նստըցըցի վէար աթոռին. ուր կուշտ, չայ, կէահվա, շէաքէար, շէարբէաթ, խաց կը բիրեն կուտեն, կը խմեն:

Աղջիկ կըսի. Հայ տղայ, տիւ գիտես եմ գէարդ լիշի ի, ես քիկ բիրբիր եմ ըստէակ:

Կըսի. Ի՞շի ի, խանըմ:

Կըսի. Եմ աշկ ընկեր ի ըգքիկ, ես քիկ տ'առնեմ, գիտե՞ս ես վիր աղչիկն եմ, ես թագաւորիմ աղչիկն եմ, որ հքմէաթ զըմէն եմ ձեռն ի, նէա թագօն որ ուզըցին ձեր թագաւորին՝ եմ խարամ խողափն ի, մկայ ես քիկ սիրերեմ, տիւ էլ ձիկ կը սիրե՞ս:

Լաճ կըսի. Եմ բէնից աւել ի նէա բէան, տիւ մէա նէա փառքին, ես նէա շիւար մարդ. Խնչխ ձիկ տ'առնես:

Կըսի. Տղէկ, ես քիկ ընդուներ եմ:

Լաճն էլ կապուլ արաւ: Աղչիկ հօթիկեց տէրտէր իրի, կարգ կէատէարեց, փաակվան: Դօրիս հէամէն օր ընկըքեր եփ կը հէան քաղքի մէջ, տղէն կը հէա աղջկան մօտ, չուճ հրկուն: Տը-

դէն կը նստի իշ որ իկեր ուր գլօխ զըմէն կը պատմի աղջկան, էն էլ կը գրի, կը դնի ուր ջօպ:

Աղջիկ կսի լաճուն. Հայ մարդ, հասօր ըշիյեար կաց (արթուն կաց) վէար քիկ, եփ որ էհաք, էրկու օր առաջ ձիկ խէար էար արա:

Տղէն հէար կէհէայ կըսի. Եփ տ'ինենք տիւս:

Կըսեն. Գէօ վաղ չէ մէակէալ օր տ'էլնենք տիւս. տղէն կը հէա աղջկան կըսի. Վէաղ չէ մէակէալ օր տ'էլնենք տիւս:

Կնիկ կսի. Ես հէասօր նէաջարքեր (հիւսներ) տը բիրեմ, սանտուխըմ իը տամ շինել, էրկու մարդու տեղ. քէանի օր տը խասենք Անեկայ քաղաք՝ էասկոմ աւուր խաց թաց տը ծեմ (ածեմ) մէշ, կօպղէս բէախիս մէաչէն տը տամ շինել, մարդ չը գիտնայ էանու տիւս վարն ի: Ես տը մտնիմ մէաչ սանտուխին, եմ բէսլէամին կը սեմ հէամալ բիրի ձիկ բիրի ձիւ խանի տիւս ծախի, մէկ կողմէն էլ տ'սեմ ես տըհամ եմ խօր տուն, որ էն չը գիտնայ ես սանտուխի մէչն եմ, պէալէ սանտուխ չուլ խէազար սնտուկ ոսկի էլ իլնի, չը թղնիս ընկնի մարդու ձեռ, ես գէօ մէչն եմ, գիցի, առա քիկ խէազէար խէազէար ոսկի, տար որ գին անես:

Մէկ էլ օր աղջիկն մտաւ սանտուխի մէջ, սաց. Ես տ'հէամ եմ խօր տուն, նէա սանտուխ տուր համալքերու քէամակ, տար Ֆլան խանի տիւս, դէալէալ տուր կանչել, թըղ սեն. Հէյ, վէաւ նէա սանտուխ առնի՝ փօշման ի, չառնի՝ փօշման ի:

Բէսլէամէն էլէաւ վեր՝ խանըմի ըսածքեր կէատէարեց, սանտուխ իտու համալի քէամակ, իտու կանչել. Հէյ, վէաւ նէա սանտուխ առնի՝ փօշման ի, չառնի՝ փօշման ի:

Մէկ սաց՝ յէարդ կայ հինի, մէկ սաց՝ ոսկի կայ հինի, մէկ սաց՝ դէարտակ ի, նայիսա գին արին, բէանձրացաւ չուլ խարիւր ոսկի, որ յառաջ տանին. տղէն խասաւ յավըլցուց, առեց տարաւ խան:

Մէկէլ օր էլան գ'ուրենց բաներ տարան ծովու մօտ, որ դընեն գիամին, ընկըքեր կըսեն. Ասկուն իլնի տիւ ջէաղէացպանիմ լաճ էլնիս՝ սանտուխ տանես խես:

Կըսի. Հիվի կանեմ (խնդրում եմ). ուջա կանեմ (աղերսում եմ) եմ խէր խէալվոր ի, ուր խէամար խաց բէան կը դնի մէշ, ձեր քսէն թշ կը հէայ, ախր քրէն թագաւոր կը տայ:

Դօրիս ուրենց գէատեր թէալցին մէաչ գիամուն, կաստ ուրենց Անիկայ քաղքին արին: Գիշիւր ինչ որ ընկըքեր կը քնին, տղէն ուր մատ կը գէարկի վէար սընտկին, տիւս կը բացվի, կը մտնի ուր կնկան մօտ չուլ խիսուն, էլըմ կէլնի կը նստի ուր

տեղ. աղիս սեմ, կնիկ ուր մարդուն կըսի. Եփ ի՞նչ նօպաթ կը խասնի քիկ՝ քի տը թալեն ծով, սանտուխ տանես թէասլիմ անես թագօյին սա. Ես ջէաղէացանի լաճն եմ, մարդ ի, մախ, մեռնել կայ՝ կիլնի ես մեռնեմ՝ նէա սնտուկ թասլիմ անես եմ խօր՝ քի վէարձք ի, մէաչ գիսմուն կան կիաս կոճ կայ մէաչ, կոճմ առնես, քը խէալավքեր խակըցես զկոճ, դնես վէար գիսմու պոկին (եզրին) կէաս մատ զարկես վէար սնտկին, մտնես եմ ծոց, էանոնք չխու (արդէն), կոճ տը թէալեն ծով քը բէաղէալ:

Մնաց չուժ նօպաթ խասաւ տղին, մարդեր ուրինց խէարըրքեր արին մէկ, որ զէն թէալեն ծով, սեցին. Հասօր նօպաթ քոն ի, իլի ալէախ կաց: Տղէն էլաւ սանտուխ կըրկեց, տարաւ մէատ թագօն՝ սաց: Հայ թագօ, ես ջէաղէացանի լաճն եմ, եմ խէր խալվորցեր ի, էանու խէամէար առեր եմ որ ուր խաց տնի ինի՝ մուկ վըրէն կէան չը կէայ, հասօր նօպաթ հմն ի, վէաւ կիտի, երկիր մախ, մեռնել կայ, սանտուխ առ քը մօտ, կիլնի որ ես մեռայ՝ տանիս եմ խօր թէասլիմ անես:

Թագօն կըսի. Հայ տղէկ, Աստված չանի տիւ մեռնես, տիւ նէա խօրօտ տղէն, մարիֆաթի մարդ, ես մեռնեմ տիւ չմեռնես, ափսոս չի՞ տիւ մեռնես, ուխտ էլնի վէար եմ ջանին, Աստված չանի քիկ բէամ իլնի՝ նէա սընտուկ տը հէա քը խօր ջէաղէաց:

Էն էլ կնաց նօպաթ բռնեց, արաւ հէալէա-հէալէա (աղմուկ) չուժ խալկ քնան. կան իրի կոճ կնդաւ, զուր խալվքեր էխան, խէազըցոց զկոճ, իրի, մատ էզէար վէար սանտուխին, կնիկ տիւռ էբաց, մտաւ ինի, տիւռ շինեց: Ընկըքեր էլէան կոճ բռնըցին, թէալցին ծով: Էառէաւտուն թագուհին էլաւ սաց. Հօւր ի ջէաղէացուանի լաճ, լաճ չկայ, տոր կան իրի չը տեսաւ, ըրըշկեց տեսաւ որ տղի Փաս գէօ վար ծովուն, սաց. Հայ հէաւէար մէատէաթ, նէա լաճ ըշկի՞ թալիցիք ծով, էանէա խելացի տղէն, եմ աշկեր կորնէր:

Ուրինց ճամբախ գացին, չուժ խասան Անեկայ քէաղքի մօտ, ջնապ տվին ոգիրքերուն, էկան անոնց, դիմաց տարան որ տը խանին տիւս: Թագօն սաց. Ես չըմ իլնի տիւս, նէա սանտուխ ամանաթ ի, առէաջ զէն խանէք, որ ես եմ խետ տանեմ: Զսընտուկ խանըցին, մէկ տեղ առին գացին թագաւորի տուն:

Հրկուն թագաւոր կառնեն կը տանին թագօ մօտ, էն կըկա կը տիսնայ ուր կնիկ, չխու հինի չըրըշկի, կսի. Ախ ախրէր, տիւ նէա իշկ արիր խէատ ձիկ, իմ աշկեր քօցըցիր, խաց, շէարբէաթ, կահվա զըմէն բէան, ինչ որ բերին, չը մօտեցաւ, ախ ախոց իտիր հինի, կող էլաւ քնաւ, չխու խէարէար չէլաւ թագօ մօտէն: Թի օրըմ, թի էրկու, թի իրիք, էասքան մնաց թագաւորի փառ-

քի, համէն օր եփ թագօն կելնի կան կը գայ մաչ սահրին, էանու խամար խաց կը բերեն, կը գէայ տիսնայ որ ինք դալ չը կիրեր զուր խաց կը խլսնի, կըսի. Սե կապեմ, տըսեն նէա թագօն աշխար զըմէն տ'ուտի, նէա թշ բան էր, ստա բամ կայ, կը մտածի կելնի իտե դռան պախ կը տնի, կը լսնի մաչ հօտին ղըրընկոցըմ կելնի, կըրըշկի կը տիսնայ որ ուր խանըմ մաչ հօտին կայնեք ի, կը ճանչնայ, կը պաղի, կը մնայ:

Սանըմ որ տեսաւ, սաց. Թագօ, ձէն քը մօտէն կէայ տիսս ես քը լէզուն քը պճըճակվէր տը քէշեմ տիւս:

էասնէլ կսի. Սանըմ, եմ բերնից աւել ի, ես իրջե քի խէաբար տամ թնչի քը բէաս տ'անեմ:

Սանըմ կըսի. Թագօ, եփ ինչ ըրկուն թագաւոր կը գայ տուն ուր խաց բան չուտի. մատ զար վէար եմ սնտկին, սա. Սնտուկ, սնտուկ, ք'ասպած սիրես, պատմութիւնըմ արա, պէալքի թագաւոր կտոմ կիախ ուր ախբէր մոռնայ, ձիկ բերի ուր միտ:

Հրկուն եփ թագաւորի ընցան իրջե, բերին հէարէամըղ, (կանանոց) էլըմ պօռաց. Ախ, ախբէր, ախ ախբէր, ոչ խաց կէրաւ ոչ խմաւ: Թագօն վագեց վէար սանտուխին սաց. Սանտուխ, ք'ասպած սիրես, տիւ կըսէմ անես իմ թագաւորի խամար, պէալկօմ փշում ուր ախբէր մոռնայ, ձիկ բերի ուր միտ:

էն կեսխ նազըք, բարալ ձէնըմ ընկաւ տիւս, սաց. Թագօ, ես թշ կըսէմ անեմ քի խէամար:

Սաց. Դու գիտես:

Սանտուխ սաց. Թագաւորըմ կէր, էանու էրկու լաճ կէր, մէկի անուն Պուղոս էր, մէկին Պիտրոս: Թագաւոր նէա բէան որ լաւ՝ մտքի մէջ սաց. Ոլա եմ անուն Պուղոս ի, եմ ախբօր անուն Պիտրոս, նէա անդ բէամ կայ եմ տունակու (աւեր) խատ Պիտրոսուն:

Սանտուխ սաց. Օրըմ թագաւոր կնէաց նէճիք, լաճ օրօխկեց տուն թէախ ուր դէանակ, էանու խորթ մէր ձեռ էթալ հինի, լաճ չըկնաց խէատ ձեռաց, մէր էլէաւ զինք խըվնդցուց, թագաւոր իրի տուն, սաց. Գիկ թշկ ի իւեր: Սաց. Քը լաճ ձեռ էթալ թէախ ձիկ, չը գէացի խէատ ձեռաց, էասնա արաւ խեա ձիկ: Թագաւոր էլէաւ զուր էրկու լաճեր տըսպանէր՝ ոգերքեր տարան սար, մաքիմ զինեցին, անոնց խէալըքեր թէաթխցին մէջ էրնին, բերին թագաւորին շանք տվին. ուրախցէաւ Տղէտեր կէացին ճամբէախ ընկան վէար յախբըրին քնան, օձըմ էկաւ Պիտրոս կծեց. ախբէր գնաց քաղաք հէքիմ բիրելու, դէալլաթկուշին թէալցին իրի վէար էանու գլխուն, տարան արին թագաւոր, ախբէր մնաց մէաջ էան հալին. քարվանպաշիմ էկաւ գեղ իտու, ըզՊիտրոս ժըրըցըցուց, էալ չըմ գիտի ինչի էլաւ:

Նա բէան որ թագաւոր լսաւ՝ էլաւ խանաւ թէախ ուր թագօն, խօշ պէշ էլան:

Սաց. Համէան եմ ախբօր ժրլթնի ձէն լսայ, բաս ի: Գնաւ չուամ լոսցաւ, էկան թագաւոր տարան վար թէախթին, էասկուն մարիֆաթըմ բէասցըցուց, որ երկիր զըմէն զարմացան, սեցին՝ խոզի մինք շոտըմ թագաւորին կնիկ բէրէնք, որ էասնէա ուր ախբէր մոռնէր, մեկ թագաւորթեն անէր:

Մնաց չուամ հէվարին՝ էլըմ ընցան իրջն, տարան տուն. գնէաց ինք մատ էգէար վէար սանտխին սաց. Աստված սիրես էադ մարդ գումարհէկ (վերջին) ի՞նչիս էլաւ:

Սաց. Գնաց էլաւ քաղաքըմ, էլաւ ոզիրին մէյվան (հիւր), ոզիր էանու կէատր արաւ բէալէ եփ որ տիսաւ խէատ էանու խուրջիմ ոսկի կէր՝ գիշեր բոնեց տըսվէրկու խէանջէալ էգար թիվի տակ, տարաւ էթալ գետ, էանու ոսկիք առեց, էալ չըմ գիտի ինչիս էլաւ:

Թագաւոր որ լսաւ, ինկէաւ վէար ծնկնեռուն չուամ լիս ախ, ախ արաւ, չը քնաւ. առատուն էկան տարան հէամամ, առին տարան վար թախթին, թագաւոր էլըմ չիտա չառնի. ուր մօտ նստող ոզիր որ կը տիսնայ էասկոն՝ ինչ ուր խօր սպանօղ կայնի ուր առաջ, կըսի. Ձիւնի նէա ոզիրն ի արող. նէա խիտ կը զրուցի, նէա էն: Հրկուն կնցնեն հէառաջ, էլըմ կը բերեն տուն: Դիրմ էլ կըհէա վար սանտուխին, մատ կը զէարկի կսի ք՝աստված սիրես, տիւ բը կսէն թըմըմի:

Ձէն տիրմ էլ կսի. Լաճ որ թէալցին գետ, գնէաց էասկէացաւ ջէաղցիմ պօտ, ջէաղացպան էլէաւ ըրշկեց, տեսաւ որ թօուպէմ կայ մաչ բօտին, առեց, տարաւ, էբաց, տեսաւ որ լաճըմ կայ հինի՝ նէա ուտեն, նէա խմեն, թումաշէա անեն. գնաց ուր հէքմուն կանչեց, էկաւ դեղ իտու ժըրըցցուց, արաւ ուր լաճ, օրըմ թագաւոր մարդ իսկեց մաջ երկրին՝ ուր ախբէր ըրշկեկու, կան իկին չը տեսան: Խէր լաճուն ըսեր էր. Իլի գնա խինգ կուռուշ տար, քիկ տու թրաշել. լաճ գնաց, ոզիրն ոստ էկաւ. նեղ փողանմ էր, ոզիր ձին քշեց վար լաճուն, որ սպանէր, լաճ փախաւ, գնաց խօր մօտ: Մնաց չուամ օրմ՝ խէալկ էլէան թագաւորին սեցին. Իհէանք քիկ թագօմ բիրենք: Էլէան ընկէան յիրար որ տըհէն՝ ոզիր էլըմ իր քօլին սաց. Գնա ջաղէացպանի լաճ տարէք խէատ ձիկ, թէալէք ծով. Էլէան գէացին, զօռով ջէաղէացպանի լաճ տարան խետ. վէար ծովուն տըթալէն ծով՝ տեսան որ ուրենց խամար շատ բէան կանէր, ափսոսացին, սիցին. Թըլս մնայ չուամ էան տեղէն տառնանք նոր, գէացին չուամ Գորջատան, խանըմ բացին, ուրենց մալեր ծախեցին, անտեղաց մալեր առին. թագօմ կնտան առին. էն լաճ օրըմ ուր խանի տիւռ շինեց, գնէաց կան-

գէտալ՝ աղջիկմ նստեր էր փէանջէարէն. կանչեց լաճուն, լաճ փախաւ, փարա էթէալ, առեց տարաւ, ուր խամար սօլ, սալթէմ առեց. մէկէլ օր դիրմ էլ գնաց, աղջիկ զուր խոտէամ հօրօխեց, լաճ տարաւ ուր տուն, լաճ ուր կասէն էանու խամար արաւ, աղջիկ ղկեց տէրտէր իբեր, փսակեց վար ուր: Սաց. Գնէա քը ընկերքերաց խէասկացի մէա խենք Խփ տըհէք, իրի ձիկ խէաբէար արա: Լաճ ուրենց հէալու օր խէասկէացաւ, իրի էանու սաց: Աղջիկ սանտուխըմ իտու շինիլ, ուր և լաճու դպրէն իլից մէջ, լաճուն սաց. Ես տը մտնեմ մէաչ նէա սնտկին, տամ հէամալի քէամակ, առա քիկ ոսկի, եփ ինչ կը բիրեն ձեր խանի տիւռ ծախեն, քէանիմ կէնի եմ սնտուկ առնես, էասկոն արաւ: Լաճ կնեց սնտուկ, տարաւ իսկէալէն (նաւահանգիստ) որ տը տնէր գեամին՝ ընկրքեր խեո կուվան, սաց. Ի՞նչ տ'իլնի, ախր սնտուկ մի թագաւորի սայից դրէք մէաչ գեամուն, տանենք: Դրին տարան, գիշերնից լաճ կը մտնէր մէաչ սնտկին, կնկէան մօտ, ցէրէկ կիւնէր տիւս, խասան տեղըմ վէար նօպաթ տը տէն լաճուն, գիշեր բռնէն թէալէն ծով. կնիկ լաճուն շանք իտուր, լաճ սընտուկ թէասլիմ արաւ թագօյին, գնէաց զուր խէալվքեր էխան, խէակըցուց զկոճըմ, ինք իրի մտաւ մէաչ սնտկին: Մարդեր գիշեր էլան ըզկոճ թէալցին ծով, էանոնց խէալկըվէն (կարծիրքով) լաճն էր, թագօն էլաւ վէր, շատ կան իրի, տէսաւ լաճու ֆէաս վէար ծովուն ի, շատ տըրտմաւ, էանու սընտուկ առեց, իբեր խեո, եփ խասան ուրենց էրկիր, ոգիրքեր էկին որ տը խանէն տիւս, թագօն չէլաւ տիւս, սաց. Մարդ բիրէք, որ նէա սնտուկ էամէանաթ ի, տանի եմ խեո նոր իհէանք: Մարդ էկաւ սընտուկ շլկեց, մէկտեղ տարան թագաւորի հօտէն: Ցէրէկ եփ ինչ թագօյին խաց կը բէրէն՝ ինք կէնէր կէան կէալ, կը կէր կը տիսնէր որ ուր խաց տարած ին, կը գէարմէանար, կըսէր. Նէա խէալկ տըսեն մեր թագօն շատակեր ի, օրըմ պախ իտիր, տէսաւ որ ուր խաթուն սնտկից իլեր կայներ հօգի մէչ, գէարմէացաւ սաց. Տիւ մարդու սես՝ ես քը լէզուն տը քէշիմ տիւս, թագօն ձէն կտրեց: Թագաւոր մէկ էլ էկաւ տուն, խաց չկէրաւ, ինչ առաւտուն գնէաց, սընտկի խանըմ սաց. Հրկուն որ կը գէայ, գէար վէար սնտկին, ես կըսէմ (հիքիաթ) տ'անեմ, քը թագաւոր քիկ տ'ողգի: Էասկոն արաւ սընտիւկ ձէմ էխան ուր կըսէն տակմէ զլօխ արաւ: Թագաւոր սաց. Ատ ես եմ, եմ ախրէր ապա, դէ սա (ասա) եմ ախրէր Խնչխ էլա:

Պանըմ սնտկի տիւռ էբաց, զՊիտրոս էթալ մէաչ հօդին՝ սաց՝ Գէօ ի ք'ախպէր:

Թագաւոր խասաւ ուր ախրէր գրկեց, ուշք կնէաց, թագօն

խասաւ, ջուր իբեր, էթէալ վերէն ըշեարացաւ, էլաւ վեր սաց. Տիւ
ես մեր թագաւոր:

Սաց. Չէ ես ք'ախբօր կնիկն եմ:

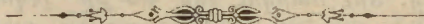
Սաց, Ուա, բըլա, մենք էրկուսն էլ քը ծառէքն ենք, տիւ
մեր թագաւորն ես:

Խըլիսուն թագաւոր էլէաւ վեր հէյիէթ (ժողով) քօմեց, հօ-
րօխկեց ըզջեաղէացական իբի, ըզկաղին իբի, նստաւ հէյիէթ՝
սաց. Հաքըմ աֆանտի, շարէաթ արա. էրկու ախբէր կը կէան
վէար ախբրին, մէկըն օձ կը կծի, մէկէլ ախբէր էհա հէքմի կան
կէայ, քարվանպաշիմ գեայ տիսնայ ժըրըցըցի, լաճ իլնի վէր,
իհէա քէաղաք, ոզիրիմ տուն մէյվան իլնի, էն էլ իլնի էանու.
ոսկիք տիսնայ կիսասպան անի, տանի թէալի գետ, ջեաղէացական
տանի շախի, ժըրըցըցի, օրըմ ոզրին ռաստ գէայ, մէկէլ վազի
որ ըսպանի զլաճ, լաճ յիրչըվէն փախի, օրըմ էլ զուր խո-
լէամ հօրօխկի զլաճ բիբի, տանի թէալի ծով, ապա նէարու
հէախկ իշկ ի:

Կրսի. էանու հէախկն ի, քէաղքի փէտեր ժողվեն, անեն
տէզ, ըզ ոզիր դնեն մէշ, կրակ տան ինի, վառեն, ջեաղէացա-
նին էլ խալաթեն:

Թագաւոր էլէաւ տէզ շինեց, ոզիր մէշ վառեց, ջեաղէացա-
նաւ էանու. տեղ ոզիր, ոզրի կնիկ փսակեց, վերէն մալ տօլլէաթ
իտու էանու, կէրան, խման, քէֆ արին:

Էրկունց իրեք խնձոր էջաւ, մէկ ձիկ, մէկ ասողին, մէկ լսողին:

ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ԱՍՈՐԻՆԵՐԸ

Ե. ԼԱԼԱՅԵԱՆԻ

ԱՍՈՐԻՆԵՐԻ ԵՐԿԻՐԸ

Վանայ վիլայէթի ասորիները գլխաւորապէս կենտրոնացած են Հաքեարի սանձակի արեւմտահարաւային մասում, Մեծ-Ձար գետի միջին ընթացքում, ինչպէս նաեւ ցրուած Բէյթէլէբաբում, Շամդինանում, Գեաւառում, Թիմարում, Արճէշում:

Թողնելով մի առ մի նկարագրել ասորական գիւղերը Վասպուրականի տեղագրական բաժնում, այստեղ ընդհանուր գծերով բնորոշենք այն վայրը՝ ուր ասորիները կարողացել են պահպանել իրենց ինքնուրոյն, անկախ դիրքը, և որը ահագին ազդեցութիւն ունի սրանց բնաւորութեան, կենցաղի և պարապմունքի վրայ:

Ասորիների տոհմական (աշիրէթային) երկիրը՝ Թիար, Թըխում, Բագ, Ջելու, Դէզ՝ չափազանց լեռնոտ է: Ընդհանուր առմամբ Ջելուի կողում լեռնաշղթաների բազմաթիւ ճիւղերը միմեանց կտրատելով յառաջացնում են փոքրիկ, նեղ հովիտներ, որոնց միջև հաղորդակցութիւնը չափազանց դժուար է կատարւում: Լեռներն ընդհանրապէս մերկ են, ապառաժոտ և շատ տեղ ուղղահայեաց. ամենաբարձր զագաթը՝ Դուրիկ՝ հասնում է 13,000 ոտնաչափ բարձրութեան: Լեռներից միայն միջանիսը, այն էլ ոչ ամբողջովին, այլ միայն կրճքերը, պատած են մացառներով:

Սառնորակ աղբիւրներ, արագահոս վտակներ գրեթէ ամեն մի լեռան լանջից գլորւում են դէպի Մեծ-Ձար գետը, որ հազարաւոր պտոյտներ է կազմում, հպատակուելով լեռների քմահաճոյքներին:

Բուսականութիւնը չափազանց աղքատ է, որովհետեւ երկրի մեծ մասը քարքարոտ է և ապառաժոտ, սակայն հովիտներն այնպիսի մեծ խնամքով են մշակուած, որ ոչ մի կածան անգամ բաց չէ մնացած. ճանապարհները ձգւում են ոչ թէ գիւղի միջով, այլ կողքից, լեռների քարքարոտ լանջերով: Շատ տեղեր մի մետրաչափ լայնութեան տերրամներ են շինուած լեռների լանջերին և

ցանուած: Հացահատիկներ կամ բոլորովին չեն ցանուում և կամ չափազանց քիչ, որովհետև հողը շատ թանգ գնահատելով՝ օգտու-
ւէտ են համարում ծխախոտ, բրինձ, սիմինդր, բամբակ ցանել և
պտղատու ծառեր տնկել:

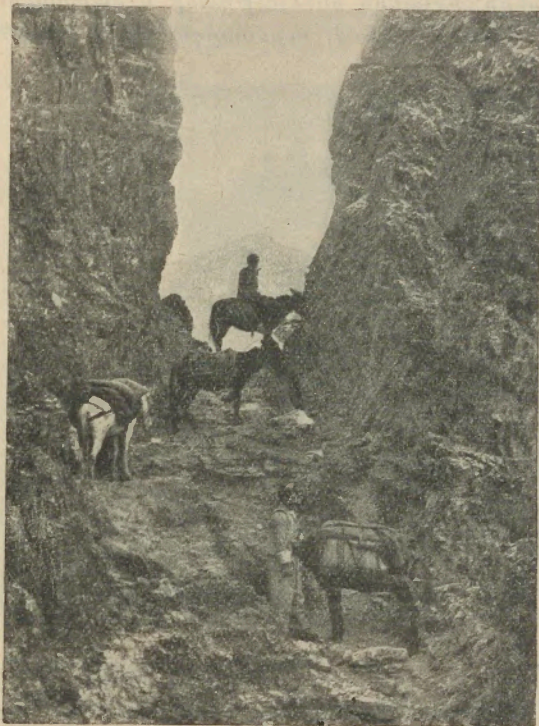
Տները շինուած են լեռների լանջերին, մէկը միւսից փոքր ինչ
բարձր, այնպէս որ մինի կտուրը ծառայում է միւսին իբրև բակ:
Երբեմն հովիտնայնքան նեղա-նում է, որ հնարաւոր չի լինում
մի քանի շարք տներ կառուցա-նել, ուստի և՛ միշարքով ձգւում
են գետի ուղղութեամբ, ամեն տան առջև ունենալով մի փոքրիկ
ագարակ. այսպէս է, օրինակ, Աշուտա գիւղը, որ ունի 500 տուն
և ձգւում է մօտ 10 կիլոմետր երկարութեամբ:

Աշուտն ալստեղ սքանչելի է, մանաւանդ հոկտեմբեր ամիսը
և նոյեմբերի կէսը, ձմեռը սաստիկ ցուրտ. յաճախ երկու մետրից
աւելի բարձրութեան ձիւն է գալիս, և թխումում, թիարում,
Բագում, ուր 35 - 40 աստիճանի թեքութիւն է տիրում, 3—4 ա-
միսների ընթացքում հաղորդակցութիւնը բոլորովին ընդհատւում
է ոչ միայն դիւղերի մէջ, այլ և գեկտեմբերից մինչև մարտ ա-
միսը նոյնիսկ միենոյն գիւղի 100—150 քայլ հեռաւորութեան
վրայ գտնուած տների միջև: Գարունն սկսւում է անձրևներով, և
հազիւ մայիսին պարզում են եղանակները՝ յունիսից արդէն սաս-
տիկ շոգը, մոծակները և տենդը այնպէս են նեղում, որ բնակիչ-
ները ստիպուած են լինում բարձրանալ եայլաները:

ՀԱՂՈՐԿԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

Ասորիները շատ լաւ ըմբռնում են, որ իրենց անկախու-
թիւնը միանգամայն պարտական են այն հանգամանքին, որ այս
երկրում ճանապարհներ բոլորովին չկան: Ուշագրաւ է, որ թիարից
թխում տանող կածանն ընդհատող քարաժայռը կոչւում է Հարկա-
հանի ժայռ, և պատմում է, որ տաճկաց հարկահանը, հարկեր
նշանակելով կարողացել է զալ մինչև այդ ժայռը և աւելի առաջ
չէ կարողացել գնալ, որովհետև պէտք է անցնէր ուղղահայեաց,
բարձր ժայռի կրծքին ձգւող կէս մետրաչափ լայնութեան կա-
ծանով, և այս պատճառով էլ այդ ժայռի միւս կողմի բնակիչնե-
րը ազատ են մնացել հարկից: Տաճկաց կառավարութիւնը ոյժ
չունի ճանապարհներ շինելու, իսկ ասորիները, իրենք միանգա-
մայն հակառակ են, որովհետև կարծում են, որ եթէ ճանապարհ-
ներ լինին՝ տաճկաց կառավարութիւնը զօրքեր, կառավարիչներ
կուղարկէ այս երկիրը և կը սահմանափակէ իրենց, ասորիների
ինքնավարութիւնը: Լեռների ճիւղերը միմեանց չափազանց կըտ-

րատելով, փոքրիկ հովիտներ են առաջացրել, որոնց մէջ մէկ կամ միայն մի քանի գիւղեր են տեղաւորուած, այնպէս որ գիւղից գիւղ անցնելիս՝ հէթ հովտի միջով պէտք է անցնել, այլ հարկաւոր է բարձրանալ լեռը և իջնել միւս հովիտը: Լեռներն էլ մեծ մասամբ ժայռապատ են, մի քանիսն ուղղահայեաց, և որ գլխաւորն է՝ մարդկային ձեռքը այս երկրում դեռ ևս ճանապարհներ չէ շինել. և բացի սրանից՝ հովիտների հողը չափազանց զնահատուելով, ամբողջովին մշակուած է և ճանապարհի համար լեռների

Դէպի Թիար

քարքարոտ լանջերը և գետերի անմիջական եզերքներն են թողնուած: Մեծ-Չար գետի հովտում երբեմն ժայռերն այնպէս ուղղահայեաց են իջնում գետի մէջ, որ մարդ մեծ վտանգի է ենթարկում իրեն՝ ժայռի կրճքի նեղ կածանով անցնելու: Բաւական է մի անգգոյշ քայլ, մի սահթաքումն և մարդ կարող է գլորուել ահագին բարձրութիւնից ուղղակի Չար գետի մէջ: Կածանները չափազանց քարքարոտ և ժայռի կրճքերը սահթակիչ լինելով, մարդիկ ստիպուած են եղել ուշիկ կոչուած ոտնամանը հնարել, ձմեռն էլ ծառի ճիւղերից հիւսուած շրջանակներ (жыжи) կապել, որ հնարաւորութիւն ունենան երկու մետրաչափ ձեռն վրայով քայլել: Այս երկրում միակ գրաստը ջորին է, և այն էլ միայն այն, որ մանկութիւնից վարժուած է այս կածաններով անցնել, այս պատճառով և ամեն տարի գնում են Հալէպում, Մուսու-

լում, Երևանում և Բերում, վարժեցնում այս կածաններին: Եւ յի-
րաւի՝ մարդ ապշում է, թէ այս՝ ընդհանրապէս անարգուած կեն-
դանին՝ ինչպիսի զգուշութեամբ և ճարտարութեամբ անցնում է
այնպիսի տեղերով, ուր մարդու գլուխը միանգամայն պտտւում է

Մար-Ջայայից դէպի Թխում

և լեզուն չորանում: Ընդհանուր առմամբ հազիւ կարելի է մի ժա-
մում 1—2 կիլոմետր ճանապարհ կտրել:

Սակայն մարդու այս դժոխային նեղութիւնը կարծես վայր-
կենաբար անցնում է՝ երբ բարձրանալով լեռան կամ ժայռի
գագաթը՝ սկսում է դիտել իւր առջև բացուած լեռնային սքանչե-
լի տեսարանը:

ԱՍՈՐԻՆԵՐԻ ԹԻԻԸ

Տաճկաստանում պաշտօնապէս վիճակագրական տեղեկու-
թիւններ կանոնաւորապէս չեն հաւաքւում, ուստի անհնարին է
ճիշտ որոշել Վանի վիլայէթի ասորիների թիւը: Ես անձնապէս
կազմեցի Զուլամերիկի շրջանի, ուրիշ խօսքով՝ աշիրաթային ա-
սորիների վիճակագրութիւնը, այն էլ ոչ թէ հոգիներով հաշուած,
այլ ծխով, որովհետեւ զիւղերում յայտնի է միայն, թէ քանի ծուխ
կամ տուն են իրենք: Ինկատի ունեցայ նաև Վիտալ Քինէի, Մա-
եվսիու և մանաւանդ Շուկոֆուիկեանի կազմած վիճակագրութիւն-
ները¹⁾:

¹⁾ Извѣстія штаба Кавказскаго Военнаго Округа, 1904, № 3—4.

Ասորիները ապրում են գլխավորապես Տաճկաստանում, Պարսկաստանում, Ռուսաստանում, Հնդկաստանում, Չինաստանում, Ամերիկայում և ցրված են համարեա ամեն տեղ:

Ասիական Տաճկաստանում հաշվում է	863,000
Պարսկաստանում	76,000
Ռուսաստանում	2,000
Այս երեք երկրների մէջ՝	941,000

Այս երեք պետութեան մէջ ապրողները ըստ կրօնի բաժանում են այսպէս.

1) Նեստորականներ	135,000
2) Քաղդէա-կաթոլիկներ	23,000
3) Յակոբեաններ	125,000 ¹⁾
4) Լիվանեան կաթոլիկներ (մարոնականներ)	525,000
5) Սիրիական կաթոլիկներ	100,000
6) Քաղդէական լուտերականներ և բողոքականներ	1,000
7) Պրովսլաւներ	32,000

Տաճկաստանի ասորիներից միայն Վանի վիլայէթում ապրում են 79,000 հոգի, որոնք չնչին բացառութեամբ նեստորականներ են և տեղաւորուած են այսպէս.

Հաքեարի սանջակի Զուլամերիկ կազայում	41,000
» » Գեաւառ »	15,000
» » Աղբակ »	12,000
» » Օրամար »	7,000
Վանի սանջակի Շատախ »	2,000
» » Սոշար »	2,000
	79,000

Մենք գլխավորապէս կանգ ենք առնելու Զուլամերիկի կազայի ասորիների վրայ, որոնք մեր անձնապէս կազմած վիճակագրութեամբ 4,855 տուն են, կամ մօտաւորապէս 41 հազար հոգի:

Այս ասորիները իրենց, Զուլամերիկի կազայի, բնակչութեան 95% են կազմում, Հաքեարի սանջակի 37%, իսկ Վանի վիլայէթի 17%:

¹⁾ Բացի սրանցից 60,000 յակոբեաններ էլ ապրում են Հնդկաստանում:

Ջելսի մեկին իւր ընտանիքով

ՄԱՐԳԱՐԱՆԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ասորիները, ինչպէս ցոյց են տալիս մարդաբանական և լեզուաբանական հետազոտութիւնները, պատկանում են սեմիտական ցեղին:

Մարդաբանական հետազոտութիւններ, մինչև այժմ դժբախտաբար, չափազանց քիչ են կատարուած, այն էլ շատ սակաւաթիւ անձերի վրայ: Ընդամենը չափուած են 56 գանգ, որից 22 տղամարդու և 5 կնոջ (չափել է Շանտրը¹⁾, 5 էրկերտը²⁾, 11 Ի. Պանտիւխովը³⁾ և 13 Յ. Յարութիւնեանը⁴⁾:

Այս բոլորն էլ միահամուռ վկայում են, որ ասորիները իրենց ֆիզիքական կազմութեամբ տիպական սեմիտների տպաւորութիւն են թողնում: Շանտրը ենթադրում է, որ ասորիները Կովկասում հանդիսանում են սեմիտական ցեղի ամենամաքուր ներկայացուցիչները, որին իբրև ապացոյց, բացի սեմիտական արտաքին տիպից, ծառայում է նաև նրանց լեզուն, որ պատկանում է սեմիտական խմբի արամէական ճիւղին:

Պանտիւխովը ասորիներին համարելով հին քաղդէացիների ամենաքիչ խառնուած սերունդը, շատ նմանութիւն է գտնում Ախալցխայի հրէաների հետ⁵⁾:

Ըստ էրկերտի՝ ասորիները ունին սև մազեր, թխագոյն աչքեր, բարձր ճակատ, հաստ շրթունք, փոքր ինչ առաջ ցցուած այտոսկրներ և տափակ ծոծրակ:

Ըստ Ի. Պանտիւխովի ասորիներն ունին սև, թեթև ալիքաւոր մազեր և խիտ ունքեր:

Ըստ Շանտրի՝ ասորիներն թխագէմ են, ունին սև, ալիքաւոր և հարթ մազեր, շատերի աչքերը թուխ են, շրթունքները բարակ, բերանը բնական, 49 հազարամետր բացուածքով, ուղիղ և առողջ ատամներով:

Յարութիւնեանը այսպէս է բնորոշում ասորիներին.

Սրանց հասակը միջակից բարձր է (34,8%) աւելի հակուած դէպի բարձրահասակը (30,2%): Կուրճքը լաւ է զարգացած, և

¹⁾ E. Chantre, Recherches anthrop. dans le Caucase. T. IV. 1887 և Arch. du Museum d'Hist. Natur. de Lyon. t. VI. 1895.

²⁾ Р. Фонъ-Эркертъ. Антроп. измѣренія кавказскихъ народовъ. Изв. Кавказск. Отд. И. Р. Г. О. т. VIII. 1884—1885.

³⁾ И. И. Пантюховъ. Антропол. наблюденія на Кавказѣ. Зап. Кавказ. Отд. И. Р. Г. О. т. XV. 1893.

⁴⁾ А. Арутюновъ. Къ антропологии айсоровъ. Русскій Антропологическій Журналъ 1902 г. № 4.

⁵⁾ А. Арутюновъ, *յ. գ. եր.* 100.

հասակի կիսից անցնում է: Իրանը, վերին և ներքին անդամները և սրանց զանազան մասերը չափաւոր և համաչափ են դարգացած. դէմքը—լայն չէ, նեղ այտոսկրներով, բաւական բարձր ճակատով. քիթը երկարութեամբ միջակ է. դէմքի երեք մասերից, այսինքն ճակատից, քիթից և դէմքի ներքին երրորդ մասից, վերջինս փոքր ինչ երկար է. աչքերն ու բերանը միջակ մեծութեան են: Գլուխը բաւական մեծ է, միայն մեծացած է գլխաւորապէս ուղղահայեաց ուղղութեամբ, շնորհիւ գանգի մեծ բարձրութեան. յետևից, ընդհակառակը, կարծէք ճմլուած է, ունենալով տափակ ծոծրակ: Ասորիներից շատ շատերը (88%) սաստիկ բրախիցեֆալ են (կարճագլուխ), ունենալով գլխի նշանացոյց միջին հաշուով 87,72: Ասորիների մեծամասնութիւնը սևորեակ է, թուխ մորթով և թխագոյն աչքերով, աւելի մութ երփով, սև, ալիքաւոր մազերով, ինչպէս գլխի, այնպէս և՛ մօրուքի վրայ: Մարմինը բաւական վաղ և առատ ծածկւում է մազերով ¹⁾:

Այս տեղեկութիւնների վրայ ինձ մնում է աւելացնել, որ Թիարի, Թխումի և Դէզի բնակիչները ենթակայ լինելով յարատև տենդին, դեղնած են:

Կանայք ենթակայ լինելով ծանր աշխատանքի, ընդհանրապէս նիհար են և արագաշարժ: Նրանցից շատերը ունեն բաւականին նուրբ դէմքի գծեր և գեղեցիկ են:

ԱՍՈՐԻՆԵՐԻ ԼԵՋՈՒՆ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Ասորիներն այժմ խօսում են նոր ասորերէն լեզուով, որ հին սիրիական լեզուի մի բարբառն է, քերականական որոշ փոփոխութիւնների ենթարկուած և քիւրդ ու թիւրք, արաբական և պարսիկ բառերով հեղեղուած: Այս լեզուն պատկանում է սեմիտական խմբի արամէական ցեղին և շատ մեծ նմանութիւն ունի եբրայերէնի հետ:

Ժամասացութիւնը դեռ մինչև այժմ էլ հին սիրիական լեզուով է կատարւում և եկեղեցական բոլոր գրքերը նոյն լեզուով են: Ժողովուրդը բոլորովին չի հասկանում այս լեզուն, ուստի շատ անգամ կարգացուած աւետարանը քահանան բացատրում է նոր ասորերէն լեզուով:

Հաքեարի բոլոր ասորիները գիտեն իրենց մայրենի լեզուն և միմեանց հետ ընդհանրապէս այդ լեզուով են խօսում: Բացի այս, շատերը խօսում են նաև քրդերէն, իսկ թուրքերէն շատ քչերը,

¹⁾ А. Арутюновъ. *ж. г. кр.* 100.

այն էլ Զուլամէրիկի և Բաշկալէի հետ մօտիկ յարաբերութիւն ունեցողները: Թիարում, Թիսումում, Բազում տիրապետում է միայն ասորական նոր լեզուն, գրեթէ ոչ ոք չգիտէ ոչ քրդերէն և ոչ էլ թուրքերէն:

Ասորոց այժմեան գրականութիւնը չափազանց աղքատ է, գրութիւնը դժուարին, որովհետեւ ամբողջ այբուբենը կազմուած է միայն 22 տառից, որոնցից միայն 4 ձայնաւոր են և այս անյարմարութիւնը հարթելու համար վաղուց ի վեր գործ են ածում առանձին նշաններ, ձեւափոխելու տառերի հնչիւնը: Եկեղեցական գրքերի մեծագոյն մասը դեռ ևս ձեռագիր է. կան մի քանի հրատարակութիւններ Նիւ-Շօրք և Ուրմիա կատարուած: Ամբողջ Վանի վիլայէթում մի ասորական տպարան չկայ: Խմորատիպ և ձեռագիր պարբերական հրատարակութիւններ, որ հայերի մէջ եղել են և կան՝ ինչպէս Վանում, Աղթամարում, Շատախում, Մոքսում, ասորիների մէջ բոլորովին չկան: Սրանց միակ թերթը հրատարակում է Ուրմիայում, ուր միսիօնարների շնորհիւ բացուած են մի քանի տպարաններ և տպագրում են գրքեր:

Գրագիտութիւնը չափազանց քիչ է տարածուած, հազիւ 1 տոկոս, իսկ կանանց մէջ կարծէք միակ բացառութիւնը կազմում է մարշմոնի քոյրը՝ Սալվի-խանումը, որ անգլիական միսիօնարների շնորհիւ ստացել է շատ լաւ կրթութիւն, ազատ խօսում և գրում է անգլիերէն, ինչպէս և նոր-ասորերէն և այժմ վարում է կաթողիկոսական դիվանի գործերը, թէպէտ և առանձին դիվան, դիվանապետ, գրագիրներ չկան, ամեն ինչ կատարում է մեծ մասամբ բերանացի, կամ յանձնարարութիւններով, որովհետեւ նոյնիսկ մեղիքները գրագէտ չեն: Նոր-նոր միսիօնարները սկսել են բաց անել դպրոցներ:

Ուշագրաւ է որ սրանց մէջ ևս գրագէտները տիրացու են կոչուում, որովհետեւ ամեն մի գրագէտ հաճոյքով տիրացութիւն է անում. և տիրացու կոչումը մի տեսակ պատուանոցն է կազմում: Զեյուլի երիտասարդ մեղիքը, որ գրագէտ է, և ամեն առաւօտ երեկոյ եկեղեցում տիրացութիւն է անում, իւր հասցէն ինձ թելադրելիս ասաց. Զեյուլի մեղիք՝ տիրացու Զիրբայիլ. և երբ ես կրկնեցի առանց տիրացու բառի, նա ինձ հպարտութեամբ նկատեց, թէ պէտք է աւելացնել տիրացու բառը, որովհետեւ ինքը միւս մեղիքների պէս չէ, այլ գրագէտ է:

Ժողովրդական բանահիւսութիւնը մեծապէս ենթարկուած է քրդական ազդեցութեան, շատ սակաւաթիւ են ասորական ժողովրդական երգերը, որովհետեւ ընդհանրացած սովորութիւն է քրդերէն երգեր ասել, քրդերէն հէքիաթ պատմել:

ԱՍՈՐԻՆԵՐԻ ԿՐՕՆԸ

Վանի վիլայեթի ասորիները մեծագույն մասը հաւատարիմ է մնացել իւր ազգային եկեղեցուն և միայն մի աննշան մասն է ընդունել կաթոլիկութիւն և բողոքականութիւն:

Ասորիներն իրենց ազգային եկեղեցին կոչում են արեւելեան, իսկ օտարները՝ նեստորական:

Աւանդութեան ասելով սրանք քրիստոնէութիւն ընդունել են Պետրոս առաքեալի աշակերտ Մար-Ադայից և Մար-Մարից: Պետրոս (Սիմոն) առաքեալը, որ նախ Անտիոքի պատրիարք է եղել և Սիրիայում քրիստոնէութիւն քարոզել, այս ասորիների մէջ այն աստիճանի մեծ ազդեցութիւն է ունեցել, որ սկզբից մինչև այժմ այս եկեղեցու գլուխ պատրիարքը կրում է մար շիմոն, այսինքն տէր, սուրբ Սիմոն կոչումը:

Հինգերորդ դարում ասորիներն ընդունել են Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Նեստորի վարդապետութիւնը, այս պատճառով էլ այժմ սրանց կոչում են նեստորական: Շուտով այս եկեղեցու մէջ ևս պառակտումն է ընկել Եւտիքիոսի վարդապետութեան շնորհիւ, որի քարոզիչ Յակոբ Բարադայի անունով կազմուել է Յակոբեան եկեղեցին:

VIII դարում Ս. Մարոնը Սիրիայի Լիւանում քարոզել է միաբնութականների (μονотелитизмъ) վարդապետութիւնը, որի անունով և՛ նրա հետևողները կոչում են մարոնականներ:

Միջին դարերում կաթոլիկ եկեղեցին չորս դար շարունակ աշխատել է միացնել ասորիներին կաթոլիկ եկեղեցու հետ, սակայն միայն 1445 թ. Սիրիայի մարոնականները միաբանել են, ընդունելով կաթոլիկութեան գլխաւոր դաւանանքները, սակայն պահել են սիրիական լեզուն և ծէսերը, իսկ 1636 թ. Կղէմէս XII պապի ժամանակ վերակոչուել Լիվանի կաթոլիկներ:

Նոյնպիսի յաջողութեամբ կաթոլիկ եկեղեցին գործել է նաև Միջագետքի նեստորականների մէջ, որոնք XVI դարի կիսից անջատուել են իրենց ազգային եկեղեցուց և կազմել քաղղէական կաթոլիկ եկեղեցին:

Յակոբեանների մէջ կաթոլիկութիւնը չի կարողացել մուտք գործել մինչև XIX դարը, սակայն սրա երեսնական թուականներին կազմուել սիրիական-կաթոլիկ եկեղեցին:

Մօտաւորապէս նոյն միջոցին սկսուել է քարոզուել նեստորականների և յակոբեանների մէջ բողոքականութիւնը, իսկ նոյն XIX դարի վերջին Պարսկաստանի նեստորականների մէջ մեծ յաջողութեամբ հիմնուեց ռուս-պրավասլաւ եկեղեցին:

Պէտք է նկատել ընդհանրապէս՝ որ այս, տարրեր կրօններին պատկանող ասորիները կիսակիրթ լինելով, ոչ միայն չեն միանում միմեանց հետ ազգային գաղափարով, այլ և միմեանց սաստիկ ատում են և օտար համարում:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՒ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆ

Վասպուրականի ասորիները բաժանւում են երկու մեծ խմբի, ազատ լեռնականներ և ռայա-ստրուկներ: Առաջիններն ապրում են Հաքեարի լեռնային մասում, իսկ երկրորդները նոյն շրջանի դաշտային և մասամբ Վանի շրջանում: Առաջինները պահպանել են իրենց անկախութիւնը, և ազգային, ինքնուրոյն կազմակերպութիւնը, իսկ երկրորդները զրկուած իրենց ինքնուրոյն կազմակերպութիւնից, ստրկացած են բէկերի ձեռքում և կամ միանգամայն ենթարկուած տաճկական իշխանութեան:

Լեռնականները կազմում են քաղաքական և կրօնական տեսակէտից մի միութիւն, ունենալով իրենց ներկայացուցիչը յանձին մարշըմոնի, որ համարւում է սրանց թէ՛ կրօնական և թէ՛ քաղաքական պետը, ենթարկուած տաճկաց սուլթանի գերիշխանութեան: Ասորական այս միութիւնը դեռ մինչև այժմ էլ գրեթէ անկախ, ներքին, ինքնուրոյն կազմակերպութիւն ունի՝ ստորաբաժանուելով մի քանի տոհմի, որոնք կառավարւում են իրենց տոհմային մեկիքներով և ղեկավարւում տոհմային սովորութիւններով: Տոհմերն էլ ստորաբաժանւում են օջախների կամ կաբիլանների, որոնցից իւրաքանչիւրը բաղկացած է մի քանի ազգակից գերդաստաններից, որոնցից աւագագոյնը և կամ հօօրը վարում է տանուտիրոջ պաշտօնը:

Իբրև միութիւն ասորիներն ունեն մի ընդհանուր տերրիտորիա՝ Քոչանէս, Մեծ ու Փոքր Թիար, Թխում, Բազ, Ջիլու և Ըշտազ, ուր բացի իրենցից հազիւ 50% քրդեր են բնակւում, որոնք, սակայն, մեծապէս ազդուած են սրանցից, գիտեն սրանց լեզուն, և ենթարկւում են ասորի մեկիքներին:

Բացի ընդհանուր տերրիտորիայից, սրանք պահպանել են իրենց լեզուն, ազգային եկեղեցին, ազգային որոշ սովորութիւններ և տրագիցիաներ: Միութեան գլուխ համարւում է մարշըմոնը, որ թէ՛ կրօնական և թէ՛ քաղաքական պետ է համարւում: Սն է լուծում կրօնական հարցերը, տնօրինում եկեղեցական գործերը, որոշում ամուսնական խնդիրները, կատարում եպիսկոպոսների ձեռնադրութիւն և աստիճաններ տալիս: Սն է հաւաքում տաճիկ կառավարութան հասանելիք հարկերն ու յանձնում նրան, մի

որևէ աղգային ապստամբութեան կամ ինքնապաշտպանութեան միջոցին, ինչպիսին եղել է Բագիր-խան-բէյի ժամանակ, սա է ասորի կամաւորների գլուխ անցնում և ղեկավարում կռիւները, բանակցում և դաշն կապում: Սա է հաստատում ասորի մելիքներին և նրանց պաշտօնանկ անում, դատում, քրէական յանցանքները:

Առաջին մարշլմոն եղել է Մար Մարին, որին յաջորդել են Աբրէէս, Աբրահամ, Յակոբ և ուրիշներ՝ ընտրութեամբ, XV դարում այս աթոռը վերապահուել է Մոմմա տոհմին և մինչև 1889 թիւը մարշլմոններ ընտրուել են այս տոհմի Հորմէս գերդաստանից, իսկ այնուհետև մինչև այժմ՝ այդ գերդաստան ընդհատման պատճառով՝ Շահմիր գերդաստանից: Սովորաբար մարշլմոնի եղբորորդիներից ընտրելագոյնը ընտրւում է վարելու հօրեղբոր գերագոյն պաշտօնը:

Այս մարշլմոնների առաջին աթոռը հաստատուել է Կտեզիֆօնում (Բաղդադից հարաւ, Տիգրիսի վրայ), ապա Մուսուլում՝ յատկապէս Ալիոշ գիւղում (Մուսուլից հիւսիս արևելք) և XVII դարի երկրորդ կիսից Հաքեարի սանջակի Ջուլամերկի կազայի Բոչանէս գիւղում:

Մարշլմոնից յետոյ առաջին տեղը զբաւում է սէյմանս ղըմարշլիմօն (մարշլմոնի տեղակալ), որ միտրապօլիտի տիտղոսն է կրում և բնակւում է Գեաւառի Նէօշիա գիւղի մօտի Դեր վանքում: Սրանք ևս ընտրւում են միեւնոյն Մար Խնանիշու (Քրիստոսի փառք) գերդաստանից, միշտ եղբօր որդին յաջորդելով իւր հօրեղբօրը:

Մետրապօլիտը համարւում է մարշլմոնի տեղակալը և նրա երկարատև հիւանդութեան և կամ թեմից բացակայած միջոցում փոխարինում է նրան: Նա մեծ դեր է խաղում մարշլմոնի ընտրութեան և մանաւանդ օծման ժամանակ. նա է բազմեցնում ընտրեալին մարշլմոնի գահը, օծում է և տալով հայրապետական գաւազան, ողջունում է նրան եկեղեցու և հօտի կողմից: Այսպիսով մետրապօլիտը, ասորիների բացատրութեամբ, դառնում է մարշլմոնի համար այն, ինչ որ Յովհաննէս Կարապետը Յիսուս Քրիստոսի ¹⁾:

Մետրապօլիտին ենթարկւում են եպիսկոպոսները, որոնց ժողովուրդը կոչում է արունա (մեր հայր), որոնք կուսակրօն են: Սրանք ևս ընտրւում են նշանաւոր գերդաստաններից և յաճախ սերնդական են: Ամբողջ Տաճկաստանում կան միայն չորս եպիսկոպոս:

¹⁾ Софый: Историческій очеркъ несторіанизма отъ его появленія до ностоящаго времени, кр. 69—70.

Նորին Սրբութիւն Մարգարան Բենիամին

Եպիսկոպոսներին ենթարկում են քահանաները (կաշա), որոնք ամուսնացած են լինում և սերունդէ սերունդ յաջորդում: Սրանք ընտրւում են համայնքից և ձեռնադրւում եպիսկոպոսից:

Հոգեւորականութեան պահպանութեան համար տղամարդիկ մէկ և կանայք կէս զուրուշ տուրք և տասանորդ (մուսասէրէ) են վճարում բոլոր ցանքներից՝ հացահատիկներից և բանջարեղէնից:

Բարձրագոյն հոգեւորականութեան պահպանութեան համար հաւաքւում է ըրիշվէյտէ տարեկան տուրք, որ տեղական հոգեւորականութեան տրուող տուրքին հաւասար է, նրան է պատկանում նաև ոճրագործների վրայ դրուած տուգանքները: Երբ մարշըմոնն այցելութեան է ելնում իւր հօտին՝ ամեն զիւղ պարտաւոր է թէ խաչահամրոյր և թէ գառ, ոչխար նուէր տալ:

Լեռնական կիսանկախ ասորիները բաժանւում են հետեւեալ եօթ աշիրէթների կամ տոհմերի՝ Վերին Թիարի, Ներքին Թիարի, Թիսումի, Թալի, Բաղի, Զիլուի (ա. Զարանի, բ. Զէէրի) և Դէզի: Իւրաքանչիւր տոհմ կենտրոնացած է մի որոշ երկրի վրայ, որ կրում է տոհմի անունը, կազմւում է մի քանի գիւղ, ունի ընդհանուր արօտատեղի, ձմեռանոց, անտառ, և վարելահող. վերջինս արդէն ընդհանուր սեպհականութիւնից անցել է մասնաւոր սեպհականութեան:

Իւրաքանչիւր սերունդ ունի ինքնուրոյն, անկախ կառավարութիւն իւր ներքին գործերի վերաբերմամբ, իւր զօրապետ-դատաւոր՝ մելիքը, իւր եկեղեցին ու քահանաները:

Իւրաքանչիւր տոհմ իբր նուիրական սրբութիւն համարում է իւր հիմնադիր նախահօր գերեզմանը, նրանով երգւում և յաճախ իւր հասարակական ժողովները նրա շուրջը գումարում:

Իւրաքանչիւր տոհմ ունի իւր առանձին գերեզմանատունը, ուր բերւում, թաղւում են նոյն տոհմի և՛ այն անդամները, որոնք օտարութեան մէջ են մեռնում:

Իւրաքանչիւր տոհմի մելիքը ընտրւում է մի որոշ, հին և զօրեղ գերդաստանի անդամներից: Իսկապէս այս ընտրութիւնը կատարւում է միայն ձեւապէս, մելիքի մահուան պատճառով հաւաքուած ամբոխը իւր հաւանութիւնն է տալիս սովորաբար մելիքի աւագ որդուն, երբեմն էլ եղբօրը և սա մի ընծայով ներկայանում է մարշըմոնին և նրանից մի խալաթ ստանալով հաստատւում մելիքական պաշտօնի մէջ:

Մելիքը կարգ է պահում երկրի մէջ, կամաւորների գլուխն անցած պաշտպանում է իւր տոհմը շրջակայ ասորի միւս տոհմերի և բրդերի յարձակումներից և կամ ինքը յաճակումներ գործում,

Նորին Սրբազան Մարգարէն Բեկիաֆին

ստանում է տանուտէրերից նրանց հաւաքած հարկերը և տանում յանձնում մարշլմոնին, վարում քաղաքացիական դատերը, իսկ քրէականների վերաբերմամբ դիմում մարշլմոնին:

Տոհմերը բաժանւում են սերունդների կամ օջախների և կամ կարելաների: Այսպէս Վերին Թիարի տոհմը բաժանուած է հինգ սերնդի՝ Բենիմաթա, Լաքիփա, Ռունթա, Ղալայաթա և Բիալաթա: Ներքին Թիարը 6 սերնդի՝ Բինեմաթա (Լիզան գիւղում), Լա-գիպտա (Աշուլթա գիւղում), Սալաբաք, Բիրաուլէ, Մինանիշ և Զաւիթա համանուն գիւղերում:

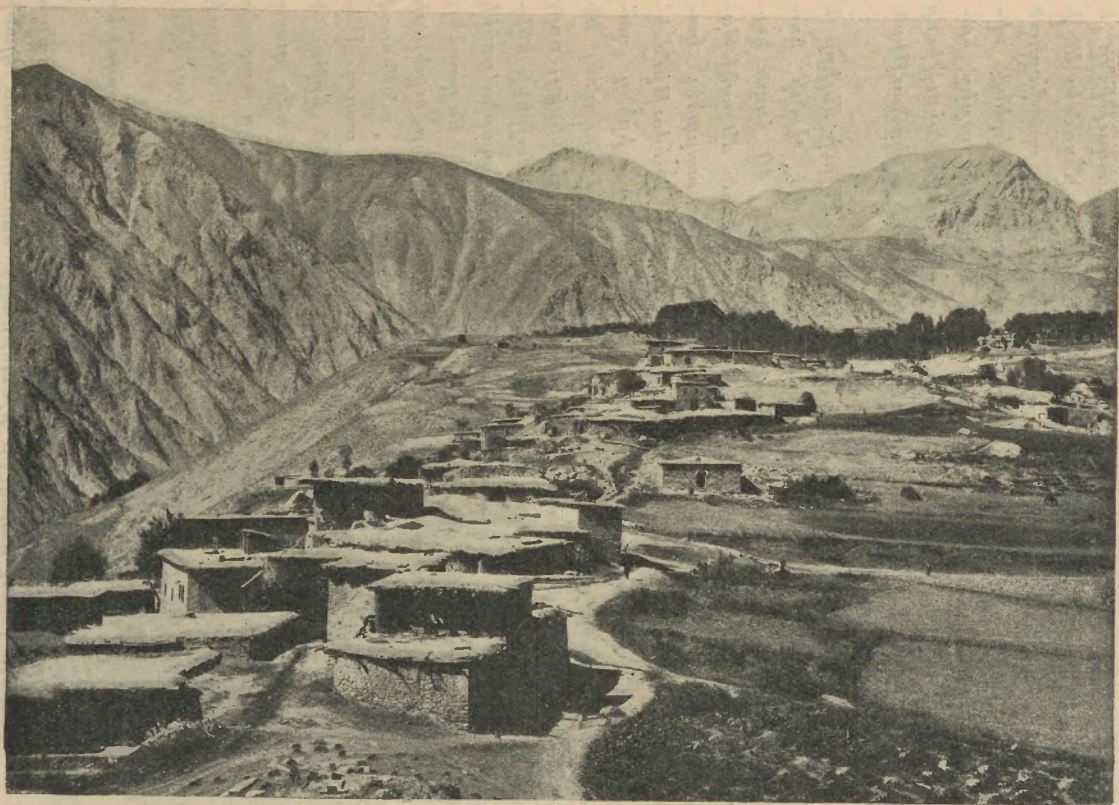
Իւրաքանչիւր սերունդ համարում է իրեն միենոյն նախահօրից սերած, տիրապետում է միենոյն հողաբաժնին, ունի ընդհանուր գերեզմանատուն և ներքին գործերը վարում է հասարակական կամ ծերերի ժողովներով, որին նախագահում է տանուտէրը:

Սովորաբար տանուտէրը ընտրւում է նշանաւոր, հին և զօրեղ գերդաստանից և հաստատւում նոյն տոհմի մեկիքից, որից միանգամայն կախուած է մնում: Սա է զանձում հարկերը և յանձնում մեկիքին, սա է հաւաքում կամաւորներ և առաջնորդում մեկիքի մօտ՝ կռուի գնալու, սա է վարում դատերը, ծանր յանցանքների համար դիմելով մեկիքին:

ԱՍՈՐԻՆԵՐԻ ԲՆԱԻՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Որպէս հին ասորիների ժառանգներ, այս ասորիները ժառանգել են պատերազմական ոգին, երկիրն էլ լեռնային և թշնամի քիւրդ ժողովրդով շրջապատուած լինելով, մեծապէս նպաստել է այդ ոգու զարգացման: Ասորի երեխայի անուրջը լաւ մարտիկ դառնալն է, նրա սիրած խաղալիքը՝ աղեղը, որով թռչուններ է որսում: Թէ՛ չափահասների և թէ՛ երիտասարդների զօդում խըրուած է լինում կեռ դաշոյնը, զարդարուն, արծաթապատ հրախակալով. նոր ձևի հրացաններ համարեա ամեն տան մէջ մի քանի հատ կարելի է գտնել:

Ասորիներն ընդհանրապէս անկիրթ են, անգրագէտ, մանաւանդ Թիւումի բնակիչները. սրանք չունին և ո՛չ մի դպրոց. վերջերս անգլիական և կաթոլիկ միսիօնարները բացել են մի քանի դպրոց, սակայն սրանք ևս դեռ անուանական են: Նոյն իսկ մեկիքները անգրագէտ են և բացի իրենց մայրենի լեզուից՝ թուրքերէն անգամ չգիտեն: Քահանաներից շատ քչերը հասկանում են իրենց կարդացած աւետարանը: Տգիտութեան հետ կոպտութիւնը,

Քոչանիս, Մասրոց կարուղիկոսանիս գիւղը

իշխանութեան չհնազանդուելու, կեղեքելու, կողոպտելու ինստիտուտները շատ զարգացած են:

Կրօնական ոգին բաւական վառ է, սակայն վերջերս միսիօնարներին գործունէութիւնը ձգել է կրօնի նշանակութիւնը և նրան դարձրել փող վաստակելու միջոց: Շատերը ընդունել են և ընդունում են կաթոլիկութիւն՝ գրաւուած իրենց առաջարկած փայլուն ոսկիներից, սակայն հէնց որ դադարում են իրենց սիրաշահել, վերադառնում են հին հաւատին և կամ մի ուրիշ հաւատ ընդունում, այնպէս որ միսիօնարական գործունէութիւնը համարձակ կերպով կարելի է ընդունել ժողովրդի անկրօնութեան և բարոյական անկման պատճառ:

Յիշեմ գոնէ մի դէպք.— Ինձ հիւրընկալող Ջելուի մելիքը և նրա աներ քահանան դառնացած պատմում էին, թէ Վանի կաթոլիկ եպիսկոպոսը այցելել է Ջելուի գիւղերը և 40 հոգու կաթոլիկ դարձնելով քահանայ ձեռնադրել և ամսական մի ոսկի թուղակ նշանակել, ստիպելով, որ սրանք աշխատեն տարածել կաթոլիկութիւնը: Այս հանգամանքը բաւական մեծ խռովութիւնների պատճառ է եղել, շատ հայրեր դուրս են վռնդել իրենց զաւակներին իրենց գերդաստանից, որովհետև սրանք ընդունել են կաթոլիկութիւն՝ գրաւուած իրենց խոստացուած ոսկիներից, որը, սակայն չստանալով, նորից վերադարձել են իրենց մայրենի եկեղեցու գիրկը: Նոյն իսկ այդ քահանաները վերջին տարիս ոռճիկ չեն ստացել, ուստի և մի քանիսը կրկին նեստորական են դարձել, մի քանիսն էլ՝ բողոքական: Երբ ես եկայ Դիզա աւանը, այցելեցի այնտեղի կաթոլիկ գործակալին՝ յանձնարարական ունենալով Վանի կաթոլիկ եպիսկոպոսից՝ ինձ տեղեկութիւններ տալու: Սենեակը լիքն էր ասորիներով: Քահանան, որ բաւական կրթուած մի ասորի է և վարժ խօսում է ֆրանսերէն, ոգևորութեամբ պատմեց ինձ, թէ ինչպիսի արագութեամբ կաթոլիկութիւնը տարածւում է ասորիների մէջ և ի միջի այլոց մատնացոյց արաւ Ջելուի մելիքի և նրա աներ քահանայի վրայ, որ նոյնպէս ներկայ էին, որպէս ջերմեռանդ կաթոլիկների:

— Մի՞թէ դուք էլ կաթոլիկութիւն էք ընդունել, հարցրի ես զարմացած՝ Ջելուի մելիքին և քահանային:

— Այո, մենք էլ փրկուածներից ենք, պատասխանեցին նրանք:

Սակայն յետոյ գալով իմ իջևանը, այդ նեստորական կրօնի նախանձախնդիր մելիքն ու քահանան յայտնեցին ինձ, թէ իրենք միայն երեսանց կաթոլիկ են, որ շատ չի անցնիլ, գործակալի ոսկիները կը հատնեն, իրենք կրկին նեստորական կը դառնան:

Մեզ փող է պէտք, փող, աւելացրին նրանք, կրօնը փոր չի կըշտացնիլ:

Մի կէտ ևս, որի վերաբերմամբ անուշադիր չի կարելի լինիլ,—այդ խաչագողութիւնն է, որ սաստիկ տարածուած է մանաւանդ Զելուի մելիքութեան մէջ: Բազմաթիւ ճարպիկ ասորիներ շրջում են Ռուսաստան և եւրոպական այլ պետութիւններ՝ իբր Երուսաղէմի կամ մի այլ սրբավայրի միաբան և ժողովարարութիւն անում, սրբոց մասուքներ ման ածում: Այս արհեստով պարագողները չափազանց աչքարաց են և միջանի լեզուներ գիտեն: Ես տեսայ մինը՝ որ ազատ խօսում էր ֆրանսերէն, իտալերէն և սպաներէն և որ երկար տարիներ թափառել էր այս երկրներում իբր Երուսաղէմի կաթողիկ միաբան: Մար-Սաբաում Աշուֆա գիւղի քահանան, մտածելով ինձ հաճոյք պատճառել, ուսներէն լեզուով օրհնեց սեղանը և վերջը խոստովանեց, որ երկար ժամանակ շրջել է Ռուսաստանում իբր Երուսաղէմի միաբան:

ԱՍՈՐԻՆԵՐԻ ՊԱՐԱՊՄՈՒՆՔԸ

Զուլամերիկի շրջանի ասորիները գլխաւորապէս պարագում են այգեգործութեամբ, գինեգործութեամբ, մեղուապահութեամբ, խաշնարածութեամբ, և մասամբ երկրագործութեամբ: Պտղատու ծառերի մէջ առաջին տեղը բռնում է ընկուզենին, ապա խընձորենին, տանձենին, կեռասենին, թթենին, դեղձենին և նռնենին: Այս բոլոր տեսակի ծառերին փաթաթուելով բարձրանում է խաղողի որթը, ծառի ճիւղերի և պտուղների միջից քաշ անելով իւր ողկոյղները: Այսպէս են աճում խաղողի որթերը, որպէսզի առանձին տեղ չբռնեն:

Գինեգործութիւնն առանձնապէս զարգացած չէ, պատրաստուած գինին չի արտահանւում, այլ սպառւում է հէնց իւր տեղում:

Մեղուապահութիւնը դեռ ևս կատարւում է հին սիստեմով և ոչ Դադանի: Մեղրը շատ մաքուր է և քաղցր ու մեծ հոչակ ունի, մանաւանդ Քոչանիսինը:

Սաշնարածութիւնը սաստիկ տարածուած է. պահում են մեծ քանակութեամբ ոչխար և շատ քիչ այծ:

Ընտանի կենդանիներից պատահում են շատ քիչ բանակութեամբ կով, ամեն մի գիւղում 2—3 հատ եզ, հիմի ձի, սակաւաթիւ էլ և բաւականաչափ ջորիներ:

Տեղի սակաւութեան պատճառով տնային թռչուններ անգամ

չեն պահում, որովհետև կարող են անմիջապես տան առջև տարածուող ցանքսերը և պարտէզները փչացնել:

Ցանում են գլխաւորապէս սիմինտր, ծխախոտ, բրինձ, կանեփ և անխոն, նաև շատ քիչ քանակութեամբ ցորեն, կորեկ, կարտոֆիլ և կաղամբ: Շնորհիւ այն հանգամանքի, որ չափազանց մեծ խնամքով են մշակում երկիրը՝ բերքը լինում է մէկին հինգ հարիւր, նոյն իսկ հազար:

Ձմեռը գիւղերում վաստակի ոչ մի գործ չլինելու պատճառով, աշնան վերջին, երբ դեռ ևս ճանապարհները չեն փակուել, գրեթէ բոլոր տղամարդիկ գնում են Մուսուլ, Հալէպ, Ռուսաստան՝ աշխատելու և գարնան սկզբին վերադառնում են իրենց ագարակները մշակելու: Մուսուլում գլխաւորապէս պարապում են կողովագործութեամբ և շատերը սեպհական ագարակներ ունեն ունենիներով ծածկուած: Միւս տեղերում սրանք գլխաւորապէս պարապում են բեռնակրութեամբ, մանր առևտրով և մասամբ խաշագողութեամբ:

Գեաւառի և Աղբակի շրջանի ասորիները պարապում են գլխաւորապէս երկրագործութեամբ. ցանում են ցորեն և կանեփ:

ԱՍՈՐԻ ՄԵԼԻՔՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ *)

ա. Զելուի Զարանիշի մելիքութիւն

Աւանդաբար պատմում է, թէ Նաբուգոդոնոսորի ցեղից Մանդու անունով մինը Արթուր քաղաքից անյայտ պատճառներով դուրս է եկել և իւր Բարութա, Յիօսէփ, Բաքոս և Իսսի չորս եղբայրների հետ սկսել է քայլել, ուխտ դնելով, որ վերահաստատուի այնտեղ, ուր նրա առջև ոչխարի գլուխ և ոտներ կը դնեն: Երկար շրջելուց յետոյ Մանուն եկել է Փաջու գիւղը, ուր մի աղքատ մարդ հիւրասիրել է նրան ոչխարի ոտ ու գլխից պատրաստուած կերակրով: Մանուն տեսնելով որ իւր առաջ գրուած է ոչխարի ոտն ու գլուխը, ասել է, թէ իմ ուխտս կատարուած է, Աստուածային կամքով ես պէտք է այստեղ մնամ՝ այս գիւղի գլուխը դառնալու: Ապա բնտրել է իւր բնակութեան համար մի յարմար տեղ այդ գիւղի հանդէպ, այժմեան Զարա-

*) Կարեւոր եմ համարում յիշատակել, որ մելիքների պատմութեան մասին գրաւոր ոչ մի աղբիւրից չկարողացայ օգտուել, որովհետև շատ որոնեցի, բայց չգտայ. ներկայ մարշլմոնի և Քոչանիսի միաթոնարների ասելով այս մասին գեռ ևս ոչինչ չէ գրուած: Այս բոլոր տեղեկութիւնները հաւաքել եմ մելիքանիստ գիւղերում իմ խնդրով համախմբուած ծերունիներից:

Մելիքի դասավորութիւնը

նիշում և կառուցել տուն: Մի օր Մանդուն անտառում ման գալիս տեսել է քառասուն թռչուն, որ դուրս են եկել մի ինչ որ տեղից. որոնել է և տեսել մի սև քար և մօտը մի մեծ եկեղեցի, որի դուռը փակ է եղել: Նոյն գիշերը երազում տեսել է, որ այդ եկեղեցու բանալին և մի բուրվառ մօտակայ սև քարի տակը թաղուած է: Առաւօտեան գնացել հանել է, բացել եկեղեցին և մըտել ներս՝ աղօթել. այդ օրուանից այս եկեղեցին դարձել է այս աշիրաթի համար ամենամեծ ուխտատեղի: Մի օր էլ ման գալիս տեսել է մի մեծ այր, լի մարդկանց մեծ-մեծ կմախքներով. հարց ու փորձ է արել և իմացել, որ պարսիկների հալածանքից մալգիկ փախել, ապաստանել են այս այրում, սակայն նրանք եկել են և դուան առջև խարոյկ վառել ու ծխով խեղդել բոլորին:

Այս նորաշէն գիւղի շրջակայքում ապրելիս են եղել կուսպաշտ, մարդակեր մարդիկ, և Մանդուն նրանց քրիստոնեայ է դարձրել, իսկ որոնք չեն կամեցել դառնալ՝ կոտորել է: Չորս զօրեղ տուն չեն կամեցել քրիստոնէութիւն ընդունել, Մանդուն էլ չկարողանալով բոլորին կոտորել, ստիպել է որ ամեն մի տունը շրջակայ մի գիւղ գնայ բնակուի: Նրանք էլ գնացել են, և՛ մինչև այսօր էլ սրանց սերունդները կան, միայն շատ չեն աճել, դարձեալ մի-մի տուն են կազմում:

Այս մեղիք Մանդուն յաջորդել են ուրիշ մեղիքներ, որոնք նոյնպէս մեղիք Մանդուն են կոչուել: Սրանցից մինի ժամանակ ասորիների մարշըմոնը Աթուրից փախել, եկել է Ալկուշ (Մուսուլի մօտ), սակայն պարսիկներն այս կողմերին տիրել են և մարշըմոնին տարել Պարսկաստան, և թոյլ տուել ապրելու Շիննու գիւղում: Մարշըմոնը այստեղ հաստատուելով՝ մի մեծ եկեղեցի է կառուցել: Մի առժամանակից յետոյ մեղիք Մանդուն գընացել ազատել է մարշըմոնին գերութիւնից և բերել Ջարանիշ: Այս ժամանակից սկսած վաթսուն տարի շարունակ մարշըմոններն այս գիւղումն են բնակուել, և սրանցից մինի գերեզմանն էլ այժմ ցոյց է տրւում այս գիւղում: Յայտնի չէ թէ ինչ պատճառներով մարշըմոնը տեղափոխուել է Թըրկունիս գիւղը և ապա Քոչանիս, նուէր ստանալով մեղիք Մանուից: Սակայն մարշըմոնը Քոչանիսում ևս երկար չի մնացել, որովհետև մօտ լինելով Ջուլամէրիկին, շարունակ ենթարկուել է այդտեղ նստող միրի հալածանքներին, ուստի և՛ տեղափոխուել է Դէզ: Մեղիք Մանուն դժգոհ լինելով, որ մարշըմոնը հեռացել է իւր նուիրած Քոչանիսից, գնացել է Ջուլամէրիկի միրի մօտ և նրա հետ խորհրդակցելով թէ ինչ միջոցով կարելի է մարշըմոնին կրկին Քոչանիս դարձնել, գնացել է Դէզ և կրակ տուել, այրել մարշըմոնի տունը,

ապա ժողովարարութիւն արել ու Քոչանիսում կաթողիկոսարան կառուցել, հրաւիրելով մարշլմոնին վերադառնալ Քոչանիս, որ և ստիպուած յանձն է առնում:

Մելիք Մանգուին յաջորդել է մելիք Հարօն: Սա յարձակուել է Գեաւառի խարուատի բերդի վրայ, տիրել, աւերել և մեծ աւար առնելով քրդերից՝ վերադարձել:

Սրա յաջորդը ևս կոչուել է մելիք Մանգու: Սա ևս իւր նախորդի նման պատերազմասէր է եղել և երբ փոքրիկ զժգոհութիւն է ծագել սրա և մելիք Սուբեհարի միջև, սա յարձակուել է Բազի վրայ, կոտորել, վառել և մեծ աւար առել:

Մելիք Մանուին յաջորդել է մելիք Սուլէյման: Սրա ժամանակ օսմանեան կառավարութիւնն ուշադրութիւն է դարձրել այս կողմերի վարչական կազմակերպութեան վրայ, գաւառապետներ է նշանակել Զուլամերիկի, Գեաւառի, Շամզդինանի վրայ, որոնք ամեն կերպ աշխատել են թոյլ չտալ, որ աշիրէթները միջև կռիւներ ծագեն: Այս պատճառով և՛ թէ մելիք Սուլէյմանը և թէ սրա յաջորդ մելիք Շիմոնը յիշատակելի առանձին մի գործ չեն կատարել և խաղաղութեամբ կառավարել են իրենց աշիրէթը:

Շիմոնի յաջորդ մելիք Վարդայի մասին պատմում է, թէ կաշառուել է Օրամարի քիւրդ աշիրաթի աղայից՝ չպաշտպանելու իւր աշիրաթը, երբ ինքը կը յարձակուի սրա վրայ, և երբ քրդերը եկել, կոտորել, քշել տարել են այս աշիրաթի հօտերը՝ մելիք Շիմոնը տեղում հանգիստ նստած է մնացել:

Սրա յաջորդ մելիք-Իշուն յարձակուել է Թխումի ասորի աշիրէթի վրայ և մօտ 2000 գլուխ ոչխար աւար տարել: Այս միջոցներին Դէզի ասորի աշիրաթն էլ մտել է սրա երկիրը և սրան պատկանող Ղարսու կոչուած տեղը ցանել, և սրա արօտատեղիներում իւր հօտերն արածացրել: Մելիք Իշուն յարձակուել է Դէզի աշիրէթի վրայ, նրա հօտերը աւար առել և Ղարսուում ցանած արտերն էլ գրաւել և ինքը հնձել տուել:

Մելիք Իշունին, յաջորդել է մելիք Միրզան, որի գործունէութեան մասին ոչ մի յիշատակութիւն չէ մնացել: Սրա յաջորդ մելիք Սալիլի ժամանակ Օրամարի քուրդ աշիրէթը յարձակուել է այս ջլուլի աշիրէթի վրայ և մօտ երկու հազար ոչխար քշել տարել: Մելիք Սալիլ բողոքելով հանդերձ օսմանեան կառավարութեան, 500 ասորի կտրիճներով և 40 օսմանեան զինուորներով գնացել է Օրամար՝ և ստիպել վճարելու 200 լիրա դրամ, 682 ոչխար, 7 ջորի, 4 կով, մի քանի գորգ և այլն:

Սրանից յետոյ 1909 թուին նա գնացել է Եւրոպա, ժողովարարութիւն անելու, ներկայացել է Հռոմի պապին իբր Զելուի թագաւոր՝ իւր ազգային շորերով և նկարագրելով երկրում տիրող տգիտութիւնը՝ կոնդակ է խնդրել՝ ժողովարարութիւն անել դպրոցներ հիմնելու: Պապը թոյլ է տուել և նա կարճ միջոցում հաւաքել է 18000 ռուբլի, վերադարձել գիւղ, դպրոցական մի շէնքի հիմք ձգել և կրկին վերադարձել Եւրոպա՝ ժողովարարութիւնը շարունակելու: Ըստ երևոյթին այս անգամ Գերմանիայում նա իբր կաթոլիկ վարդապետ է հանդիսացել, որովհետեւ, ինչպէս իմացայ գերմանական փոխ-հիւպատոսից, գերմանական կառավարութիւնը ձերբակալել է նրան իբր խաչագողի և տեղեկութիւններ է ուզել հիւպատոսից:

Այժմ մելիքութեան պաշտօնը մելիք Խալիլի բացակայութեան պատճառով վարում է մելիք Զիբրայէլը, մի գրագէտ անձնաւորութիւն, որ գիտէ նաև թուրքերէն խօսել և պարծենում է, որ գիտէ ժամասացութիւն և սարկաւազի աստիճան ունի:

բ. Զիրի մելիքութիւն

Զիրի աշիրաթի նախահայր համարւում է մելիք Զամօն, որ իւր եղբայր Բերիշի և իւր աղխի հետ Բոտանի Տօրնահերայից եկել բնակութիւն է հաստատել Թալանի գիւղում, հալածելով բլր-դերին: Սրան յաջորդել են շատ մելիքներ, որոնցից մինը խնամացել է Զիրի գիւղի մի ազգեցիկ տան հետ, տալով նրան իւր աղջիկը: Ահա այս տանից դուրս է եկել Հարօն անունով մի քաջ մարդ, որ ստորագրել է իրեն Թալանի գիւղը և խլել մելիքութեան իրաւունքը: Այնուհետև մելիքութիւն են արել սրա որդին՝ մելիք Գէորգիս և ապա թոռը՝ մելիք Համօն, որ ոչ մի նշանաւոր բանով յայտնի չեն:

գ. Վերին Թիարի մելիքութիւն

Վերին Թիարի աշիրաթի առաջին մելիք համարւում է Մելիք-Որմըզը: Սրա ժամանակ Զուլամերիկի խան Քարիմ-խանը Սուրան-բաբան քրդական աշիրաթի գլուխն անցած կոտորել է Վերին Թիարի ասորիներին:

Մելիք-Որմըզը միջանի անձերի հետ փախել, ապաստանել է Սմադար լեռան գագաթը, որտեղից քսան օր շարունակ կռուել է Քարիմ-խանի մարդկանց դէմ: Երբ Քարիմ խանը երկիրն անապատ դարձնելուց յետոյ՝ քաշուել է իւր տեղը, մելիք-Որմըզը

Մելիքի ընդունելությանը

իջել է լերան գագաթից, հաւաքել իւր շուրջը սրի բերանից ազատուած, ցիրուցան եղած ասորիներին, տեղաւորել Ճամպա գիւղում և կառավարել նրանց մինչև իւր մահը: Նրա գերեզմանը այժմ էլ ցոյց են տալիս Ճամպա գիւղում: Ամեն տարի, զատիկին, Ճամպա գիւղի բոլոր բնակիչները հաւաքւում են այս, իրենց համար նուիրական գերեզմանի շուրջը և օրհնել տալիս: Սրա մօտ թաղուած են նաև յետագայ մելիքները:

Մելիք-Որմըզի յաջորդներից հետևեալ երեքի մասին, այսինքըն՝ Կեանե, Բենիամի, Եաւնան, ոչ մի ուշադրաւ բան չի պատմւում, իսկ Սմայելի մասին վառ յիշողութիւններ կան: Սրա ժամանակ ասորիների երկրները սկսել են դարձեալ աւերուել քիւրդ՝ այս անգամ Բաղիր-խան-բէյի հրոսակային արշաւանքներից: Մելիք-Սմայիլը երեք օր շարունակ արիարար կռուել է Բաղիր-խան-բէյի դէմ և ապա թելթե վէրք ստանալով՝ ապաստանել է մի անմատչելի լեռ: Բաղիր-խան-բէյ երդումն տալով որ ոչ մի փնաս չի հասցնիլ նրան, համոզում է իջնել Դէրա Մարսաւա գիւղը՝ բանակցելու: Սմայիլը իջնում է, և այստեղից, մի աղբիւրի մօտ նստած, այս մելիքը և Բաղիր-խան-բէյը երկար խօսում են: Վերջը Բաղիր-խան-բէյը առաջարկում է մելիք-Սմայիլին ընդունել մահմեդականութիւն, խոստանալով նրան տալ ամեն ինչ՝ ինչ որ ցանկանայ: Մելիք-Սմայիլը վրդովւում է և պատասխանում, թէ դու ընդունիր քրիստոնէութիւն, ես կըտամ քեզ, ինչ որ ցանկանաս: Այս լսելով Բաղիր-խան-բէյը աչքով է անում իւր ծառաներին և սրանք անմիջապէս խփում, սպանում են մելիքին:

Այս նահատակ մելիքին յաջորդել են Բենիամի, Փըթիւ, Ջնդու, Եազուր, որոնց մասին դարձեալ չկան յիշողութիւններ: Վերջին մելիքը այժմեան մելիք-Իսրայէլն է, որ գրագէտ է և բարեկիրթ անձնաւորութիւն: (Տես մելիքի ընդունելութիւն պատկերը. Ժողովուրդը զինուած ընդ առաջ դալով՝ նրա ոտների առջև ոչխար է դնում):

դ. Ներքին Թիարի մելիքութիւն

Այս աշիրաթի առաջին մելիք համարւում է մելիք-Աւդիշը, որ Ջուլամերիկի միւր Իբրահիմ խանի հետ միացած մի քանի անգամ յարձակուել է Պարսից երկրի վրայ և աւարել: Իբրահիմ-խանը այս յաղթութիւններից յետոյ գնացել Կոստանդնուպօլիս և սուլթանից դրամ կտրելու արտօնութիւն է ձեռք բերել, խոստանալով Ջուլամերիկի շրջանում ճանապարհներ շինել, որ և՛ մասամբ կատարել է:

Մելիք Աւդիշի գերեզմանը գտնուում է Սալաբաք գիւղում, ամեն տարի, գատիկի երկրորդ, մեռելոցի, օրը թէ մելիքի և թէ գիւղացիների տներից կերակուրներ են բերւում և դրւում այս գերեզմանի վրայ. գալիս են քահանաներ և օրհնում նախ այս և ապա միւս մելիքների գերեզմանները. յետոյ թէ մելիքը և թէ գիւղացիները նստում են այս գերեզմանների շուրջը և ուտում բերած կերակրները:

Մելիք Աւդիշի գերեզմանով երդուիլը այժմ էլ շատ սովորական է:

Մելիք Աւդիշից յետոյ մելիք է դարձել մելիք Բարխոն: Սրա ժամանակ Բոտանի Զեզիր գաւառի միւրը յարձակուել է Զուլամիրիկի վրայ և յաղթել, ուստի և մելիք Բարխոն միացել է Բէյ-տուլշարաբի Գիւրաւի Արտուշ աշիրաթի աղա Շաքիրի հետ և օգնութեան հասնելով Զուլամիրիկի միւրին՝ յարձակուել Զեզիրի միւրի վրայ, և դուրս բշել նրան Զուլամիրիկի սահմաններից:

Ներքին Թխումի մելիք Բարխոն

Սրան յաջորդել է մելիք-Աւդիշ Բ., որ խաղաղութեամբ կառավարել է իւր երկիրը: Սրա գերեզմանը ևս այժմ ցոյց է տրւում միևնոյն Սալաբաք գիւղում:

Սրա յաջորդ մելիք-Բարխոն նորից վերսկսել է ասպատակութիւններ կազմակերպել, յարձակուել է Բարուարի միւրի վրայ, աւերել Ղումրի բերդը և մեծ աւար բերել:

Այս ասպատակութիւններից յետոյ ժողովուրդը բերուած աւարով լիացած՝ միառժամանակ խաղաղ է մնացել և այս միջոցին

մելիք Մեալիք-Դանիէլը ներքին բարեկարգութիւններով է զբաղուել և շինել է մի քանի ճանապարհներ:

Մելիք Դանիէլին յաջորդել է մելիք Բարխոն: Սրա ժամանակ Չալի քուրդ աշիրաթը յարձակուել է սրա երկրի վրայ և քշել, տարել է սրանց հօտերը: Մելիք Բարխոն ընկել է սրանց յետևից, փախցրել և յետ բերել իրենց հօտերը: Ենթարկուելով կաթոլիկ միսսիօնարների ազդեցութեան, մելիք Բարխոն ընդունել է կաթոլիկութիւն, ուստի և՛ մարշըմոնի կողմից գահընկեց է եղել և նրա փոխարէն մելիք է հաստատուել մելիք-Կեաթօն, որ այժմ կառավարում է:

Ե. Թխումի մելիքութիւն

Այս մելիքութեան նախահայր համարւում է մեալիք Շիրին-շահը, որ մի խումբ ասորիների հետ Աթուրից եկել է Թխում և այստեղ, անտառի մէջ տեսնելով այժմեան եկեղեցին ամայի կանգնած, բնակութիւն է հաստատել շուրջը և կաղամկերպուելով սկսել է կռուել այս կողմերը տիրող եզիդիների դէմ:

Մելիք-Շիրին-շահին յաջորդել է Մելիք Մանուկ: Սրա ժամանակ Արտիւշ աշիրաթի քրդերը յարձակուել են Խան գիւղի և սրա շրջակայքի եզիդիների վրայ, կոտորել և դուրս քշելով տիրել նրանց երկրին: Ապա ուզեցել են նաև ասորիներին կոտորել, որ նոր հաստատուել էին այս կողմերում, սակայն մելիք-Մանուկ ընդդիմացել է և պահպանել իւր ժողովուրդը:

Մելիք-Մանուկին յաջորդել է մելիք Օրահան: Սա միացել է Զուլամէրիկի միւր Միրոս Մատէնի հետ և յարձակուել Բաղինի (Մօսուլի մօտ) քրդերի վրայ, կոտորել և թալանել. ապա դարձեալ նոյն միւրի հետ յարձակուել է Պարսկաստանի Բարդասորի քրդերի վրայ և նրանց էլ կոտորել ու թալանել:

Մելիք Օրահանին յաջորդել է մելիք Լաչինը, որ յետ է մղւել Չալի քրդերի աղա՝ Միրզա-աղայի յարձակումը և կոտորել նրանց՝ Չաբ գետի ափին:

Սրան յաջորդել է մելիք Դինխանը, որ 3000 զօրքով յարձակուել է Խան գիւղի Արտուշ աշիրաթի քրդերի վրայ և կոտորել, թալանել է:

Սրա յաջորդ Լաչինը միևնոյն շաւղով է գնացել, դարձեալ յարձակուել է Արտուշի աշիրաթի քրդերի վրայ, սակայն պարտութիւն է կրել:

Սրան յաջորդել է մելիք Դեօրգին, որ այժմ կենդանի է: Հետեւելով իւր նախորդներին, սա յարձակուել է Բարվարի Ար-

տիւշ աշիրաթի քրդերի վրայ և քշել բերել նրանց ահագին հօտերը: Խրախուսուած այս յաղթութեամբ, նա յարձակուել է Օրամարի Սիւթու աղայի վրայ, որ եկել, քշել տարել էր այս աշի-

Թխուսի մելիքը իւր օխախմբով

րաթի 2000 գլուխ ոչխարները և կարողացել է գրեթէ նոյնքան ոչխար քրդերից քշել բերել:

Այս մելիքական հարստութիւնը այժմ հինգ գրեթէ համազօր օջախի, գերդաստանի է բաժանուած, ուստի և՛ որոշել են որ մելիքութիւնը ժառանգական չլինի, այլ իւրաքանչիւր երեք տարին հերթով ընտրուի այս հինգ օջախի արժանաւոր մարդկանցից:

գ. Բազի մելիքութիւն

Բազի աշիրաթի մասին պատմում է, թէ Աթուր քաղաքից փախել, եկել են Արտուշի Շիվախալէ գիւղը, ուր մի քանի դար մնալուց յետ քրդերի հալածանքից ստիպուած տեղափոխուել են այժմեան բնակավայրը, որ նրանց անունն է կրում: Ամենահին մելիքը, որի մասին դեռ ևս պահպանուել է յիշատակութիւն, մելիք Եւնանն է, որ յետ է մղել Փիզանի միր Մստաֆա-բէկի յարձակումը Բազի վրայ:

Մեկիք Եւնանից յետոյ յիշում է մեկիք Դարեաւուշը, որ կրճատուած ձեռով Դարուիշ է կոչուել: Սա կռիւ է մղել Մուսուլի Մուզուլ բրդական աշիրաթի դէմ, որ կամեցել է տիրապետել այս կողմերին և դուրս քշելով նրան այստեղից միահեծան վառավարել է:

Սրան յաջորդել է մեկիք Դորը (Յոր), որ կառուցել է Բազի եկեղեցին:

Սրա յաջորդ Գանուն մեկիքը յետ է մղել Զուլամէրիկի միր Ռաշիդ-փաշայի յարձակումը և սպանել նրան պատերազմի դաշտում:

Այս յաղթութիւնից յետոյ Զուլամէրիկի նորընտիր միր Արդըլահ-բէկը բարեկամացել է սրա յաջորդ մեկիք Սողոմոնի հետ և միասին յարձակուել են Բոտանի Զիզիը քուրդ աշիրաթի վրայ և մեծ կոտորած տուել, սակայն այս կռոււմն էլ մեկիք Սողոմոնն է սպանուել:

Սրան յաջորդել է Թէպէտ նոյն, Եաւնան, մեկիքական տընից, բայց Շաուտա գիւղից մեկիք Շահէն, որի ամենագլխաւոր գործը այն է եղել, որ կարողացել է յետ մղել Փինիանիշ բրդական աշիրաթի յարձակումը:

Սրան յաջորդել է մեկիք-Եաւնան Բ.-ը: Պէտք է ասել, որ մեկիքները, որպէս տաճկահպատակ, մի փոքրիկ հարկ են վճարելիս եղել Զուլամերիկի միրին, սակայն մեկիք-Եաւնան 8 տարի շարունակ հարկ չէ տուել, և միանգամայն ինքնագլուխ կառավարել է իւր ժողովուրդը, սակայն յետոյ Զուլամերիկի միր Նուրի-բէկը տեսակցութիւն է նշանակել Քոյ գիւղում և համոզել է զուր արիւնհեղութիւնների տեղիք չտալ և վճարել հարկ. սա էլ յանձն է առել:

Սրա յաջորդ մեկիք Ղաւշարան միայն 9 օր մեկիքութիւն է արել, գահընկեց լինելով Զուլամերիկի միրից, որ 9 ջորի էլ տուգանք է առել, նրա ցոյց տուած անհնազանդութեան համար:

Սրան յաջորդել է մեկիք Շահէ Բ.: Սրա ժամանակ մի ձմեռ, երբ Բազի տղամարդիկ, սովորութեան համեմատ, պանդխտած են լինում Մուսուլի կողմերը աշխատելու՝ Փինիամիշ, Օրամար և այլ բրդական աշիրէթներ յարձակուել են այս Բազի վրայ և աւերել ու կողոպտել են: Գարնանը, երբ պանդխտները վերադարձել են, մեկիք Շահէն կազմել է մի մեծ զունդ, յարձակուել այս քրդերի վրայ, 80 մարդ սպանել և ահագին աւար խլել նրանցից:

Սրան յաջորդել է մեկիք Աւդիշը, որի միակ, յիշատակելի գործը այն է եղել, որ միջնորդել է կառավարութեան առաջ և վճարուող 60 լիրայի հարկը կիսով չափ պակասացրել:

Մեխակացի տուն—ամրոց

Սրանից յետոյ
յաջորդաբար մե-
լիք են դարձել
Զատու, Շմոն,
Եաղուր, Եաւ-
նան Գ. և Իշահա,
որոնք մի առան-
ձին, յիշատակելի
գործ չեն արել:

Այժմ մեկիք է
Համօն, որ մի
քանի անգամ քա-
ջուկեամբ յետ
է մղել Օրամարի
քուրդ աշիրէթի
յարձակումները:
Այս մեկիքը այժմ
հարկաւոր դէպ-
քում կարող է
մինչև 900 կամա-
ւորներ դուրս
բերել կռուի:

Բագի մեկիք Համօն

Է. Թալի մեկիքութին

Թալի աշիրէթը իւր անուան բացատրութիւնը տալիս՝ հե-
տեւեալ հրաշապատումն է պատմում.

Մեկիք-Ազիզ անունով մի մեկիք ունենում է մի որդի Թալ
անունով, որը սովորելիս է եղել տեղեկան քահանայի մօտ: Մի
լուսընկայ գիշեր փոքրիկ Թալը կարծելով թէ արդէն լուսացել է,
հագել է իւր նոր թանգագին շորերը և գնացել քահանայի մօտ՝
դաս առնելու: Քահանան կամեցել է նրա թանգագին շորերը իւ-
րացնել, ուստի և սպանել է նրան, շորերը հանել և նրան թա-
ղել իւր տան մէջ: Հայրը երկար որոնել է, սակայն ոչ մի հետք
չէ գտել: Մի օր, մեկիք Ազիզը եկեղեցում աղօթելիս, յանկարծ
տեսել է, որ ներս մտաւ մի թռչուն, միանգամայն նման իւր որ-
դի Թալին, և մարդկային լեզուով ասաց, թէ ինքը Թալն է, որին
իւր ուսուցիչ քահանան սպանեց և թաղեց իւր տան մէջ և խըն-
դրում է, որ իւր դիակը այդ տնից հանեն, բայց քահանային չը
սպանեն, որովհետեւ ինքը նահատակուելով արքայութեան է ար-

ժանացել: Մելիք Ազիզը հանել է դիակը, մի դաշտի մէջ թաղել և վերան մի եկեղեցի կառուցել, որ այժմ կոչւում է Մար-Թլայի: Այնուհետև այս աշիրաթը վերակոչուել է Թալ՝ նահատակի անունով:

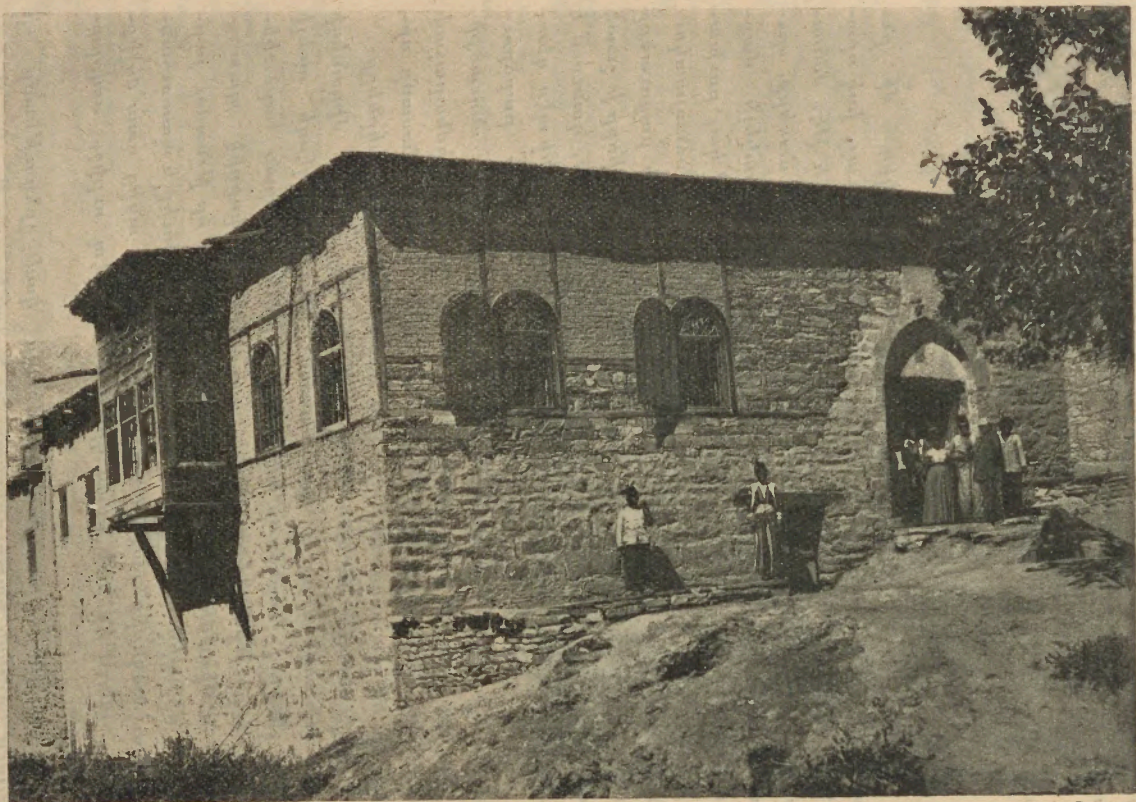
Մեծ Զիլուն կարող է կռուի դէպքում 800, իսկ Փոքր Զիլուն 600 զինուոր հանել:

ԲՆԱԿԱՐԱՆ ՆԻ ԿԱՀ ԿԱՐԱՍԻՔ

Ասորիների տները բաղկացած են մի սենեակից և մի ընդարձակ սրահից: Սենեակը յատկացրուած է ձմեռուայ, իսկ սրահը՝ ամառուայ բնակութեան համար: Թէ սենեակի և թէ, մանաւանդ, սրահի յատակը, և մասամբ պատերի ստորին մասերը, պատած են կաւով և շատ լաւ յղկած, այնպէս որ օրինակելի մաքրութիւն կարելի է պահպանել: Սենեակի պատի մէջ կայ բուխարի, իսկ սրահի մէջ տեղում՝ օջախ: Սրահի առանձնայատկութիւնը նրանումն է կայանում, որ ձմեռը նրա առջևի բացուածքը ծառի ճիւղերի հիւսուածքով ծածկւում է, որպէսզի փոքր ի շատէ տաք լինի: Սրահի առջև, և կամ նրա մի անկիւնում, գտնուում է մի փոքրիկ, թոնրաձև օջախ, միայն ոչ թէ հայկականի պէս գետնի մէջ թաղուած, այլ գետնի երեսին, մօտ $\frac{1}{2}$ մետր բարձրութեամբ և նոյնքան տրամագծով, միայն փոխանակ սնուածքի, մի կողմից ամբողջ բարձրութեամբ, մօտ 10 սանտիմետրաչափ բացուածք ունի: Սրահ մէջ են թխում հացը, որ մեծ մասամբ սիմինդրից են պատրաստում, և սրա վերայ եփում կերակրները:

Նոյն տիպին են նաև մելիքների տները, միայն միջանիսի սրահը սենեակի վրայ է կառուցուած լինում, որպէսզի աւելի բարձր լինելով՝ հարկաւոր դէպքում բարձրից հրացան արձակելու յարմարութիւն ներկայացնէ, իսկ սենեակը փոքրիկ պատուհաններ և միջանի ծակեր է ունենում, այնպէս որ թշնամու յարձակման միջոցին կարելի է այդտեղ ապաստանուել և պատուհաններից ու ծակերից հրացան արձակել: Այսպիսի տնից զատ մելիքներն ունենում են նաև սրահ կից կամ հանդէպ ուրիշ, սովորական տուն:

Առանձին ճարտարապետութեամբ կամ շքեղութեամբ չի փայլում նոյնիսկ կաթողիկոսարանը Բոջանիսում: Սա ևս մի հասարակ շէնք է, բաղկացած մի սրահից, մի մեծ դահլիճից և վեց սենեակներից, կառուցուած նկուղների վրայ: Սրահը զարդարուած է այն եղջերուների եղջուրներով, որ մարշլմոնները որսացել են. սրանց ամենասիրած զբօսանքն էլ որսորդութիւնն է: Դահլիճը

Ասորոց կաթողիկոսարանը

առ ի շեղ կտրուած է մի թախտով, ուր ձգուած են գորգ և ներքնակներ, իսկ յատակը ծածկուած է գորգերով: Մարշլմոնը և նշանաւոր հիւրերը ծալապատիկ նստում են թախտի վրայ, իսկ ստորադրուածները պըպըզում կամ չոքում են յատակին:

Գիւղական տներում կահ կարասիք չկայ, ոչ աթոռ և ոչ սեղան կարելի է գտնել. բոլորը նստում են ծալապատիկ, մեծ մասամբ օջախի շուրջը: Յարգելի հիւրերի համար ձգւում են փսիաթ և կամ թաղիկ, երբեմն էլ կապերտ: Ծաշը մատուցանում են պղնձէ սկուտեղի (սինու) մէջ, կաւէ խոնչի և կամ, շատ յաճախ, իծի մորթու վրայ: Ուշագրաւ է, որ սրանք ևս, հայերի պէս, սպիտոցի միջի փշրանքները չեն թափում, որպէսզի բարաքեաթը չգնայ: Կերակուրները մատուցանում են մի մեծ, կաւի քրիղանով, որի միջից ամենքը ուտում են, առանց քաշուելու կոխելով մատները նրա մէջ:

Ամբողջ տան մէջ ոչ մի պատկեր չկայ, միայն սրահի սիւներից մինի մօտ կախուած է լինում մի փայտէ, հասարակ, փոքրիկ խաչ, որի առջև առաւօտ և երեկոյ կանգնած աղօթում են գերդաստանի աւագագոյն անդամները:

Տուն չկայ, որի անկիւնում դրուած չլինի և կամ սինից կամ պատից կախուած չլինի նոր ձեւի հրացան, մի քանի դաշոյն, փամփուշտակաւներ:

Չափազանց ուշագրաւ են սրահների առջև, մանաւանդ գետակների վրայ խփուած չորսական ցցերը, որոնց վրայ ամրանում են ծառերի ճիւղերի մի հիւսուածք, հանգիստ քուն պալգեկելու մոծակներից և տապից տանջուածներին:

Ասորիների աղօթատունը սովորաբար բաղկացած է լինում մի տաճարից և սրան կից՝ մի գաւթից: Տաճարի մէջ, արեւելեան կողմում, կայ մի սեղան, վարագոյրով պատած և սրա աջ կողմում մի աւանդատուն, ուր և՛ գտնւում է մկրտութեան աւագանը: Ո՛չ սեղանի վրայ և ոչ էլ պատերին չկայ և ոչ մի պատկեր և կամ արձան: Գաւթում յաճախ գտնւում են նուիրական մարդկանց գերեզմաններ:

Տաճարի միակ դուռը, որ սովորաբար բացւում է միշտ հարաւային կողմում գտնուող գաւթի մէջ, այնքան էլ փոքր չի լինում: Պատուհաններն էլ չափազանց նեղ են և փոքր, այնպէս որ տաճարի ներսը գրեթէ միշտ կիսախաւար է տիրում:

Թէ տաճարի և թէ գաւթի կտուրները տափակ են, հողով ծածկուած, գմբէթ ոչ մինը չունի, ոչ էլ խաչ է կանգնացրած լինում: Գաւթի դուռը չափազանց նեղ է և ցած, յատկապէս այս-

պէս շինուած, որպէսզի թուրքերը չկարողանան իրենց գրաստները ներս քաշել:

Յաճախ գաւթի կողքին, բացօթեայ մի փոքրիկ կողակ է շինուած լինում, որի առջև ամառը կատարւում է առաւօտուայ ու երեկոյի ժամասացութիւն, բայց ոչ պատարագ:

Կոչնակի գործածութիւնը այստեղ ևս ընդհանրացած է, նոր նոր մուտք են գործում զանգերը, որ քաշ են անում եկեղեցու պատի մէջ ամրացրած մի ձողից. առանձին զանգապատուն և ոչ մի եկեղեցի չունի:

Ուշագրաւ է, որ մի քանի նշանաւոր վանքերի գրեթէ բոլոր պատերը ներքուստ ծածկուած են կանանց և տղամարդկանց հանդերձներով, որովհետև սովորութիւն է հիւանդանալիս ուխտ գալ վանքը, և հագի հանդերձները թողնել վանքում, հաւատալով որ այդ հանդերձի հետ իրենց հիւանդութիւններն էլ կը մնան վանքում: Թերևս սա նախնական աստիճանն է այն սովորութեան, որ հայերիս մէջ ևս մինչև այժմ գոյութիւն ունի—հագի հանդերձից մի կտոր կտրել և կապել սուրբ համարուած ծառից և կամ ուխտատեղիների խաչքարերից, բժշկութիւն ստանալու հաւատով:

Ուշագրաւ է նաև, որ վանքերի դրան կողքին կախուած է լինում փոքրիկ զանգ, ուխտաւորը համբուրում է դուռը, զանգահարում է այդ զանգը և ապա մտնում տաճար, նման բուդդայական ուխտաւորին, որ նախքան աղօթելը զանգահարում է, որ գրաւէ աստուածների ուշագրութիւնը:

Ձ Գ Ե Ս Տ Ե Ի Ձ Ա Ր Դ

Ասորիների զգեստներն ու վարդերը հայկականից կամ քրդականից շատ չի տարբերւում:

Տղամարդիկ հագնում են շապիկ, վարտիկ, շալուար, իշիկ և դեառիկ: Սրանցից միմիայն դեառիկն է, որ տարբերւում է հայերի զգեստներից: Գեառիկը շատ նման է քեզախիկին ¹⁾, միայն բոլորովին թևեր չունի և պատրաստուած է թաղիքից, և քեզախիկի պէս բրդոտ չէ: Հարուստների դեառիկի մէջքը և կուրծքը երբեմն պատած է լինում կլապիտոնի ասեղնազործ նշխերով:

Գեառիկ հագնում են նաև քրդերը և հայերը՝ միայն Հաքիարի շրջանում:

Այս կողմերի ասորիներին առանձնայատուկ է թաղիքից պատրաստած սպիտակ, կոնաձև, բարձր գլխարկը, որ միանգա-

¹⁾ Տես իմ Վասպուրականի հայերի ազգագրութեան մէջ:

մայն յիշեցնում է Ասորեստանի բարձրաքանդակների մէջ քանդակուած գլխարկները և որը նախատիպ կարող է համարուիլ հայկական վեղարին:

Առանձնայատուկ է նաև այն, որ բոլոր աշխրէթ, տոհմ, կազմող ասորիները, թէ երիտասարդները և թէ հասակաւորները, կրում են փոքրիկ, ծուռ դաշոյն, խրելով իրենց գօտու մէջ, երախակալը դէպի ձախ ձեռքը դարձրած և ոչ դէպի աջ՝ ինչպէս ընդունուած է հայերի և քրդերի մէջ:

Ասորիները մասնաւորապէս, և այս քարքարոտ և ժայռոտ երկրի բոլոր բնակիչներն ընդհանրապէս, ոտներին գուլպայի վրայից հագնում են ռաշիկ, որ պատրաստում են հէնց իրենք, բրդից: Այս ազանելիքի առաւելութիւնը նրանումն է կայանում, որ չափազանց փափուկ լինելով, քարքարոտ տեղերում նեղութիւն չի պատճառում և ժայռերի վրայից չի սահում: Սա միանգամայն նման է հայկական տրեխին:

Այս կողմերի ասորիների մի առանձնայատուկութիւնն էլ այն է, որ տղամարդիկ էլ գլխի մազերը չեն կտրում և երկու կամ երեք հիւս արած կախ են ձգում: Մօրուս միայն քահանաներն ու ծերունիներն են թողնում:

Տօներին սիրում են գունաւոր փետուրներով և ծաղիկներով զարդարել իրենց գլխարկները: Նոյնը անում են և՛ կանայք, խրելով փետուրներն ու ծաղիկները իրենց գլխի փաթաթանների մէջ:

Կանայք հագնում են զբուն, որ միանգամայն նման է հայկական զբունին և վերայից յունական կուրտկա, կլապիտոններով զարդարուած: Չքաւոր կանայք կուրտկայի փոխարէն հագնում են գեառիկ, որ նման է տղամարդկանց գեառիկին:

Գլխներին աղջիկները դնում են ֆաս, շուրջը կապում եազմա, և ճակատը զարդարում դրամներով: Քոչանիսում կրթուած աղջիկները, ինչպէս օրինակ մարշլմոնի քոյրը և ուրիշները, միայն ֆաս են ծածկում:

Կանայք միայն եազմա են կապում, իսկ ումանք, մոկացի հայերի նման, մարգարիտներով զարդարուած կոտ են ծածկում: Բերանը շորով ծածկելու սովորութիւնը սրանց մէջ չկայ:

Թէ աղջիկները և թէ կանայք գլխի մազերը մանր հիւսեր են անում և մէջքի վրայ ձգում:

Պէտք է նկատել, որ Քոչանիսի ասորի կանայք արդէն թողել են իրենց տեղական շորերը և դրանց փոխարէն դայրա են հագնում, գլխներին եազմա կապում, իսկ աղջիկները միմիայն ֆաս ծածկում:

Հոգևորականութիւնը քահանայից սկսած մինչև մարշըմոնը իւր զգեստի տարազով չի տարբերում աշխարհականից, երբեմն միայն եպիսկոպոսներն ու մարշըմոնը երկար ֆարաջի նման վերարկու են հագնում: Նոյն իսկ եկեղեցում սովորական ժամասացութեան ժամանակ ոչ միայն քահանաները այլ և մետրապօլիտը և մարշըմոնը շուրջառ չեն առնում իրենց վերայ, միայն պատարագին պատարագիչը և սարկաւազը ըզգեստաւորում են: Սարկաւազը հագնում է մի սպիտակ շապիկ, որը իջնում է մինչև ոտները, պատարագիչ քահանան նոյնպիսի մի շապիկ, մէջքին կապում է մի գօտի, երկու ուսերին ձգում է մի ուրար և ծայրերը ամրացնում գօտում. ապա մի սպիտակ շուրջառ առնում է վերան: Պատարագիչ կուսակիցները, սկսած վարդապետից մինչև մետրապօլիտը, նոյն ձևով են զգեստաւորում, միայն սրանք, որպէս առանձնաշնորհումն, գլխներին կապում են սպիտակ շոր: Վերջին ժամանակներս մարշըմոնը անգլիական միսիոնարների ազդեցութեան ենթարկուելով՝ ընդունել է նրանցից իբր նուէր մի թագ, մի ոսկեթել շուրջառ և մինչև ոտներն իջնող ուրար: Երբ ես Դեր վանքումն էի, մետրապօլիտը սաստիկ բողոքում էր այս նորամուծութեան դէմ. նրա ասելով մարշըմոնն էլ պէտք է ըզգեստաւորուի այնպէս պարզ՝ ինչպէս ինքը:

Սարի սարկաւազ.

Ասորոց մեհրապոլիսը՝ զգեստաւորուած.

Ասորի Բաղանայ՝ զգեստաւորուած.

ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՀԱՐՍԱՆԻՔԻ ՍՈՎՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

Հասակ. — Առհասարակ ասորիներն ամուսնանում են տղաները՝ 15—20, իսկ աղջիկները՝ 12—14 տարեկան հասակում:

Ծնամութեան աստիճան. — Եկեղեցական օրէնքներով ամուսնացող զոյգից պահանջւում է, որ միմեանցից հետու լինեն ինամութեան 4 և ազգակցութեան 7 աստիճան: Շեղումները հազուադէպ չեն:

Ամուսնութիւն ըստ ազգութեան. — Ասորիներն ուրիշ քրիստոնեայ ազգերի հետ խնամանում են, իսկ մահմեդականների հետ՝ ոչ: Այժմեան մարշըմոնի հօրեղբայրը ամուսնացած է բաղիշեցի մի հայուհու հետ: Հայուհիների հետ ամուսնանալիս՝ կրօնափոխութեան վերաբերեալ ոչ մի ծիսակատարութիւն չեն կատարում, որովհետև հայոց եկեղեցին շատ մօտ են համարում իրենց եկեղեցուն, մինչդեռ բողոքականի կամ կաթոլիկի հետ ամուսնանալիս՝ հարսնացուն խոստովանեցնում են, իրենց ծէսով հաղորդութիւն տալիս և խոստովան առնում, որ նեստորական է դառնալու:

Օրորոցախաղ. — Հայերի նման, սրանք ևս սովորութիւն ունեն փոքրահասակներին և նոյն իսկ մանուկներին նշանելու, խոստովան տալով, որ երբ մեծանան՝ պսակուեն: Հազիւ է պատահում, որ այսպիսի խոստումը դրժվին:

Ամուսնալուծութիւն. — Ընդհանրապէս շատ հազիւ է պատահում ամուսնալուծութիւն, և այն էլ գլխաւորապէս երբ կնոջ անհաւատարմութիւնը միանգամայն յայտնի է լինում: Ամուսնալուծութեան թոյլտուութիւնը վերապահուած է միայն մարշըմոնին: Կնոջ ամուսնութեան դէպքում պատահում է, որ ամուսինը յայտնի կերպով ապօրինի կին է պահում: Թէև ժողովրդական կարծիքը այս դէպքում այնքան էլ չի մեղադրում, սակայն եկեղեցին հրաժարւում է այդպիսիներին սրբութիւն տալ և եկեղեցական ծէսով թաղել: Ապօրինի երեխաներին մկրտում են:

Հարսնացուի ընտրութիւն. — Ընդհանրապէս թէ տղի և թէ մանաւանդ աղջկայ կամքը զուգակցի ընտրութեան վերաբերմամբ կամ բոլորովին չեն հարցնում և կամ ճնշումն են գործում: Ընտրութիւնը կատարում են ծնողները և եթէ սրանց բռնութիւնից ստիպուած աղջիկը փախչում է իւր սիրած երիտասարդի հետ, սրանք յարձակւում են նրանց վրայ և եթէ կարողանում են, սպանում են թէ աղջկան և թէ մանաւանդ փախցնող երիտասարդին: Եթէ չեն յաջողացնում, մի առժամանակ խռով են մնում, զրկում աղջկան որևէ բան ստանալու յոյսից ու վերջի վերջոյ հաշտւում:

Աղջիկտես.—Ասորի աղջիկները բաւական ազատ կեանք են վարում, և աշխատելով թէ՛ դաշտում և թէ՛ մօտակայ լեռներում փայտ և խոտ կրելով, յարմարութիւն ունեն թէ՛ երիտասարդների և թէ՛ սրանց ծնողների հետ տեսնուելու. սակայն եթէ մի կին ցանկանում է աւելի մօտիկից տեսնել մի աղջկայ, մի պատրուակով գնում է նրա տունը և առանց քաշուելու քննում ու գննում աղջկան՝ նրա մօր և ազգականների ներկայութեամբ, որոնք շատ լաւ հասկանում են սրա գալու նպատակը: Երբ հաւանում է աղջկան ուղղակի ուզում է, իսկ թէ ոչ՝ հեռանում է: Եթէ աղջկայ ծնողները մտադիր են լինում յարգելու առաջարկը՝ հիւրասիրում են այդ եկած կնոջը, իսկ եթէ ոչ, սառն են վարում:

Նշանտրէս (Նիշանկա).—Հարսնացուի ընտրութիւնից յետոյ երիտասարդի ծնողները մի կողմնակի մարդու միջոցով հարցնում են աղջկայ ծնողներին, թէ եթէ ուզեն՝ չե՞ն մերժիլ, և երբ դրական պատասխան են ստանում, հրաւիրում են իրենց մօտ քահանային, քաւորին և մի քանի պատուաւոր բարեկամներին՝ նշանտրէք գնալու: Քահանան, եկեղեցական կարգի համեմատ, հարցնում է երիտասարդին, թէ համաձայն է նշանադրուել այն ինչ աղջկայ հետ և երբ առնում է համաձայնութիւնը՝ առանց նրան, նրա հօր և տղամարդ բարեկամների հետ գնում է աղջկայ տունը: Յաճախ երիտասարդի տնից նախապէս ուղարկւում է գինի, միս և կամ այլ ուտելիքէն աղջկայ տունը՝ նշանդրէքի երեկոյին ընթրիք տալու: Ուտել-խըմելուց յետո՝ քահանան դառնում է դէպի աղջկայ հայրը և ասում. Շնորհակալ ենք, դուք մեզ լաւ հիւրասիրեցիք, ուտեցրիք, խըմացրիք, սակայն ինչո՞ւ չէք հարցնում, թէ ինչո՞ւ ենք եկել:

— Բարի, հազար բարի էք եկել, պատասխանում է աղջկայ հայրը. հարեան, բարեկամներ ենք, միշտ էլ պէտք է գընանք գանք, աւելացնում է, ցոյց տալու՝ թէ չգիտէ սրանց գալու պատճառը:

Քահանան յայտնում է, որ եկել են խնդրելու նրա աղջկայ ձեռքը:

— Աղջիկը իմա չէ, մօրն է, պատասխանում է հայրը, նա է սնուցել և մեծացրել նրան, նրանից ուզեցէք:

Եւ երբ նրան են դիմում, սա էլ ասում է, թէ աղջիկը իրեն էլ չէ, իւր տեգրինն է. սա էլ ցոյց է տալիս մի ուրիշի վրայ, մինչև որ ամենահեռու բարեկամները կրկին ցոյց են տալիս աղջկայ հօրը, ասելով. Հայրը գիտէ, մենք այստեղ եկել ենք ուտել-խմելու և շնորհաւորելու, ում ուզում է, թող տայ:

Այս անգամ արդէն հայրը տալիս է իւր համաձայնութիւնը. և քահանան ձեռնապէս հարցնելով աղջկայ համաձայնութիւնը՝

օրհնում է մի մատանի և կամ մի ուրիշ ընծայ և տալիս աղջկան:

Կտրուածք (Խըլլէ).—Նշանադրութիւնից մի քանի օր կամ շաբաթ յետոյ երիտասարդի հայրը մի քանի տղամարդ-ազգականների հետ գնում է հարսնացուի տունը, ուր հրաւիրուած են լինում նաև իրենց մի քանի ազգականներ: Մատուցում է ճաշ, որից յետոյ սկսւում է մի սակարկութիւն ամուսնացողների հայրերի միջև, որոշելու թէ ինչ պիտի վճարէ երիտասարդի հայրը՝ աղջկայ հօրը՝ նրա աղջիկը առնելու համար: Սակարկութիւնը տևում է բաւական երկար, որին և միջամտում են երկու կողմի ազգականները: Վերջ ի վերջոյ որոշում է, որ տղայի հայրը տայ 3 ոչխար, մի եզ, մի ոսկի, զանազան ընծաներ և 25 պիաստր էլ հարսնացուի մօրը՝ իբր նրա տուած կաթի գին (զուգէ տխալվա դիեմմա):

Փայ (Խըլլաթ).—Նշանադրութիւնից մինչև պսակը արգելւում է երիտասարդին բացայայտ կերպով իւր նշանածի մօտ գնալ, այլ միմիայն ծածկաբար: Նշանաւոր տօներին փոխանակ երիտասարդը գնալու հարսնացուի մօտ, երիտասարդի տնից հարսնացուին և վերջինիս տանից երիտասարդին նուէրներ են ուղարկում, գլխաւորապէս ուտելիք, երբեմն էլ զանազան վարդեր կամ հագնելիք հարսնացուի համար:

Հարսանիքից մի քանի օր առաջ փեսայացուի տանից տանում են հարսնացուի տունը խոստացուած կտրուածքը:

Յետոյ թէ փեսացուին և թէ հարսնացուին իրենց ընկերները տանում են լողացնում. յաճախ փեսացուին լողացնելիս հրաւիրում են դառուլ-զուռնա: Նախ քան լողացնելը՝ կանչում են նաև սափրիչին, որ սափրէ փեսացուի մօրուսը և խուզէ նրա գլուխը: Այս միջոցին նուէրներ չեն տրւում սափրիչին, ինչպէս այդ ընդունուած է հայերի մէջ: Ապա ընտրւում է ազապ-պաշի, կամ հարսանիքի գլխաւոր, գորշա տխլուլա, այսպէս. ամէն մի հրաւիրուած երիտասարդ նուէր է տալիս և ամենամեծ նուիրատուն դառնում է գլխաւոր. սրան է յանձնւում այս բոլոր նուէրները, որպէսզի սա ծախսէ հարսանիքի ընթացքում, նուէրներ տայ հաւ, ոչխար, ցորեն և այլն նորապսակների առջև բերողներին: Պէտք է ասել, որ ինչպէս հայերի և քրդերի, այնպէս և ասորիների մէջ սաստիկ տարածուած է այն սովորութիւնը, որ ոչ միայն հարսանիքի, այլ և՛ նոյնիսկ սովորական ճանապարհորդութեան ժամանակ, պատուաւոր մարդկանց առջև են բերում ցորենի խուրձ, գառ, ոչխար, եզ՝ իբր նուէր և սպասում վարձատրութեան:

Պսակ.—Հետեւեալ օրը, առաւօտեան հաւաքւում են թէ փեսա-

յացուի և թէ հարսնացուի տունը նրանց երկու սեռի բարեկամները:

Փեսայացուի ընկերները դաւուլ-զուռնի առաջնորդութեամբ տանում են փեսայացուի պատրաստած հարսնացուի հարսանեկան հանդերձները՝ հարսնացուի տունը, ուր վերջինիս ընկերուհիները երգեր ասելով հագցնում, զարդարում են հարսնացուին: Փեսայացուի ազգականներից մի տղամարդ, մի ընծայ տալով, կապում է հարսնացուի գոտին: Ապա սրա երեսի շալը ուղարկում են եկեղեցի, որ քահանան օրհնէ, և բերում ձգում են հարսնացուի երեսին:

Փեսայացուի ընկերները վերադառնալով հարսնացուի տունից, հագցնում են փեսայացուի շորերը և դաւուլ-զուռնի առաջնորդութեամբ, հրացաններ պարպելով տանում փեսայացուին եկեղեցի, ուր նրան քաւորի հետ թողնելով, գնում են հարսնացուին բերելու: Այստեղ քաւորկինը (դաւուլթա) բռնում է հարսնացուի աջ ձեռից, փեսաքուրերը (խատ խեթընա) կռներից և 3 անգամ շրջելով օջախի շուրջը՝ հանում են տնից ու ուղեւորում դէպի եկեղեցի:

Հարսին կանգնեցնում են փեսայի աջ կողմը, իսկ քաւորին՝ ձախ, իսկ պսակի աւարտին՝ հարսին բերում են փեսի ձախ կողմը, որովհետեւ Աստուած Ադամի ձախ կողքից ոսկոր առաւ և ըստեղծեց կնոջը:

Այստեղ քահանան, աղօթքներ կարդալուց յետ, մի ուրար ձգւում է փեսացուի վիզը և խաչաձև կապում, ինչան որ հարսնացուն ձգուեց նրա վիզը և ամրապէս կապուեց նրա հետ՝ ապա մի խաչ և մի մատանի ձգելով սրբութեան բաժակի գինու մէջ՝ ճաշակում է հարս ու փեսին, խաչը հանում դնում փեսի գլխի փուշու մէջ, իսկ մատանին մտցնում աղջկայ աջ ճկոյթը: Քաւորը ձեռին բռնած է լինում ջաբլանան (այգի).—Սա խաչաձև դրուած փայտերի երկու ձող է, մի քառանկիւնի շրջանակի մէջ ամրացած, և ամբողջովին պատած մրգերով, մանաւանդ խնձորներով:

Պսակի խորհուրդը կատարելուց յետ՝ դուրս են գալիս եկեղեցուց, որի դռան առջև ընկոյզ, քիշմիշ և մանր դրամ են թափում հարս ու փեսի գլխներին: Ապա հրացաններ արձակելով, պարելով, երգելով գալիս են դէպի փեսի տունը. մի բարեկամի տան դռնից անցնելիս՝ կտուրից չամիչ, ընկոյզ, նուխուղ են ածում հարս ու փեսի գլխին և կամ տուն են հրաւիրում և սըրձով կամ շաբաթով հիւրասիրում:

Երբ հասնում են փեսի տան դռանը, սկսում են պարել. այս միջոցին փեսան և քաւորը բարձրանում են տան կտուրը, նրան

հետևում են զինուած մակարները: Հարսը մօտենում է դռանը՝ բայց ներս չի ուզում մտնել. այս միջոցին ազապները հրացան են արձակում և փեսան առնելով մի խնձոր քաւորի բռնած այգուց (ջարլանանից), խփում է հարսին, միևնոյն ժամանակ փեսի մայրը ընդատաջ է ելնում, մի ընծայ տալիս և համբուրելով՝ ներս տանում: Հարսնեւորները միմեանց հրհրելով աշխատում են վերցնել փեսի ձգած խնձորը, որովհետև այդ սուրբ է համարւում:

Յաճախ մի ամանով իւզ են առաջ բերում, որի մէջ հարսը իւր մատը թաթախելով քսում է դռան որմնակալ քարին, որպէսզի իւր մուտքը բարեբեր, իւզալի, լինի:

Սենեակում հարս ու թագաւորի համար առանձին-առանձին տեղեր են պատրաստուած լինում. — պատին գորգ խփած և գետնին ներքնակ ձգած և քահանային օրհնել տուած: Այս տեղերից մինի վրայ նստում է թագաւորը քաւորի հետ, միւսի վրայ հարսը՝ քաւորինոջ և փեսաքուրերի հետ:

Հենց որ հարսը գալիս նստում է, իսկոյն մինը մի արու երեսայ բերում դնում է սրա գիրկը, որպէսզի սրա աշխինեկ որդին արու լինի:

Այնուհետև երեք օր շարունակ տեղի է ունենում կեր ու խում և պար: Գրեթէ բոլոր հարսնեւորները առաւօտ, երեկոյ կերակուրներ և խմորեղէններ առած գալիս են թագաւորի տունը և այստեղ այս բերածները միասին ուտում, խմում և պարում:

Թագաւորը իւր ազապներով հազարաւոր կատակներ է անում և ուրախացնում հարսնեւորներին: Այսպէս ընտրւում են գզիրներ, որոնք բռնում բերում են թագաւորի մօտ հարսնեւոր երիտասարդներին և ամբաստանում մի որևէ յանցանքի, գողութեան մէջ: Թագաւորը իբր թագաւոր, մեալիք, տուգանքի է ենթարկում և գզիրները ստիպելով առնում են, բերում դնում ընդհանուրի սեղանին, որովհետև տուգանքը միշտ հաւ, գինի կամ որևէ ուտելիք է լինում:

Հարսանիքի վերջին օրը, որ սովորաբար չորրորդ, բայց երբեմն էլ եօթներորդ օրն է լինում, հարսնեւորները իրենց տներից գաթա են բերում թագաւորի տունը այսպէս. գաթաները դարսում են մի սինու մէջ, շուրջը մոմեր վառում և մի երիտասարդի գլխին դրած բերում, պար գալիս և հանդիսաւոր կերպով յանձնում տնտեսին: Մատուցւում է ճոխ ճաշ, որի ժամանակ բաժանւում է նաև այս բերուած գաթաները:

Ճաշից յետոյ տեղի է ունենում ջարլանայի (այգի) վաճառումը: Քաւորը և կամ մի ուրիշ ազգեցիկ մարդ յայտարարում է,

Ասորիների հարսանիք. քաջաւորը խնձորով խփում է հարսի՛ն:

թէ թագաւորը թախտից ընկել է, և այս պատճառով նրա այգին ծախւում է, ո՞վ է ուզում առնել:

Սկսւում է սակարկութիւն. մինը առաջարկում է մի մեծիտ, միւսը՝ երկու, երրորդը մի որևէ ընծայ և այլն: Այս բոլոր առաջարկած գումարներն ու ընծաներն էլ անմիջապէս հաւաքում են, այգին տալիս ամենաշատ նուէր տուողին, որը և բաժանում է այգու խնձորները հարսնեղներին:

Այս նուէրները, որ համապատասխանում են հայկական հարսանիքների սաշուին, երբեմն փոխարինում են ամբողջ հարսանիքի ծախսը:

Այգին ծախելու հետևեալ օրը նորապսակները առաջաստ են մտնում և բամբասասէր կանայք գալիս են թէ հիւրասիրուելու և թէ կուսութեան սաւանը տեսնելու:

ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ԿԵԱՆՔ.

Ասորիների մէջ, մանաւանդ թխումում և թխարում, նահապետական գերդաստանը պահպանել է իւր գոյութիւնը. կան գեր-

Ասորի կանայք.

դաստաններ, որ բաղկացած են մինչև յիսուն անդամից: Այսպիսի գերդաստանների կազմակերպութիւնը և ներքին կեանքը միանգամայն նման է հայկական գերդաստանին: Այստեղ ևս իշխանութիւնը կենդրոնացած է գերդաստանի հօր ձեռքում, նա է

տնօրինում գերդաստանի սեպհականութիւնը, գործի դնում գերդաստանի անդամներին, նրա մահից յետոյ իշխանութիւնը անցնում է իւր կրտսեր եղբօրը և կամ աւագ որդուն: Գերդաստանի ներքին կեանքի ղեկավարը հանդիսանում է մայրը, նա է պահում տան բարիքները, գործի դնում աղջիկներին և հարսներին: Սրանց մէջ ևս հարսերը երկար տարիներ չեն խօսում իրենց սկեսրայրի, սկեսրոջ և տեգրերի հետ. սրանք ևս գերդաստանի տղամարդկանց հետ չեն ճաշում, այլ առանձին, նրանց ճաշելուց յետոյ: Ասորի կինը, հայ կնոջ պէս նոյնպէս բարոյական և վերին աստիճանի աշխատասէր է, մինչդեռ ամուսինը օտարութեան մէջ դեգերում է, կինն է ամբողջ տնային և դաշտային աշխատանքները

Մելիփի մայրն ու կինը.

կատարում, լեռների կատարներից խոտ ու ցախ հաւաքած՝ շալակած տուն բերում (տես պատկերը), աղբիւրից ջուր կրում, հաց թխում, կերակուր եփում: Նոյն իսկ մելիքների կանայք շատ հեռու են քնքշութիւնից և հասարակ կանանց նման ամէն աշխատանք կատարում են:

Երեխաների միակ դաստիարակութիւնը զինավարժութեան մէջ է կայանում: Հագիւ դառնում է 9—10 տարեկան, տալիս են ձեռքը աղեղ, որ գնայ թռչուններ որսայ, երբ քիչ մեծանում է՝ կեռ դաշոյնը նրա մէջքի գօտու անհրաժեշտ մասն է կազմում և

գրեթէ չկայ մի
երիտասարդ՝ որ
իւրհրացանը չու-
նենայ: Դերի-
ներին ամեն մի
երիտասարդ, չա-
փահաս մարդ՝
զէնքն առած
ուխտ է գնում, և
այստեղ է՝ որ
ցոյց են տալիս
նրանք իրենց շը-
նորհքը: Ձիարշաւ
չկայ բոլորովին,
որովհետեւ այս,
Ջուլամերիկի
շրջանում, ձի էլ
չկայ, ճանա-
պարհներ չլինե-
լու պատճառով,
միակ գրաստը՝
ջորին է:

Գառնարած.

ՏՂԱԲԵՐԻ ԵՒ ԿՆՈՒՆԻ.

Ամուլ կանայք ուխտ են անում, որ եթէ զաւակ ունենան՝
քահանայական կոչման նուիրեն, իսկ եթէ աղջիկ՝ նրա գլխագինը,
որ ստանալու են ամուսնացնելիս՝ եկեղեցու նուիրեն:

Հէնց որ երեխան ծնւում է, անմիջապէս լողացնում են սառն
ջրի մէջ և յետոյ ամբողջ մարմնին բարակ աղ ցանում և խանձա-
րուրում, ի յիշատակ այն սովորութեան, որ յիշում է Նդեկիէլ մար-
գարէն^{*)} (XVI. 4). Դու երբէք չեղար լուացուած ջրով՝ մաքրուե-
լու համար, երբեք չ'աղուեցար աղով, ոչ խանձարուրած:

Արու երեխայի ծնունդը սրանց մէջ ևս աւելի մեծ ուրա-
խութիւն է պատճառում ծնողներին, քան աղջկանը: Սրանց մէջ
ևս տղայի ծննդեան ժամանակ տան փոքրերը աչքի-լուս են վա-
զում մօտիկ ազգականներին և նուէրներ ստանում:

^{*)} Les nestoriens ou les tribus perdus, par A. Grant, Paris. 1843.
p. 175.

Մկրտութիւն.—Սովորաբար մկրտութեան խորհուրդը կատարում են երեխայի ծննդից եօթ օր յետոյ։ Մկրտութեան նախընթաց երեկոյին, առանց որեւէ նուէր ուղարկելու, այդ մասին իմացնում են քաւորին (ղարիվա)։ Առաւօտեան քաւորը, որ ասորիներին մէջ էլ տոհմական է լինում, գալիս է ծննդկանի տունը, բերելով իւր հետ, եթէ իհարկէ հարուստ է, մի ոչխար իբր նուէր։ Ապա վերցնում է երեխային, տալիս իւր կնոջ գիրկը և նրա հետ գնում եկեղեցի։ Այստեղ, եթէ հարուստ է, մի քահանայի խնդրում է պատարագ մատուցանել, իսկ մի ուրիշի՝ կնքել երեխային, իսկ եթէ աղքատ է, մի քահանայ մկրտում է երեխային եկեղեցու խորանում, ուր գտնւում է մկրտութեան աւաղանը։ Մկրտութիւնից յետոյ քաւորը և կամ նրա կինը գրկում է երեխային և առանց քահանայի, և նոյն իսկ մոմերի, վերադառնում են տուն և երեխային տալիս նրա մօրը, որը առանց մի որեւէ ծիսակատարութեան վերցնում, գնում է իւր կողքին, կամ օրօրոցը։ Սրանից յետոյ ներկայ եղողներին հիւրասիրում են ճաշով։

Ահա ասորական միջանի անուններ.

Ահրոն=Ահարոն.	Կանանց անուններ՝
Իրամիա=Երեմիա.	Խավա=Եւա.
Իշմայիլ=Իզմայիլ.	Ռաբկա=Ռերէկա.
Հարէլ=Արէլ.	Խաննա=Աննա.
Եակու կամ Եակուր=Յակոբ.	Իլիշրա=Եղիսաբէթ.
Իսաու=Յեսու.	Շամիրազ=Շամիրամ.
Իւհաննան=Յովհաննէս.	Վէրդի=(Վարդուհի).
Գէվարգիս=Գէորգ.	Նիգար=(Գեղեցկուհի).
Բառսիլիոս=Բարսեղ.	Շաքար=շաքար.
Իստէփանոս=Ստեփաննոս.	Կիրանու=բուստ.
Պատրուս=Պետրոս.	Սովորաբար միմեանց հօր անունով են կոչում՝
Պօլուս=Պօղոս.	Բրա դը Գիվարգիս=Գէորգի տղան.
Կան միջանի զուտ ազգային անուններ՝	Բրատա դը Գիվարգիս=Գէորգի աղջիկը։
Վարտա=Վարդ.	
Խոշարա=Յարութիւն.	
Դինխա=Արևածագ.	

Մեոռնհանէք.—Մկրտած մանկանը եօթ օր շարունակ թողնում են մկրտութեան շորերի մէջ, ութերորդ օրը քաւորինը գալիս է և մի մաքուր ամանի մէջ լուանում մանկան այն տեղերը, ուր մեռն է բսուած, և այս ջուրը լցնում են կամ գետը կամ մի

մաքուր տեղ: Ապա լողացնում է մանկանը և նոր շորերով խան-
ձարուրում:

Ծննդեանը, եթէ արու զաւակ է ունեցել, քառասուն, իսկ է-
թէ աղջիկ, վաթսուն օր «քառասունք է պահում», այսինքն տնից
դուրս չի գալիս, առագաստ չի մտնում, առանձին է ճաշում և
ձեռքը ոչ մի իրի չի դիպցնում, որովհետև մաքուր չի համար-
ւում: Այս ժամանակամիջոցը լրանալուց յետոյ՝ ծննդեանը լողա-
նում է, լողացնում մանկանը և տանում նրան եկեղեցի, մի որեւէ
նուէր՝ շալ, խոնկ, ձէթ, դրամ, առնելով իւր հետ, որ տալիս է
քահանային: Վերջինս աղօթքներ է կարդում թէ նրա և թէ ման-
կան վրայ:

Երբ երեխան ոտ է ելնում, հատիկ (բըսխը) ևն պատրաս-
տում ընկոյզից, կաղինից և քիշմիշից ու լցնում մանկան գլխին:

Թ Ա Ղ Ո Ի Մ Ն.

Ասորիների մէջ երբ մի հիւանդ մարդ հոգին աւանդում է,
շրջապատողներից սրտոտները նրա աչքերը փակում են, ձեռները
խաշում, ոտները ուղղում: Եթէ աչքերը բաց են մնում, ասում են,
թէ մի պանդուխտ բարեկամի կարօտ է քաշում:

Ննջեցեալին անմիջապէս դարձնում են դէպի արեւելք և ոտ-
ների մօտ խոնկ ծխում մի կաւէ ամանով: Իսկոյն հրաւիրում
են բարեկամներն ու քահանան: Վերջինս աղօթքներ կարդալով,
փայտէ մի խաչ է շինում և ձգում անշուշտ նոր բերած ջրով լի
կաթսայի մէջ և կարգադրում տաքացնել: Ապա ժամակոչը և կամ
մի ծերունի, եթէ իհարկէ ննջեցեալը տղամարդ է, և կամ մի պա-
ռաւ կին, եթէ կին է, լողացնում է ննջեցեալին այսպէս. նախ լո-
ղացնողը թաթախում է իւր աջ մատը կաթսայի օրհնած ջրի մէջ
և ննջեցեալի ճակատին խաչ քաշում, ապա սկսում աջ ձեռքը և
ամբողջ աջ կողմը լուանալ տաք ջրով և սապոնով, և յետոյ ձախ
ձեռքը և ձախ կողմը: Աւելացած ջրից մի քիչ լցնում են մի թա-
սի մէջ և մնացածն անշուշտ թափում: Յետոյ այդ թասի մէջ
ձգում են կաթսայի միջի փայտէ խաչը, մօտը դնում մի ճրագ և
սրանց վրայ կորզում ջրի կաթսան, մի կողմը փոքր ինչ բար-
ձրացրած, որպէսզի ճրագը կարողանայ վառուել երեք օր շարու-
նակ: Սրանից յետոյ կտաւից շապիկ-վարդիկ են կարում, հագ-
ցնում ննջեցեալին ու պատնքում, և նոյն կտորով ոտներից, մէջ-
քից և կրներից կապում: Երեսը առայժմ բաց են թողնում և մի
շորով ծածկում: Ապա երկու փայտէ երկար ձողերի մէջ թոկ են
կապկապում և ննջեցեալը ջեջիմի մէջ փաթաթելով դնում այս
ձողերի մէջ: Հարուստներն երբեմն դադաղ են շինել տալիս:

Կարճ միջոցից յետոյ գալիս են քահանան և երկու սեռի բարեկամներ. կատարուում է թաղման կարգը, բարեկամները վերցնում են ննջեցեալին՝ ձողերի ծայրերից, երեք անգամ բարձրացնում և դնում գետնին, և ապա տանում դէպի գերեզմանատուն: Ննջեցեալի դրուած տեղում անմիջապէս մի ճրագ են դնում, որ երեք օր շարունակ վառ է մնում: Առջևից գնում է քահանան տիրացուի հետ, իսկ սրա յետևից չորս տղամարդիկ տանում են ննջեցեալին, ձողերի ծայրերը իրենց ուսերին դրած:

Հարուստները թաղման միջոցին ննջեցեալի առջևից տանում են նրա ձին, ուղիղ թամքած և ոչ թէ հայերի պէս՝ հակառակ կողմից, միայն վերան ձգում են սև կամ գունաւոր երկար շոր:

Ոմանք էլ ննջեցեալի թուրը և հրացանը իրենց վրայ հակառակ կողմից կապելով, գնում են ննջեցեալի դագաղի առջևից:

Երբ յուզարկաւորութիւնը հասնում է որոշ տեղ, ննջեցեալին դնում են գետին, և կանայք, որ ուղեկցում են, շրջապատում են նրան, լալիս ու ողբեր ասում երգելով: Յաճախ աշխատում են կանանց արգելել լաց լինելու, ասելով, որ նրանց արցունքը կըթռչէ ննջեցեալի միւս աշխարհում ունեցած տեղը և դրանով կ'անհանգստացնեն նրան: Յետոյ կանայք վերադառնում են ննջեցեալի տունը, իսկ տղամարդիկ դարձեալ երեք անգամ վերցնում են դագաղը, վայր դնում և ապա տանում գերեզմանատուն: Թաղման կարգը կատարելիս քահանան մի քիչ հող է առնում բուռը, բոլոր յուզարկաւորներն էլ հետևում են նրան: Քահանան օրհնում է հողը և ձգում գերեզմանի մէջ, ուր արդէն իջեցրած են լինում ննջեցեալին՝ հանելով ջեջիմի միջից: Մինչև թաղման կարգի աւարտը այս ջեջիմը բռնում են գերեզմանի վրայ, և յետոյ տանում տուն, լուանում և կրկին բանեցնում:

Թաղման կարգը աւարտելուց յետոյ յուզարկաւորողները մի քանի միխթարական խօսքեր ուղղելով ննջեցեալի մօտիկներին՝ վերադառնում են և գալիս մի գետի կամ աղբիւրի մօտ, քահանան աղօթքներ է կարդում այս գետի կամ աղբիւրի, և կամ, եթէ գետ կամ աղբիւր չկայ, յատկապէս բերուած ջրի վրայ, և յետոյ բոլորը լուացւում են և ապա գնում՝ եթէ ննջեցեալը հարուստ է եղել՝ եկեղեցի, ուր սկսում են պատարագ մատուցանել, իսկ եթէ աղքատ՝ ուղղակի սգատուն: Այս երկու դէպքումն էլ յուզարկաւորողներին ձաշ են տալիս, մատուցանելով գլխաւորապէս մօտիկ բարեկամների տներից ուղարկուած կերակրները: Ճաշից յետոյ քահանան օրհնում է սեղանը և հոգեհանգիստ կատարում, որից յետոյ միխթարական խօսքեր ասելով տնեցիներին՝ ցրւում են:

Թաղման երրորդ օրը կանայք վերցնում են ննջեցեալին լո-

ղացնելիս գործածած կաւէ թասը իւր ջրով ու խաշով և գնում են գերեզմանատուն, ուր գալիս է նաև քահանան, օրհնում գերեզմանը, ջուրը խաշած և լցնում գերեզմանի վրայ, փայտէ խաչը տնկում ննջեցեալի գլխի կողմը, և թասը կոտրում: Ապա բոլորը գալիս են եկեղեցի, ուր և՛ սկսում են պատարագ մատուցանել: Սրա աւարտին սգատնից բերում են եկեղեցու դուռը մեծ կաթ սաներով մսեղէն կերակուր և մի մի կտոր միս դնելով երկական հացերի մէջ՝ բաժանում ժամուոյններին:

Թաղման իններորդ օրը դարձեալ գնում են գերեզմանատուն, օրհնել տալիս և ապա գալիս եկեղեցի, պատարագ մատուցանում, որից յետոյ բոլոր ժամուոյններին հրաւիրում են սգատուն՝ հոգեհացի:

Երբ բոլոր հրաւիրեալները ցրւում են, մնում են քաւորը, քաւորկիւնը և միքանի շատ մօտիկ ազգականներ: Քաւորը մի որեւէ նուէր է տալիս սգաւորներին և սափրիչին կանչելով տղամարդկանց մօրուաները սափրել տալիս, իսկ քաւորկիւնը ջուր է տաքացնում, և կանանց գլուխները լուանում:

Ննջեցեալի շորերից հները նուիրում են ննջեցեալին լողացնողին և գերեզման փորողներին, իսկ նորերը՝ քահանային:

Տարելիցին կրկին պատարագ են մատուցանել տալիս և հոգեհացի հրաւիրով հիւրասիրում գրեթէ ամբողջ գիւղը՝ մօրթելով 5—10 ոչխար և կամ 1—2 եղ:

Գերեզման.—Գերեզմանատները գտնւում են գիւղերի մօտ, ճանապարհների կողքին: Իւրաքանչիւր գերդաստանի գերեզմանները խմբուած են լինում միմեանց մօտ: Գերեզմանները փորում են սովորաբար մի մետր խորութեան, իսկ կանանցին փոքր ինչ աւելի խորը, որովհետև «մահը նրանցից է յառաջ եկել, եւան է խաբել Աղամին և մահուան պատճառ դարձել»: Գերեզմանի խորքում շուրջանակի կէս մետրաչափ սալեր են շարում և երբ ննջեցեալին իջեցնում են գերեզման, երեսը սալ քարերով ծածկում են, ծակերը ցեխով կաշնում և ապա հողով լցնում: Գերեզմանի թմբի վրայ էլ խաչածեղ գնում են դադաղի փոխարէն գործածուած շորերը, որ այսպէս երեք օր մնալուց յետոյ տանում են գործածում: Գերեզմանահատին վարձատրում են միայն մի կամ միքանի անգամ ճաշի հրաւիրելով: Հարուստների գերեզմանների վրայ քառանկիւնի, մօտ մի մետր բարձրութեան, տնականման շէնք են շինում, որի մի կողմը կիսաբոլոր, մեծ բացուածք ունի, ինչպէս նրանց երեսրաց կոչուած սենեակը, և սրա մէջ մի փոքրիկ խորշ կայ, ուր խոնկ են ծխում և մոմ վառում:

Գ Ր Ա Ն Օ Ս ՈՒ Թ Ի Ի Ն.

ՀԱՅՈՑ ԲԱՌ ՈՒ ԲԱՆ. աշխատաս. Սահակ Վարդ. Ամատունի.
Վաղարշապատ 1912 թ. գինը՝ 2 ր.

Յօդուածիս նպատակն է ընդգծել այն շահեկանութիւնը, որ սոյն փորձն ունի յատկապէս բարբառագիտական տեսակէտից ինչպէս իւր դրական, այնպէս և բացասական կողմերով: Այդ տեսակէտը էական նշանակութիւն ունի, նոյնիսկ եթէ ընդունենք, որ բարբառային ձևերն աւելի նուազ են այստեղ, քան զրօքերից քաղուած այն ոչ բարբառայինները, որոնք բացակայում են հայկազեան և Առձեռն բառարաններում: Սրա պատճառն այն է, որ հեղինակն ինքը այդ տեսակէտով է իւր գործի հիմքը դրել. օր. յառաջաբան—էջ՝ 2.: Ու մենք երջանկութիւն պիտի ունենայինք այսօր զուտ բարբառագիտական մի լուրջ աշխատութիւն թերթելու, եթէ Հ. Ամատունին հաւատարիմ մնացած լինէր իւր սկըզբնական ծրագրին, այն է գրի առած լինէր միայն «Ժողովրդի, առաւելապէս Արարատեան բարբառի բառերը, ոճերը և այլն, Արարատեան բարբառի զուտ ներկայացուցիչ ընդունելով Վաղարշապատ, Օշական, Աշտարակ, Փարպի, Եղուարդ, Քանաքեռ, Նորք և Երևան քաղաքի Ձորագեղ և Կոնդ թաղամասերը»: Եւ Հ. Ամատունին ներկայումս միակն էր, որ կարող էր մի այդպիսի ծրագիր ոչ միայն յղանալ, այլ և իրագործել, քանի որ իւր իսկ մայրենի բարբառի հետ գործ պիտի ունենար, մի բարբառի, որին քաջածանօթ է մանուկ հասակից և որից չի օտարացած ոչ բազմամեայ բացակայութեամբ և ոչ օտար լեզուների ու խօսուածքների ազդեցութեամբ: Այս կարգի մի աշխատութիւն այն ժամանակ միայն գիտական արժէք կ'ունենայ, երբ սրա հիմքը դրուում է մի պարզ, բայց հաստատուն ծրագրի վրայ և անշեղ ի կատար է ածւում:

Սակայն Հ. Ամատունին, հէնց գործի պատրաստութեան ընթացքում, յայտնի չէ ինչ պատճառով, ընդարձակում է իր ծրագիրը՝ խճողելով իւր կիսապատրաստ հաւաքածուն «Բուլանըխի, Մուշի, Ալաշկերտի, Ապարանի, Վանայ, Խոյեցոց, Ղարաբաղի, Շի-

րակի, Խրիմու, Նոր-Նախիջևանի, Ռշտունեաց, Լոռուայ, Ղազախի, Սիփանի, ախլալակցոց, գանձակեցոց և այլ գաւառաբարբառներին» վերցրուած բառերով, «առնելով տեղացի անձերից և քաղելով ժողովրդական գրուածքներից, նրանց կից բացատրութիւններից ու բառարաններից և արձանագրութիւններից»: Այսպիսով փոխանակ մի զուտ մասնագիտական գործի, որի արժէքն անգնահատելի պիտի լինէր հայ բարբառագիտութեան համար, հեղինակը մեզ տալիս է մի նոր տեսակի հանրագիտարան, որի մէջ հայ լեզուի գիտութեան բոլոր ճիւղերից աւելի կամ պակաս չափով ցիր ու ցան նմոյշներ կարելի է գտնել:

Այս շեղումը կատարուել է անգիտակցաբար և մի անմեղ նըպատակով, այն է հարստացնել հայ գրականութիւնը «ժողովրդական բառերով ու դարձուածքներով», ինչ աղբիւրից էլ բղխեն վերջիններս:—Դառնանք մեր առաջադրած խնդրին:

Բարբառների ուսումնասիրութեան համար էական նշանակութիւն ունի այն պարագան, թէ արդեօք այն բառերը, դարձուածներն ու օրինակները, որոնք մէջ են բերուում, անձնական ծանօթութեան արդիւնք են, ուրիշից լսած, թէ գրքերից քաղուած: Ներկայ աշխատութեան մէջ գրքերից քաղուածներն յայտնի են. դրանք կրում են սկզբում մի աստղանշան և նրանցից յետոյ էլ աղբիւրը նօտր տառերով նշանակուում է: Բայց միանգամայն անկարելի է որոշել հեղինակի իրա անձնական օրինակներն և ուրիշներից փոխ առածները: Օր. էջ՝ 169. «Դու ինձ մի աչքով ես տեսում»: Ոչ այս նախադասութիւնն իւր ամբողջութեամբ և ոչ այս առթիւ բերուած օրինակները չեն ցոյց տալիս ինչ աղբիւրից վերցրած լինելը: Եթէ Հ. Ամատունին ոչ միայն զուտ բարբառային բառերին, այլ և ձայնական երևոյթներին կարեւորութիւն տուած լինէր, անշուշտ իրա տեղում մենք պիտի գտնէինք տննալ ըստը և թերևս այդ կողմնակի ճանապարհով պիտի կարողանայինք երևան հանել նաև վերոյիշեալ ոճի աղբիւրը: Զարմանալին այն է, որ հեղինակն յառաջաբանում, էջ է, կարևոր համարում է յիշատակել թէ «կան և մասնաւոր բառեր, օր. խնջիւք, քսուր ծրար և այլն, որոնց գործածութեան օրինակը դրել ենք մեզնից»: Բայց ոչ մի միջոց ցոյց չի տալիս զանազանելու այդ կարգի օրինակները միմեաներից:

Հ. Ամատունու աշխատանքը ինչքան էլ հարուստ է նիւթերով, պէտք ունի քննադատօրէն ուսումնասիրուելու, այլապէս ցանկալի օգուտը տալ չի կարող. օր. էջ 24, 105, 231, 271, առաջինում՝ «վրին հոգի չկայ, ...», երկրորդում՝ «թէ որ աղաք բլոջը կերան, անխելք ան (փոխ. են, սահմ. ներկ. յոգն. 3), թէ

որ չամիչը՝ խելօք ան», երբորդում՝ «Թաղման երկրորդ օրը յերնաֆողէք»*), չորրորդում՝ «խաւողխծիկ», յայտնի չէ ինչ բարբառի պատկանում են. ան-ը յատուկ է անշուշտ Արարատեան բարբառին, բայց մեզ անծանօթ մի ենթաբարբառի, որով էլ աւելի հետաքրքրական է դառնում: Միենոյն նկատողութիւնն աւելի վրին-ի համար: Գալով ինա-ողինծիկ բառին, որի կողքին կայ նաև հաւող-հասցնուք, ներկայացուած է իբրև Արարատեան բառ, ինչ որ սակայն տարակուսելի է թւում ինձ. այլ բան է եթէ գործածութեան տեղը մասնաւորապէս յիշատակուած լինէր. նոյն տարակոյսը չունեմ հաւող-հասցնուքի մասին, որովհետև համաձայն է գալիս Արարատեան բարբառի ինձ ծանօթ այն հայկական օրէնքին, որ հետեւեալն է. բառակցքի խ-ն կ'փոխուի հ-ի, եթէ նոյն բառի մէջ կայ մի ո, օր. խաղ, յաղ**): Եթէ բերուած բառը, ոճը կամ օրինակը նմանեցնենք մարդկային յատուկ անուններին, գործածութեան տեղի անունը նրա ազգանունն է, առանց որի կը մնայ անճանաչելի: Այս անորոշութիւնը, ըստ իս, կը վերացուէր, եթէ գործի վերջում, ինչպէս ընդունուած է գիտական այս կարգի գործերում, կցուած լինէր մի սոսկ բառացուցակ, ուր մուտք գտնէին բառագրքում մուծուած բոլոր բառերն նրանց գործածութեան տեղերի անուններով միասին:

Այդպիսի մի բառացուցակի առաւելութիւններից մէկն էլ այն կը լինէր, որ ուսումնասիրողին դիւրութիւն կ'ընծայէր ձայնական կամ քերականական որևէ օրէնք ճշտելու համար առանց ժամանակի և ոյժերի զուր սպառման նոր օրինակներ գտնել իրար հետ համեմատելու. օր. էջ 1. ազննալ, սիմի. արծկ. չ. Սահակը աւելացնում է նիլ (նախնեաց) անագանիլ: Զգիտեմ նա ազննալ-ի և անագաննիլ-ի միջև որևէ կապ տեսնում է թէ չէ, բայց ինձ համար անբնական բան չէ ենթադրել, որ ազննալ-ը առաջ եկած լինի մի հնագոյն անագանալ ձևից վանկական գրափոխութեամբ (մէտաթէզ), ինչպէս կարպետ-ը կապերտ-ից և կամ, Ակնայ բարբառում ապաճարօնք-ը աճապարանք-ից: Բայց այս ենթադրութիւնը մի անծանօթ բարբառի վերաբերմամբ արժէք կ'ստանար այն ժամանակ, երբ մենք հնար ունենայինք միենոյն բարբառից համանման բառեր գտնել ու համեմատել:

*) Միենոյն բառը միենոյն հատուածում հանդէս է բերուած զանազան ձևերով. իզմահողիկ Ար. Լոռի. հզմահող Չրկ. բացի դրանից՝ «յիզմահողիկ» Աղզ. Հանդ.: Յայտնի չէ նաև սկզբի յ-ն և կարդալ թէ՞ գերմ. յ-ի նման:

**) Իբրև օրինակ բերուած նախադասութիւնից է երևում միայն, որ հեղինակն այդ բառը վերցրել է Գարբ. Կպ. ի բառազննութիւնից, բայց դրանով զարձեալ չի պարզուում բարբառի հարցը:

Ինչքան էլ որ գիտութիւնը միջոցներ ցոյց տայ ուղղագրական հակասութեանց միջից վերականգնելու արտասանութիւնը, այնու ամենայնիւ բարբառագէտի որոնածը ձայնաբանական ուղղութիւնն է: Հ. Սահակի աշխատութիւնն այս տեսակէտից չափազանց պակասաւոր է—նախ՝ անհետեղականութեամբ, երկրորդ՝ գրական լեզուի ազդեցութեան ներքոյ: Հետեղականութիւնը կը պահանջէր յարել կամ բուն արտասանութեան, և կամ համապատասխան գրական ձևին, մինչդեռ, յաճախ միեւնոյն էջի վրայ, գտնուում ենք «նփել-թափել» և «էփի-թափի», էջ՝ 184^{*}). «էզուց» և «էքուց», 193, «երես» (հանդերձ իւր ածանցներով) 179—181, և «յէրսին» 305, «ըարծհոգի» և «պարիհորի»: Իսկ հետեւաւ օրինակները, ըստ ուղղագրութեան, պարզապէս գրականացած երևոյթ ունեն, լուսածաղիկ, 257, ժուալ, ժուոց, 230, դարձուորել, 161, և այլն:

Տարակուսելի է նաև գութանի էջ արտասանութիւնը. աւելի հաւանական է գութնի կամ գութնի էջ, 152. ինչպէս կարգաւ նտնոռ բառը, էջ՝ 177, նտնո՞ռ թէ նտնվոռ. միեւնոյն բառի մի երկրորդ ձևը—նտոս կարգացւում է, ինչպէս ցոյց է տրուած փակագծում, «ետվոս» (հաւանական նտրվոս), մինչդեռ գրութեան ձևից այդ չի ենթադրուում:

Ինչպէս ուրիշ ոչ մասնագէտների աշխատութեանց մէջ, նոյնպէս և ներկայ գործում ձայնաբանութիւնը մատնուած է բացարձակ անուշադրութեան, որով և բազմաթիւ հետաքրքրական ձևեր պատահականօրէն միայն օրինակների մէջ են հանդէս գալիս, և, այդպիսով ամբողջ գործի առաւելութիւնն էլ, դառնում է օրինակների ճոխութիւնը. օր. իղւս=այդ, 325, կաննեց=կանգնեց, 2, տենալ=տեսնել և այլն, մինչդեռ նուազ կարևոր ձևեր, ինչպէս էլոց (=այլոց) և՛ դրուած և՛ բացատրուած են:

Ո՞րքան աւելի մեծ պիտի լինէր «Բառ ու բան»-ի ընծայած օգուտը, եթէ հեղինակը, գէթ Արարատեան բառերի, գլխաւոր ձևերը միանգամից յիշատակած լինէր կամ բառաշարքում և կամ օրինակների միջոցով, ինչպէս առհասարակ լինում է նմանօրինակ երկերի մէջ. այդ յիշատակութիւնը կարևոր է մանաւանդ այն պատճառով, որ շատ բառեր զանազան բարբառներում ոչ միայն տարբեր ձևով են հոլովւում կամ խոնարհւում, այլ և ներկայաց-

^{*}) Սոյն էջում եփուած բառի կողքին փակագծի մէջ նկատուում է. «հընչում են էփուած», որից երևում է, որ եփել բառն ևս արտասանւում է եփել. բայց այսպիսի դիտողութեամբ ո՛չ միայն շփոթութիւնը չի վերացւում, այլ և կասկած է առաջ գալիս, թէ մի գուցէ որոշ ղէպքում միեւնոյն բառը զանազան ձևերով է արտասանւում, ինչ որ նոյնպէս հնարաւոր է:

նում են մեզ անսպասելի շեղումներ. օր. էջ՝ 193 «էն գլխէն»-ի (Ար.) փոխարէն սպասելի է տեսնել էն գլխից, որ համաձայն է Արարատեան բարբառի քերականութեան. և կամ էջ՝ 196 էցքել (Շիր.) բառի կատարեալ իլ. ա. և գ. դէմքերը մէջ են բերուած շարունակութեան մէջ գետեղուած օրինակներում «(տեղերս) էցքայ» և «(մաթրաթը) էցքեց (գետին)», այնինչ էցքայ-ի դիմաց սպասելի էր էցքաւ, էցքեց-ի դիմաց էլ էցքեցի: Կան, իհարկէ, այնպիսի այլաբարբառ ձևեր, որոնց սկիզբը ոչ մասնագէտի համար դժուար է երևան հանել, ինչպէս կախլած, 205 («Սէլի թառից կախլած կաց» Մոռաց. աշխ. 42): Դժուար թէ այս բառի սկիզբը լինի կախլել, աւելի շուտ կախլած պարզապէս կախ էլած-ի սղունն է: Այսպիսի դէպքերում կարելի էր բառերի շարքում, առանց երկար բացատրութեան, տալ կախլած բառը իւր նշանակութեամբ—կախած կամ կախուած:

Հ. Ամատունու աշխատութեան մէջ տեղ են տրուած մի շարք օտար, գլխաւորապէս թուրքերէն բառերի, բայց այստեղ ևս բացակայում է հետևողական մէթոդը: Հստ այն յայտարարութեան, որ հեղինակն արել է յառաջաբանում, մուտք գտած պիտի լինէին միայն երկու կարգի օտար բառեր, 1) այնպիսիները, որոնց համազօրները հայերէնում գոյութիւն չունեն, 2) այնպիսիներ, որոնք բարդուած են որևէ հայերէն բառի հետ. օր. յառաջաբան, էջ՝ Ը: Բայց ահա, էջ 90, ըաշխիշ բառը, որի հայերէնը, նուէր, պարգև և այլն, գոյութիւն ունի և ժողովրդին շատ էլ անծանօթ չէ: Երկրորդ կարգի օրինակներն աւելի լուսաբանուած կըլինէին, եթէ բացի բարդ ձևերից առանձին էլ յիշատակուէին, որովհետև նախ իբրև բարդ բառեր են փոխ առնուել, ապա թէ բարդուել որևէ հայ բառի հետ: Այսպիսի մի լուրջ գործի մէջ օտար բառերի տեսակների մէջ խտիր դնելն աւելորդ է, ինչքան էլ բառն արտաբուստ աննշան թուի, պէտք է տեղ տալ այն ընդոր օտար բառերին, որոնք դանազան ժամանակներում մուտք են գործել հայ ժողովրդի խօսած լեզուի մէջ և պակասում են զրականում. որովհետև բարբառների ձայնական օրէնքների ուսումնասիրութեան համար օտար բառերի մատուցած ծառայութիւնը շատ մեծ է: Հանգուցեալ Հիւրշմանը պարսկերէնից փոխ առնուած հայերէն բառերի միջոցով էր, որ երևան հանեց միջին պարսկերէնի կամ պահլաւերէնի ձայնական օրէնքները: Գալով Հ. Սահակի աշխատութեան՝ այստեղ նոյնպէս զգալի է իւր առաջադրած սկզբունքի պակասութիւնները. օր. էջ՝ 312. «հին ծառերը, որ էլ բար չէին տալի, ...» օրինակից երևում է, որ ըար (հին հայ. ըեր) պարսկերէն բառն առանձին գործածուած է, մինչդեռ ոչ այդ

օրինակում, ոչ էլ, էջ 90, բար դնել ոճի մէջ չի բացատրուած բառի էական նշանակութիւնը, որ է պտուղ, միրք: Նոյնպէս, էջ 144, կայ «գլխից ուտ (ուղիղը՝ ուտ) անել», բայց ուղ առանձին չկայ:

Ծիշտ է, այս բոլոր պահանջներին, որոնց միանում են նաև արժանապատիւ հեղինակի կողմնակի ձգտումներն էլ, գործը իւր ըմբռնումով, ըստ կարելոյն ընդարձակօրէն օգտակար դարձնել ու գոհացում տալ եթէ ոչ անկարելի, գէթ շատ դժուար էր: Սակայն լաւ կը լինէր, եթէ այնպիսի բառեր, ինչպէս գուրգուրանք, կազմարար, գեղեցկածին, նոյնիսկ երկրորդ ծայն, եկեղեցւոյ (երաժշտական բառ, ալ ձայնի անունը) և այլն գուրս ձգուած լինէին և մնացածը աւելի ևս մշակուած ձևով հանդէս գար: Բառաբան գրելն, ինչպէս ասում էր սոյն գործի քննադատներից մինը, եթէ չեմ սխալւում «չովիտում», առանձին արուեստ է, որին Հ. Սահակն այնքան էլ հմուտ չէ. բայց ինչ որ Հ. Սահակը կարող էր անել, այդ ևս հազիւ թէ ուրիշը կարողանար գլուխ բերել: Հէնց ներկայ աշխատութիւնը արդեօք անօրինակ համբերութեան և եռանդի ապացոյց չէ՞ մեր ասածին: Թող այդ միևնոյն եռանդը, որ տարիներ ամբողջ անընդհատ թափուել է այս գործի վրայ, նուիրուէր մի քանի տարբեր, միմեանցից անջատ, բայց իրար լրացնող աշխատութեան և հայ բանասիրութիւնը բախտ պիտի ունենար ողջունելու ծաւալով փոքր, բայց աւելի ամփոփ և կանոնաւոր երկր: Հ. Սահակը կարող էր տալ, օրինակ, 1) ձեռագրերից ու արձանագրութիւններից քաղուած բառերի բառարան, 2) զուտ Արարատեան խօսուածքի բառարան, քաղուած բուն իսկ ժողովրդից, և վերջապէս մի բառարան էլ ժողովրդական գրուածքներից կազմուած, մինչ այժմ այս երեք տարբեր գործերը խճողուած դեռ ուրիշ տարրերով էլ, հիւսուած են ի մի ի մեկ ամէն մէկի:

Եւ սակայն այս բոլորի փոխարէն գործը ունի և անգնահատելի առաւելութիւններ, որոնցից գուցէ գիտութեան ոչ մի ճիւղ այնպէս չօգտուի ինչպէս բարբառագիտութիւնը: Հէնց միայն այն պարագան, որ մօտ 15 հազար բառեր ու ոճեր են ի մի հաւաքուած և մօտ 80 հազար էլ օրինակներ, ինքնին բաւական է վկայելու գործի արժանաւորութեան ու օգտի մասին. իսկ այնպիսի երևոյթ, ինչպիսին է Ճիրվնշղ (Շիրակ), լաստ և Շիր. լեփուկ բառերի կողքին դնել Ար. լեստ և լեփուկ, էջ 241—243, և կամ երևան հանել Ժին (Ծնանիւմ բառի արմատը) բառն իր այնքան բազմազան իմաստների օրինակներով, էական նշանակութիւն ունի ոչ միայն բարբառագիտական տեսակէտից, այլ և ընդհանուր

հայերէնի պատմութեան համար: Ներկայ աշխատութիւնը հարուստ
 նիւթ է մատակարարում ուսումնասիրելու լեզուական այնպիսի
 կարևոր երևոյթներ, ինչպիսիք են կրկնութիւնն ու քնակայնա-
 կանութիւնը, մի բան, որ թերևս պարտական ենք հեղինակի բա-
 նաստեղծական խառնուածքին: Հ. Սահակի գործից ամեն քայլա-
 փոխում պիտի օգտուին ամէն ովքեր զբաղւում են ոչ միայն հայ
 բարբառագիտութեամբ, այլև առհասարակ հայերէնի ուսումնասի-
 րութեամբ: Աւելին դեռ. նրա այս երկը մեզ միջոց է տալիս, որ
 մեզնից ամէն մէկը սրա վրա լրացնէ իւր բարբառի բառարանը:
 Խորին հիացումս աշխատանքի ու գրչի այս պատուական
 համեստ ներկայացուցչին:

ՄԵՍՐՈՊ ՎՐԴ. ՄԱՔՍՈՒՏԵԱՆ.

1913 յունիս 7. Ս. Էջմիածին.

Խմբագրութեանս ստացած գրքերի մասին տեսնել
 մեր Ընկերութեան ներկայ տարուայ տեղեկագրի մէջ:

ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆԸ

ի յիշատակ հայ գրերի 1500-ամեակի և հայկական տպագրութեան 400-ամեակի

Կ Ա Ջ Մ Ա Կ Ե Ր Պ ՈՒ Մ Է

հայերեն հրատարակութիւնների

ՅՈՒՑԱՀԱՆԳԻՄ

բ ա ժ ի ն ա ո բ ա ժ ի ն :

Արդէն բացուեց ՌՈՒՍԱՀԱՅ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼԻ ԲԱԺԻՆԸ, որի առթիւ կազմուեց և տպագրուեմ է ամբողջ Ռուսահայ մամուլի գրախօսութիւնը, նաև ցուցադրուեց Ռուսահայոց բոլոր խմբագրների խմբանկարը, տեղի ունեցան երկու դասախօսութիւն՝ Ե. Լալայեան խօսեց «Հայ գրերի և տպագրութեան կատարած դերը հայերիս մէջ», Մ. Մէտէնճեան — «Հայ պարբերական մամուլը»: Հետզհետ կը բացուին միւս բաժինները, և սրանց հետ տեղի կունենան դասախօսութիւններ և առանձնապէս կը տպուին գրախօսականներ և պատմական տեսութիւններ:

Խորհուրդս խնդրում է պ.պ. հեղինակներին, հրատարակիչներին, տպարանատէրերին և ամէն մի հայի՝ ուղարկել Ընկերութեանս հայերէն ամէն տեսակ հրատարակութիւններ, հայկական վիմատիպ պատկերներ և քարտէզներ:

Այն հրատարակութիւնները, որ կը նուիրուեն Ընկերութեանս և կամ դրամով ձեռք կը բերուեն, ցուցահանդիսից յետոյ պիտի պահուեն Ազգագրական ընկ. մատենադարանում, որ այսպիսով դառնալու է մի մնայուն յուշարժան հայ գրերի և տպագրութեան, իսկ սոսկ ցուցադրուելու նպատակով ստացուածները կը վերադարձուին տէրերին:

Ամէն ինչ պէտք է ուղարկել այս հասցեով, Армянскому Этнографическому обществу, Тифлисъ, կամ Société Ethnographique Arménienne. (Tiflis Caucase):

Խորհրդի նախագահ՝ Ա. ՄԵԼԻՔ-ԱԶԱՐԵԱՆ.

Անդամ-քարտուղար՝ Ե. ԼԱԼԱՅԵԱՆ.